

ประชุมปาฐกถา
ของ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
จัดพิมพ์เนื่องในศุภวาระครบ ๑๕๐ ปีวันประสูติ และ
ครบ ๕๐ ปีที่องค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ
ประกาศยกย่องเป็นบุคคลสำคัญของโลกบุคคลแรกของประเทศไทย

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ๑๕๐ ปี วันประสูติ และครองราชย์

๑๕๐ ปี

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ

๑๕๐ ปี วันประสูติ และครองราชย์

บุคคลสำคัญของโลก

สาส์นจากอธิการบดี

พุทธศักราช ๒๕๕๕ เป็นศุภวาระครบ ๑๕๐ ปีวันประสูติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และครบ ๕๐ ปีที่องค์การศึกษาวิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก) ประกาศยกย่องเป็นบุคคลสำคัญของโลก บุคคลแรกของประเทศไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นองค์กรหนึ่งในคณะกรรมการจัดการเทิดพระเกียรติและเฉลิมฉลองโอกาสอันสำคัญนี้ จึงได้ร่วมกับสถาบันดำรงราชานุภาพ จัดปาฐกถา เสาหลักของแผ่นดิน ชุด “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ” ตั้งแต่เดือนมกราคมถึงเดือนสิงหาคม ๒๕๕๕ รวม ๙ ครั้ง โดยเรียนเชิญผู้ทรงคุณวุฒิที่โดดเด่นมาเป็นปาฐก และได้บันทึกปาฐกถาทุกครั้งนำขึ้นเผยแพร่ทางเว็บไซต์จุฬาฯ นอกจากนี้ยังได้ดำเนินการจัดพิมพ์ปาฐกถาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงแสดง ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยขึ้นมาใหม่ ได้แก่เรื่อง พงศาวดารสยาม ซึ่งทรงแสดงเมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๗ และเรื่อง ราชศัพท์ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๗๔ และทรงมอบลิขสิทธิ์ให้แก่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย การจัดพิมพ์ครั้งนี้ได้รักษาตัวสะกดตามฉบับที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าอาชวดีศ ดิศกุล ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๒ มกราคม ๒๕๑๙ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยขอขอบพระคุณท่านพินัย อนันตพงศ์ อติตผู้ว่าราชการจังหวัดและอติตผู้อำนวยการสถาบันดำรงราชานุภาพเป็นอย่างสูง ที่กรุณามอบต้นฉบับเล่มดังกล่าวมาให้ดำเนินการหวังอย่างยิ่งว่าการจัดพิมพ์ในครั้งนี้จะช่วยเชิดชูและธำรงรักษาพระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ “พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย” ให้ยั่งยืนอย่างมีรัฐเสียมลุลูญและอยู่ในจิตใจของผู้ที่รักประเทศชาติ และผืนแผ่นดินไทยตลอดไป

(ศาสตราจารย์ นายแพทย์ภิรมย์ กมลรัตนกุล)

อธิการบดีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

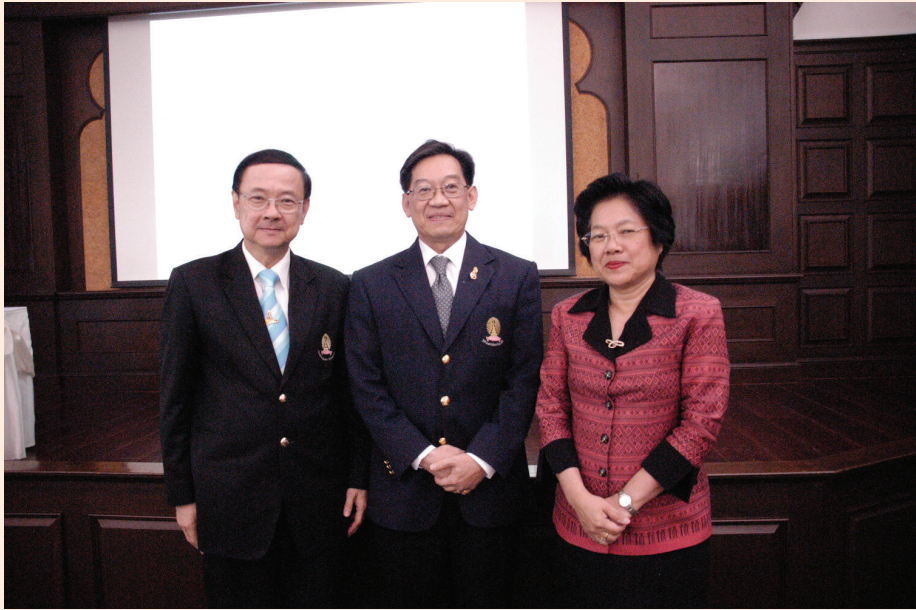
ปาฐกถาเสาสหลักของแผ่นดิน
ชุด “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ”
ระหว่างวันที่ ๖ มกราคม ๒๕๕๕ ถึง ๒๔ สิงหาคม ๒๕๕๕ จำนวน ๙ ครั้ง
ณ อาคารมหาจุฬาลงกรณ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จากซ้าย ผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่ ม.ล.ปนัดดา ดิศกุล รองอธิการบดี รองศาสตราจารย์
นายแพทย์เจษฎา แสงสุพรรณ ปลัดกระทรวงมหาดไทย นายพระนาย สุวรรณรัฐ

ปาฐกถาครั้งที่ ๑ วันศุกร์ที่ ๖ มกราคม ๒๕๕๕ เรื่อง “๑๕๐ ปีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ”

จากซ้าย อธิการบดีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ศาสตราจารย์ นายแพทย์ภิรมย์ กมลรัตนกุล
คณบดีคณะอักษรศาสตร์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประพจน์ อัครวิรุฬหการ
รองปลัดกระทรวงศึกษาธิการ นางจุไรรัตน์ แสงบุญนำ

ปาฐกถาครั้งที่ ๒ วันศุกร์ที่ ๑๐ ก.พ. ๒๕๕๕ เรื่อง “สาส์นสมเด็จพระเจ้า”

จากซ้าย กรรมการมูลนิธิสมเด็จพระยาตากษานุภาพ ดร.อภิชัย จันทรเสน
ผู้อำนวยการสำนักหอสมุดแห่งชาติ นางวิลาวัลย์ ทรัพย์พินแสน
ผู้อำนวยการสถาบันตำราษานุภาพ นายทรงคนะ วิชัยธนพัฒน์

ปาฐกถาครั้งที่ ๓ วันศุกร์ที่ ๓๐ มี.ค. ๒๕๕๕ เรื่อง “สมเด็จพระยาตากษานุภาพ
กับตำนานหอสมุดแห่งชาติ”

จากซ้าย นายอร่าม สวัสดิวิชัย พันตรี ม.ร.ว.ดำรงเดช ดิศกุล ผู้อำนวยการสถาบันตำราพระราชานุญาต
นายทรงคนะ วิชัยธนพัฒน์ รองอธิการบดี
รองศาสตราจารย์ นายแพทย์เจษฎา แสงสุพรรณ

ปาฐกถาครั้งที่ ๔ วันศุกร์ที่ ๔ พ.ค. ๒๕๕๕ เรื่อง “เรื่องน่ารู้เกี่ยวกับสมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพ”

อาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ รับมอบของที่ระลึกจากผู้อำนวยการสถาบันดำรงราชานุภาพ
นายทรศนะ วิชัยธนพัฒน์

ปาฐกถาครั้งที่ ๕ วันศุกร์ที่ ๑๘ พ.ค. ๒๕๕๕ เรื่อง “สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
กับคนร่วมสมัย”

ศาสตราจารย์พิเศษแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ม.ร.ว.จักรกร จิตรพงศ์ รับมอบของที่ระลึกจากผู้อำนวยการสถาบันตำราพระชนูปภาพ นายทรงคนะ วิชัยธนพัฒน์

ปาฐกถาครั้งที่ ๖ วันศุกร์ที่ ๑ มิ.ย. ๒๕๕๕ เรื่อง "วีรกรรมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ"

ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.วิษณุ เครืองาม รับมอบของที่ระลึกจากผู้อำนวยการสถาบัน
ดำรงราชานุภาพ นายทรงคนะ วิชัยธนพัฒน์

ปาฐกถาครั้งที่ ๗ วันศุกร์ที่ ๑๕ มิ.ย. ๒๕๕๕ เรื่อง “สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
กับการปกครอง”

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรัสสา คชาชีวะ รับมอบของที่ระลึกจากผู้อำนวยการสำนักงานมหาวิทยาลัย นางเพชรรา ภูริวิวัฒน์

ปาฐกถาครั้งที่ ๘ วันศุกร์ที่ ๑๓ ก.ค. ๒๕๕๕ เรื่อง “สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับงานโบราณคดี”

จากซ้าย รองอธิการบดี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ม.ร.ว.กัลยา ดิงศภัทิตย์ ม.ร.ว.รมณีฉัตร แก้วกิริยา
ผู้อำนวยการสถาบันดำรงราชานุภาพ นายทรงชนะ วิชัยธนพัฒน์

ปาฐกถาครั้งที่ ๔ วันศุกร์ที่ ๒๔ ส.ค. ๒๕๕๕ เรื่อง “ปู่ของฉันชื่อดำรงราชานุภาพ”

สารบัญ

พงศาวดารสยาม

ค

ราชาศัพท์

๒๐๗

คำนำของผู้จัดทำ

เมื่อพี่ใหม่ (หม่อมเจ้าอาชวทิศ ทิศกุล) สิ้นลง ข้าพเจ้าก็แน่ใจว่า องค์ใหญ่ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง) คงจะทรงมอบหมายให้ข้าพเจ้าจัดทำหนังสือสำหรับพิมพ์แจกงานศพเป็นแน่ จึงได้ลองคิดๆ ว่าจะพิมพ์หนังสืออะไรดี ก็พอดีคุณบรรเจิด อินทุจันทร์ยง อาจารย์วิทยาลัย พณิชยการเชตุพน ผู้คุ้นเคยกันมาแต่ก่อน มาแนะนำว่าสมควรจะจัดพิมพ์ ประชุมปาฐกถา ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ จากปาฐกถาซึ่งแยกพิมพ์ไว้ตามที่ต่างๆ รวมเข้าเป็นเล่มเดียวกัน เพราะยังไม่เคยจัดพิมพ์รวมเช่นนี้มาแต่ก่อนจะเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่าน นักเรียน นักศึกษา และผู้คนที่ว่า คุณบรรเจิดได้ช่วยหาต้นฉบับให้เสร็จ ข้าพเจ้าก็เห็นชอบด้วย จึงได้นำความกราบทูลองค์ใหญ่ ก็ทรงเห็นชอบเช่นเดียวกัน นอกจากนั้น คุณสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ยังได้มาแนะนำอีกเรื่องหนึ่งที่เราไม่ได้นึกถึง คือเรื่อง พระโอวาทที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพประทานที่โรงเรียนเมืองปัตตานี รวมทั้งหมดจึงเป็นปาฐกถา ๑๐ เรื่องด้วยกัน นอกจากหาต้นฉบับให้แล้ว คุณบรรเจิด อินทุจันทร์ยง ยังได้กรุณาช่วยตรวจใบพิสูจน์ในการตีพิมพ์ให้ด้วย ข้าพเจ้าจึงขอขอบคุณ คุณบรรเจิด อินทุจันทร์ยง และคุณสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ไว้ ณ ที่นี้

ในการตีพิมพ์หนังสือประชุมปาฐกถาครั้งนี้ ได้จัดตีพิมพ์เรียงลำดับตามระยะเวลาที่ทรงไว้ บางเรื่องก็ประทานไว้นานแล้วเช่น เรื่องแสดงบรรยาย พงศาวดารสยาม ทรงบรรยายไว้แล้วนานถึง ๕๒ ปี ย่อมมีความรู้ใหม่ๆ

และการค้นคว้าที่เกิดขึ้นภายหลังระยะเวลาอื่นอีกเป็นอันมาก ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้า
จึงหาญทำเชิงอรรถเพิ่มเติมขึ้นให้ทันกับความรู้ที่ทราบกันอยู่ในปัจจุบัน และ
ให้ตีพิมพ์ไว้เป็นตัวเอนติดกับเชิงอรรถเดิมของสมเด็จพระยาตำราจรร
ภาพ เชิงอรรถเพิ่มเติมเกี่ยวกับสมัยสุโขทัย ส่วนใหญ่ได้มาจากการค้นคว้า
ของศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร จึงขอขอบคุณท่านศาสตราจารย์ผู้นั้น
ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

เกี่ยวกับการทำเชิงอรรถนี้ข้าพเจ้าใคร่ขอกล่าวไว้ด้วยว่า ถ้าเชิงอรรถ
ที่ข้าพเจ้าเพิ่มเติมขึ้นครั้งนี้ผิดพลาดไปประการใดแล้ว ข้าพเจ้าขออ้อมรับผิด
แต่ผู้เดียว แต่ถ้าเชิงอรรถเพิ่มเติมเหล่านี้มีประโยชน์ทางด้านวิทยาการ ช่วย
ส่งเสริมให้มีความรู้ใหม่ๆ และการค้นคว้าใหม่ๆ เกิดขึ้นแล้ว ข้าพเจ้าขออ้อม
ถวายกุศลนั้นแด่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรภาพ ผู้
ประทานกำเนิดราชสกุล ดิศกุล และแด่หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล พี่ชายที่รัก
ผู้เป็นที่พึ่งและรักใคร่แห่งหมู่ญาติมิตรโดยถ้วนหน้านั้นเถิด

(ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุกัทรดิส ดิศกุล)

๒๔ มีนาคม ๒๕๑๙

ค

แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงบรรยายที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

จ

สารบัญ

แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม

กัณฑ์ที่ ๑

หน้า

ตอนที่ ๑	สยามประเทศเมื่อก่อนชนชาติไทยได้ปกครอง	๑
ตอนที่ ๒	ว่าด้วยเรื่องไทยได้ปกครองประเทศสยาม	๑๔
ตอนที่ ๓	พงศาวดารกรุงสุโขทัยคราวเจริญ	๒๑
ตอนที่ ๔	พงศาวดารกรุงสุโขทัยคราวเสื่อม	๓๔

กัณฑ์ที่ ๒

ตอนที่ ๑	เรื่องตั้งกรุงศรีอยุธยา	๔๔
ตอนที่ ๒	สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาแผ่ราชอาณาจักร	๕๓
ตอนที่ ๓	สมัยกรุงศรีอยุธยารวมราชอาณาจักร	๖๑

กัณฑ์ที่ ๓

ตอนที่ ๔	พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาสมัยเมื่อเกิดมหายุทธสงคราม	๘๓
----------	---	----

กัณฑ์ที่ ๔

ตอนที่ ๔	สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเกิดมหายุทธสงคราม (ภาคกลาง)	๑๒๘
----------	---	-----

กัณฑ์ที่ ๕

ตอนที่ ๔	สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเกิดมหายุทธสงคราม (ภาคกลาง)	๑๖๗
ตอนที่ ๔	สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเกิดมหายุทธสงคราม (ภาคปลาย)	๑๘๖

คำนำ

เมื่อต้นปี^{๒๕} สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนสงขลานครินทร์* ทรงพระเมตตาชาวนครสวรรค์ให้ข้าพเจ้าไปแสดงบรรยายเรื่องพงศาวดารสยามที่ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แม้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าเป็นเกียรติยศแก่ตัวมิใช่น้อยก็เกร็งเกรงอยู่ ด้วยการแสดงบรรยายนั้นไม่ใช่จะให้ชี้แจงความตามหนังสือพงศาวดารฉบับใดฉบับหนึ่งซึ่งมีอยู่แล้ว มีพระประสงค์จะให้ไปเล่าเรื่องพงศาวดารสยามตามซึ่งได้สอบสวนเห็นว่า เรื่องที่เป็นจริงอย่างไร เหตุด้วยข้าพเจ้าเป็นผู้ได้สอบสวนอยู่ผู้หนึ่ง จึงรู้สึกเกร็งเกรงว่าในเรื่องพงศาวดารที่จะแสดง ถ้าข้าพเจ้าเข้าใจผิดอยู่บ้างอย่างไร จะพานักเรียนมหาวิทยาลัยเข้าใจผิดตามไปด้วย แต่ไม่อาจจะขัดพระอภัยมณีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ได้ ด้วยเห็นการที่พระองค์ทรงชวนขยายเกื้อกูลมหาวิทยาลัย นำช่วยอนุโมทนาในพระอุทิศสาหะประการ ๑ อีกประการ ๑ เห็นว่าความรู้พงศาวดารสยามในเวลานี้ยังบกพร่องอยู่มาก ทุกสถานที่เล่าเรียน มีความต้องการรู้ด้วยกันทั้งนั้น ถึงแม้ข้าพเจ้าจะอาจเข้าใจผิดไปบ้างอย่างไร เรื่องพงศาวดารที่สอบสวนคงได้ความจริง และความรู้ที่จะเป็นประโยชน์แก่นักเรียนยิ่งกว่าที่จะพลาดลงไป ข้าพเจ้าจึงกล้ารับไปแสดงบรรยายเรื่องพงศาวดารสยามในมหาวิทยาลัย ตามพระประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ได้ตั้งต้นแสดงบรรยายกันครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๗ แล้วแสดงกันที่ออมาโดยลำดับ

* สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรมบรมราชชนก ในรัชกาลปัจจุบัน

ในการที่ข้าพเจ้าได้แสดงบรรยายเรื่องพงศาวดารสยามในมหาวิทยาลัย แม่มีความกริ่งเกรงอยู่แต่แรกตั้งกล่าวมาแล้ว ครั้นไปแสดงก็บังเกิดปิติยินดีด้วยเห็นมีผู้พอใจไปฟังกันมากทั้งไทยและชาวต่างประเทศที่ได้เล่าเรียนรูภาษาไทย และยังมีความยินดีที่ทราบว่าเรื่องพงศาวดารสยามที่ได้บรรยายนั้น เมื่อพิมพ์โฆษณาในหนังสือมหาวิทยาลัยซึ่งออกเป็นรายเดือน ก็มีผู้ชอบซื้อหาเอาไปอ่านกันมาก เกิดเป็นผลประโยชน์เพิ่มพูนแก่มหาวิทยาลัยด้วยอีกสถานหนึ่ง ข้าพเจ้าทูลถวายกรรมสิทธิ์การพิมพ์บรรยาย เรื่อง พงศาวดารสยามเป็นสมบัติของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นบุญนิรันดรหนึ่ง

บัดนี้บรรณาธิการหนังสือพิมพ์มหาวิทยาลัยแจ้งความแก่ข้าพเจ้าว่าจะไต่รวมเรื่องพงศาวดารสยาม ซึ่งข้าพเจ้าได้แสดงบรรยายแล้ว ๔ กัณฑ์พิมพ์เป็นเล่มสมุดออกจำหน่ายให้สมประสงค์ของนักเรียนเสียชั้นหนึ่งก่อน ขอให้ข้าพเจ้าแต่งคำแนะนำให้ ข้าพเจ้าก็ยินดีอนุโมทนา แต่ต้องขอล่าช้าแก่นักเรียนและท่านทั้งหลาย บรรดาที่จะอ่านเรื่องพงศาวดารสยามตามบรรยายของข้าพเจ้าอีกครั้งหนึ่ง ว่าความรู้พงศาวดารนั้น ไม่มีผู้ใดที่จะรู้ได้จบหรือรู้จริงได้ทั้งหมด ความข้อนั้นจะพึงเห็นได้ เช่น หนังสือพงศาวดารนานาประเทศ แม้พงศาวดารประเทศอันหนึ่งได้แต่งและได้พิมพ์มาแล้วแทบนับครั้งไม่ถ้วน ก็ยังมีฉบับที่แต่งขึ้นใหม่เนื่องๆ เพราะการศึกษาพงศาวดารไม่ใช่แต่เพียงต้องการรู้ว่าเรื่องราวเป็นมาอย่างไรๆ เท่านั้น ถ้าจะให้ได้ประโยชน์ของการศึกษาพงศาวดารเต็มๆ ยังต้องรู้ต่อไปว่าเพราะเหตุใดเรื่องพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้นๆ และเมื่อเป็นเช่นนั้นๆ แล้วมีผลต่อมาเป็นอย่างไร ว่าโดยเฉพาะพงศาวดารประเทศของเรา ตำรับตำราอันเป็นทุนสำหรับศึกษาอีกบกพร่อง แม้ในชั้นที่จะรู้ว่าเรื่องที่จริงเป็นมาอย่างไรๆ ไม่ต้องบวกล่าถึง

ณ

ชั้นที่จะวินิจฉัย ว่าเพราะเหตุใดเรื่องพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้นๆ ยังต้องการ
ผู้เอาใจใส่ช่วยกันค้นคว้าสอบสวนและวินิจฉัยเรื่องพงศาวดารของเราอยู่อีกมาก
จึงหวังใจว่าหนังสือพงศาวดารสยามซึ่งพิมพ์ในสมุทเล่มนั้น จะเป็นเหตุให้มีผู้
เอาใจใส่ศึกษาพงศาวดารสยามช่วยกันค้นคว้าสอบสวนและวินิจฉัยมากขึ้นกว่า
แต่ก่อน ถ้าเป็นได้เช่นนั้นด้วย ข้าพเจ้าก็จะยังยินดีจะรู้สึกว่าได้รับบำเหน็จ
ในการที่ไปแสดงบรรยาย เรื่อง พงศาวดารสยามที่ในมหาวิทยาลัยบริบูรณ์
ทุกประการ

ด.จ. ๒๖ ๒๖๒๒๒๒

วังวรดิศ

วันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๗

กัณฑ์ที่ ๑

ตอนที่ ๑

เรื่องสยามประเทศเมื่อก่อนชนชาติไทยได้ปกครอง

๑. แผ่นดินที่เรียกว่าสยามประเทศบัดนี้ กับทั้งที่เป็นประเทศใกล้เคียงติดต่อกันทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก เดิมเป็นภูมิลำเนาที่อยู่ของมนุษย์ ๓ ชาติ ชาติหนึ่งเรียกว่าขอมหรือเขมร อยู่ทางดินแดนฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ คือที่เป็นอาณาจักรกรุงกัมพูชาบัดนี้^๑ อีกชาติหนึ่งเรียกว่าลาว แต่เดิวนั้นเรามักเรียกกันว่าละว้า อยู่ตอนกลาง กล่าวคือดินแดนที่พระราชอาณาจักรสยามบัดนี้ทุกมณฑล^๒ และภูมิลำเนาของพวกลาวยังล่องเลยลำแม่น้ำโขงขึ้นไปทางทิศเหนือและทิศตะวันออกอีก แต่ทางแหลมมลายู แต่มณฑลชุมพรและนครศรีธรรมราชลงไปนั้น มนุษย์ที่ตั้งภูมิลำเนาขึ้นเดิมมีหลายชาติ เพราะอยู่ใกล้ทะเลอันเป็นทางชนต่างประเทศสัญจรทั้งสองด้าน จึงมีผู้คนมาตั้งภูมิลำเนาสาส์อน เป็นลาวก็มี เป็นเงาะก็มี มลายูและชาติอื่นก็มี ส่วนพวกมอญนั้นตั้งภูมิลำเนาอยู่ในดินแดนข้ามเขาบรรทัดไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ คือที่เรียกว่าเมืองพม่าฝ่ายใต้บัดนี้ ขอม ลาว มอญ มนุษย์ ๓ จำพวก

๑ คำว่า ขอม เป็นคำชาติอื่นเรียก คำว่า เขมร เป็นคำเรียกพวกเขาเอง

๒ พวกละว้า เดิวนั้นยังมีอยู่ในท้องที่หลายมณฑล แต่มีก็อยู่ในบ้านป่า ทางมณฑลภาคพายัพเรียกว่าละว้า อยู่ในตระกูลมอญ-เขมร แต่ตามการสอบสวนในปัจจุบัน ชนชาติที่สำคัญในประวัติศาสตร์สมัยโบราณของดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน ได้แก่ชนชาติมอญและขอมมากกว่า (เชิงอรอดตัวเอนเป็นของ ม.จ. สุกัทรคิศ ดิศกุล)

นี้รูปพรรณสัณฐานละม้ายคล้ายกัน ภาษาที่พูดก็คล้ายกัน เดิมอาจจะเป็นมนุษย์ชาติเดียวกัน แล้วจึงแยกกันออกเป็นสามชาติก็เป็นได้

๒. เรื่องพงศาวดารสยามเป็นเรื่องราวในดินแดนที่พวกลาวอยู่แต่ก่อนเป็นพื้น ส่วนเรื่องราวในดินแดนของพวกขอมกับพวกมอญเป็นแต่ปัจจัยในเรื่องพงศาวดารสยาม เพราะฉะนั้นในบรรยายที่แสดงนี้จะกล่าวแต่เฉพาะเรื่องราวในแผ่นดินลาวเป็นสำคัญ ดินแดนอันเป็นที่อยู่ของมนุษย์ชาติลาวนั้นตามเค้าเงื่อนที่รู้ได้ ในเวลานี้เดิมแยกเป็น ๓ อาณาเขต อาณาเขตซึ่งอยู่ข้างใต้คือ ในท้องที่ซึ่งบัดนี้เป็นมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลอยุธยา มณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรี มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีน (และบางที่จะแผ่อาณาเขตออกไปถึงมณฑลจันทบุรีอีกด้วย) รวมกันเป็นอาณาเขตหนึ่งปรากฏชื่อเรียกว่า “อาณาจักรทวารวดี”^๓ เมืองอันเป็นราชธานีเห็นจะอยู่ที่เมืองนครปฐมบัดนี้ อีกอาณาเขตหนึ่งซึ่งอยู่ทางข้างเหนือ คือท้องที่ซึ่งกำหนดเป็นมณฑลพายัพทุกวันนี้ ตลอดขึ้นไปจนถึงเมืองลือเงินข้างเหนือแม่น้ำโขงรวมกันเป็นอาณาเขตอันหนึ่ง เรียกว่าอาณาจักรยางหรือโยนก ราชธานีอยู่ที่เมืองเงินยางริมล่าน้ำโขงข้างเหนือเมืองเชียงแสนบัดนี้ อีกอาณาเขตหนึ่งซึ่งอยู่ทางฝ่ายตะวันออกคือท้องที่ซึ่งกำหนดเป็นมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑลร้อยเอ็ดและมณฑลอุบลบัดนี้ และต่อออกไปจนถึงชายแม่น้ำโขงทางตะวันออกอาณาจักรหนึ่งเรียกว่า โคตรบูรหรือพนม^๔ ตั้งราชธานีอยู่ ณ

^๓ ชื่อทวารวดี นมปรากฏในจดหมายเหตุจีนแต่โบราณ บัจจุบันเชื่อกันว่าประชาชนชาวทวารวดีส่วนใหญ่คงเป็นเชื้อชาติมอญตามภาษาในศิลาจารึกที่ค้นพบ

^๔ จีนเรียกว่า ฟูนัน อาณาจักรฟูนันนั้นปัจจุบันมีทฤษฎีใหม่ว่าในชั้นเดิมอาจตั้งราชธานีอยู่ทางภาคกลางของประเทศไทย ต่อในภายหลังจึงย้ายราชธานีลงไปอยู่ทางทิศใต้ของประเทศกัมพูชาปัจจุบัน ประชาชนจะเป็นเชื้อชาติโดยังไม่สามารถทราบได้

เมืองนครพนมริมแม่น้ำโขง เมืองลาวเดิมที่ปรากฏเค้าเงื่อนแบ่งเป็น ๓ อาณาเขตดังกล่าวมา ต่างอาณาเขตต่างก็มีผู้ปกครองเป็นอิสระแก่กัน มีเวลารบพุ่งกันและเป็นไมตรีต่อกันตามเหตุการณ์ และบางครั้งก็เกี่ยวเนื่องเชื่องค์เป็นสัมพันธมิตรกัน ดังปรากฏในเรื่องตำนานเมืองศรีบุญชัย ว่าเจ้าเมืองลพบุรีให้นางจามเทวีราชธิดาอภิเษกกับราชบุตรของเจ้าเมืองในอาณาเขตมอญ แล้วแต่งขึ้นไปครองเมืองศรีบุญชัย คือเมืองนครลำพูนในมณฑลภาคพายัพปัจจุบัน เมื่อแรกตั้งเมืองขึ้นใน พ.ศ. ๑๒๐๐ นั้นเป็นต้น

๓. แม้ในสมัยศึกคำบรพ่นั้น การที่ชาวต่างประเทศไปมาค้าขายถึงกันก็ดี การที่มนุษย์ชาวประเทศอันหนึ่งอพยพไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศอื่นก็ดี ย่อมมีมาแล้ว เพราะทำเลและเหตุอันเป็นปัจจัยแก่ความสะดวกในการหาเลี้ยงชีพของประชาชนพลเมืองต่างประเทศย่อมต่างกัน ประเทศใดราษฎรหาเลี้ยงชีพได้ง่ายเพราะมีข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ และปราศจากศัตรูหมู่ร้ายเบียดเบียน มนุษย์ที่เป็นชาวต่างประเทศนั้นเองก็ไม่ปรารถนาจะย้ายถิ่นฐานไปอยู่ที่อื่น ประเทศใดการหาเลี้ยงชีพลำบาก เพราะจำนวนพลเมืองมีมากเกินไปที่จะหาข้าวปลาอาหารให้พอกินกันได้ ในประเทศนั้นก็ดี หรือเกิดเหตุการณ์ขัดขวางแก่ความสะดวก ดังเช่นถูกศัตรูเบียดเบียนก็ดี ชาวประเทศนั้นก็มักออกจากประเทศของตนไปยังประเทศอื่น ไปค้าขายชั่วคราวบ้าง เลยไปตั้งภูมิลำเนาอยู่เป็นชาวเมืองโน้นที่เดียวบ้าง ลักษณะการที่กล่าวมายังเป็นอยู่จนทุกวันนี้ ก็ในสมัยเมื่อสยามประเทศยังเป็นเมืองของลาวดังกล่าวมา พวกชาวต่างประเทศที่มาสู่ประเทศนี้ก็มีหลายชาติหลายภาษา แต่ที่เกี่ยวข้องในเรื่องพงศาวดารเป็นสำคัญนั้น ก็ชนชาติไทยซึ่งลงมาแต่ทางเหนือพวกหนึ่ง กับชนชาวอินเดียซึ่งมาแต่ทางตะวันตกอีกพวกหนึ่ง เรื่อง

ราวที่ชนชาติไทยมาสู่ประเทศนี้จะแสดงในตอนที่สองต่อไป ในที่นี้จะกล่าวถึงเรื่องราวส่วนชาวอินเดียนก่อน ที่ชนชาวอินเดียนมาเป็นคนสำคัญในประเทศนี้ เพราะอารยธรรมได้รุ่งเรืองในประเทศอินเดียนมาช้านาน พวกชาวอินเดียนรอบรู้ ธรรมะและศาสตราคมทั้งหลายยิ่งกว่าชาวประเทศทางนี้ในสมัยนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อชาวอินเดียนมาตั้งอยู่ ณ ที่ใด ก็ได้เป็นครูบาอาจารย์ของชาวเมืองในที่นั้นทั้งในประเทศมอญ ประเทศลาว และประเทศขอม

พวกชาวอินเดียน เห็นจะเริ่มมีมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศเหล่านี้กว่าสองพันปีมาแล้ว พวกที่มาตั้งภูมิลำเนาในเมืองลาวนั้น มาเรือแต่อินเดียนมาขึ้นที่ปากน้ำสาละวิน เดินบกเข้ามาทางด่านแม่สอดมาเมืองตากทางหนึ่ง เข้าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ลงมาทางเมืองกาญจนบุรีทางหนึ่ง มาเรือจากอินเดียนมาขึ้นที่เมืองมะริดผ่านเมืองตะนาวศรี เดินบกข้ามเขาที่ด่านสิงขรมาลงเลียบชายทะเลที่เกาะหลักต่อขึ้นมาทางหนึ่ง ยังมีทางที่พวกชาวอินเดียนเดินแต่ค้ำเท้าบรพพ์ข้ามไต่ลงไปอีกสองทาง คือเดินจากเมืองตะกั่วป่าเดียนวัน ข้ามมาอำเภอไชยาแขวงจังหวัดสุราษฎร์ธานีบัดนี้ทางหนึ่ง เดินมาจากเมืองไทรข้ามมณฑลปัตตานีอีกทางหนึ่ง นอกจากนั้นมาทางเรือเล่นอ้อมแหลมมลายูมาก็อีกทางหนึ่ง เมืองที่พวกชาวอินเดียนได้มาตั้งในแดนลาวแต่ค้ำเท้าบรพพ์ยังมีเค้าเงื่อนปรากฏอยู่ คือเมืองนครปฐมเป็นสำคัญ นอกจากนั้นก็คือเมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองอุทอง เมืองลพบุรี และบางที่จะเป็นเมืองสุโขทัย และเมืองนครชุม (คือเมืองกำแพงเพชรทางฝั่งตะวันตก) ด้วย ทางแหลมมลายูนั้นตั้งที่เมืองไชยาเก่าแห่งหนึ่ง เมืองนครศรีธรรมราชแห่งหนึ่ง เมืองไทรบุรีแห่งหนึ่ง และเมืองปัตตานีอีกแห่งหนึ่ง ทางอาณาเขตโคตรบูรหรือพนมเปญพวกชาวอินเดียนจะไปตั้งเมืองที่ไหนบ้างไม่ทราบได้แน่ มีเค้าเงื่อนอยู่ที่เมืองนคร

พนมแห่งเดียว ส่วนอาณาเขตยางหรือโยนกนั้น ไม่ปรากฏเค้าเงื่อนว่าพวกชาวอินเดียนได้ไปตั้งอยู่ที่ใดหรือแม้ว่าจะได้ ไปถึงอาณาเขตแต่ชั้นเดิม ส่วนพวกชาวอินเดียนที่ไปตั้งทางแดนขอมนั้นมาเร็วแต่อินเดียนข้างฝ่ายใต้ เล่นเสียบเกาะ สุมาตราเกาะชวามาเข้าปากน้ำโขง และเมืองที่ชาวอินเดียนตั้งในแดนขอมนั้นปรากฏอยู่คือเมืองจำปานครซึ่งเรามากเรียกกันว่าเมืองจาม อยู่ริมทะเลในแดนญวนข้างใต้เมืองเว้บัดนี้แห่งหนึ่ง และตั้งที่ริมทะเลสาบซึ่งภายหลังสร้างเป็นเมืองโยชธร ที่สร้างพระนครหลวง (นครธม) และพระนครวัดในแขวงเมืองเสียมราฐบัดนี้อีกแห่งหนึ่ง ส่วนที่เมืองมอญนั้นพวกชาวอินเดียนก็มาตั้งเมืองหลายเมือง คือเมืองสะเทิมที่ริมอ่าวมะตะมะและเมืองร่างกุ้งที่ปากน้ำเอราวัต เป็นต้น เมื่อพวกชาวอินเดียนได้มาตั้งอยู่ตามภูมิลำเนาที่กล่าวมาแล้ว ก็ไปมาค้าขายติดต่อกันกับเมืองเดิมของตนในอินเดียน และไปมาถึงกันตามบรรดาเมืองที่มาตั้งตามประเทศนี้ เป็นเหตุให้ชาวอินเดียนตามกันออกมาและนำขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นในอินเดียนออกมาสอนประเทศเหล่านี้สืบมาช้านานกว่าพันปี อริยธรรมที่พวกชาวอินเดียนได้นำมาประดิษฐานในประเทศมอญ ลาว และขอมมีหลายอย่าง จะกล่าวแต่เฉพาะที่เป็นสำคัญอันเป็นประโยชน์สืบมาจนทุกวันนี้ คือศาสนาอย่างหนึ่ง นิติศาสตร์อย่างหนึ่ง ศิลปศาสตร์อย่างหนึ่ง อักษรศาสตร์อย่างหนึ่ง จะพรรณนาแต่โดยย่อพอให้ทราบเค้ามูล

๔. ศาสนานั้น ว่าตามหลักฐานที่มีปรากฏ พวกชาวอินเดียนได้เชิญพระพุทธศาสนามาประดิษฐานก่อน เรื่องนี้มีในศาสนาประวัติว่า เมื่อ พ.ศ. ๓๐๐ พระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งเป็นพระเจ้าราชาธิราชและเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ยกพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นใหญ่ในอินเดียนแล้ว ได้แต่งตั้งสมณทูตและราชทูตให้ไปเที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนายังนานาประเทศทั้งในเอเชียและ

อาฟริกาตลอดไปจนถึงยุโรป สมณทูตของพระเจ้าอโศกมหาราชสององค์ชื่อ
 พระโสณะองค์หนึ่ง พระอชระองค์หนึ่ง มาสั่งสอนพระพุทธศาสนาทางประเทศ
 นี้ พระพุทธศาสนาได้มาประดิษฐานครั้งนั้นเป็นปฐม จึงเป็นเหตุให้พวก
 มอญลาวและขอมเลื่อมใสถือพระพุทธศาสนาสืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ครั้น
 ต่อมาเมื่อในอินเดียเกิดนับถือศาสนา พระอิศวรพระนารายณ์ซึ่งเรียกรวมกันว่า
 ศาสนापราหฺมณ พวกชาวอินเดียก็นำศาสนาอันมาสั่งสอนในประเทศนี้^๕ ก็
 ศาสนาทั้งสองคือพุทธศาสนากับศาสนาพราหฺมณนั้น ลัทธิผิดกันเป็นข้อสำคัญ
 คือ พระพุทธศาสนาสอนว่ามนุษย์ทั้งหลายไม่ว่าชาติชั้นวรรณะศักดิ์ซึ่งสมมติ
 ว่าต่างกันอย่างไรมีกรรมเป็นของตนเหมือนกันทุกคน สุขทุกข์คุณโทษที่จะพึง
 ได้ก็อาศัยตนเองเป็นสำคัญเหมือนกันหมด พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์พุทธ-
 สาวกเป็นผู้รู้และสอนพระธรรม คือความดีที่มนุษย์ควรจะแสวงหา เปรียบ
 เหมือนเป็นผู้ชี้ทิศทาง เพราะฉะนั้นพระสงฆ์ซึ่งเป็นครูบาอาจารย์สอนพระ
 พุทธศาสนา ย่อมไม่เอาศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้องพ้องพานในการปกครองบ้าน
 เมือง แต่ฝ่ายข้างศาสนาพราหฺมณสอนว่า มนุษย์ทั้งหลายต่างชั้นกันแต่เกิดมา
 คนที่เกิดในตระกูลกษัตริย์หรือตระกูลพราหฺมณเป็นคนชั้นสูงสำหรับเป็นมูล
 นาย พวกที่เกิดในตระกูลพ่อค้าพณิชเป็นชั้นกลาง ส่วนไพร่บ้านพลเมือง
 เป็นคนชั้นต่ำสำหรับใช้สอย อีกประการหนึ่งสอนว่า พระอิศวร พระนารายณ์
 ซึ่งเป็นใหญ่อยู่บนสวรรค์เป็นผู้ให้คุณและโทษแก่มนุษย์ทั้งหลาย ถ้าใคร
 ประพฤติให้ชอบพระฤทัยพระเป็นเจ้า ๆ ก็ให้ความสุขความดีเป็นบำเหน็จ ถ้า
 ใครไม่นับถือไม่ประพฤติตามนิยมของพระเป็นเจ้า ๆ ก็ลงโทษให้ต้องทนทุกข์

^๕ ศาสนาของพราหฺมณในชั้นก่อนพระพุทธกาลเรียกว่าศาสนาเวท ศาสนาที่ถือพระ
 อิศวร พระนารายณ์เกิดขึ้นภายหลังพุทธกาล ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เรียกว่าศาสนาฮินดู

ต่าง ๆ เพราะเหตุว่ามนุษย์ทั้งหลายได้ศิษย์เพราะพระเป็นเจ้าประสาทให้เป็น
 มวลตั้งกล่าวมา การซึ่งพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นใหญ่ในประเทศประทานบำเหน็จ
 หรือลงราชทัณฑ์นั้นก็เป็นเพราะพระเจ้าดลพระหฤทัย เพราะฉะนั้นผู้ซึ่งเป็น
 พระเจ้าแผ่นดินนั้นพระเป็นเจ้าย่อมเลือกสรรมาให้ปกครองมนุษย์ในโลกนี้แทน
 พระองค์พระเป็นเจ้า และให้พวกพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้รู้ธรรมาศัยพระเป็นเจ้ามา
 เป็นผู้แนะนำสั่งสอนศาสตราคมต่าง ๆ และเป็นผู้สื่อสาร โดยการบูชาญเป็นต้น
 ให้พระเป็นเจ้ามีความเมตตาปราณีต่อมนุษย์ทั้งปวง ลัทธิศาสนาทั้งสองซึ่งผิด
 กันดังกล่าวมานี้ เมื่อมาประดิษฐานในประเทศนั้นก็ผิดต่างกัน พระพุทธ-
 ศาสนาเป็นประโยชน์ในทางธรรม ปลุกใจคนทั้งหลายให้เลื่อมใสทั่วไปทุกชั้น
 บรรดาศักดิ์ไม่เลือกหน้า แต่ส่วนศาสนาพราหมณ์เป็นทางโลก ได้ประโยชน์แต่
 บุคคลชั้นสูงเป็นสำคัญ ก็เลื่อมใสแต่ในบุคคลชั้นสูงซึ่งเป็นผู้ปกครองบ้านเมือง
 เป็นพื้น ส่วนราษฎรเป็นแต่กลัวเกรงหาเลื่อมใสศรัทธาเหมือนพระพุทธศาสนา
 ไม่ ทั้งสองศาสนาจึงอยู่ด้วยกันได้ในประเทศนี้ตั้งแต่ตั้งตำบลบรรพมาจนตราบ
 เท่าทุกวันนี้

๕. นิติศาสตร์ซึ่งชาวอินเดียนำมาส่งสอนนั้น คือแบบอย่างชนบ
 ธรรมเนียมต่าง ๆ เบื้องต้นแต่วิธีการปกครองบ้านเมือง เรื่องนี้ยังมีเค้าอยู่เช่น
 เอาชื่อเมืองในอินเดียมาให้ชื่อในประเทศนี้ว่าเมืองเพชรบุรี ราชบุรี สุวรรณ-
 ภูมิ ลพบุรี อโยธยา เป็นต้น^๖ ส่วนชนบธรรมเนียมซึ่งยังมีเค้าว่าได้แบบ
 อย่างมาจากอินเดียก็มากมายหลายอย่าง ดังปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพิธีสิบ
 สองเดือน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์^๗

^๖ ประเพณีเช่นกล่าว เป็นทำนองเดียวกันกับที่พวกอังกฤษไปให้ชื่อเมืองในเกาะ
 อังกฤษเป็นชื่อเมืองในอเมริกาในสมัยชนหลัง

แจ่งไว้ ตลอดจนมาจนพิธีโกนจุกแต่งงานและทำศพเผาผี ซึ่งยังมีเป็นสามัญ
อยู่จนทุกวันนี้ สิ่งสำคัญยิ่งอย่างหนึ่งนั้นคือกฎหมายที่ใช้ในประเทศนี้มาแต่
โบราณ ก็เป็นแบบอย่างซึ่งพวกพราหมณ์พาเข้ามาแต่อินเดียเหมือนกัน

ศิลปศาสตร์นั้นคือวิชาช่างต่าง ๆ เป็นต้นว่าแบบอย่างเจดีย์สถานซึ่ง
สร้างขึ้นในประเทศนี้ทั้งในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ และวิชาการ
อย่างอื่น เช่นความรู้ภาษามคธและภาษาสันสกฤตซึ่งใช้อยู่ในภาษาของชาว
ประเทศเหล่านี้มาจนทุกวันนี้ เริ่มก็ได้มาแต่ชาวอินเดียที่มาอยู่ในประเทศนี้
แต่สมัยนั้น

อักษรศาสตร์นั้นคือหนังสือซึ่งเขียนอ่านกันในประเทศเหล่านี้ก็ได้แบบ
อย่างต้นเดิมมาแต่ชาวอินเดียเหมือนกัน ตามหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึก
โบราณ ตัวอักษรที่ได้แบบมาแต่อินเดียเรียกว่าหนังสือคฤณฑ์ ซึ่งใช้กันใน
อินเดียทางข้างใต้แล้วมาคิดเปลี่ยนแปลงกันในประเทศนี้โดยอันดับมา จนใน
ที่สุดจึงเกิดมีตัวหนังสือขอมและหนังสือไทย เช่นใช้กันในทุกวันนี้

เรื่องชาวอินเดียนำอริยธรรมต่าง ๆ มาประดิษฐานดังกล่าวมานี้ ไม่ใช่
นำมาครั้งหนึ่งคราวเดียว เป็นการติดต่อเนื่องมาตลอดเวลาตั้งพันปี จนชาว
ประเทศทางนั้นนับถือกันเป็นศคว่า พราหมณ์เป็นครูบาอาจารย์ในประเพณี
การบ้านเมือง แม้จนในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี พราหมณ์ชาว
อินเดียยังได้เป็นตำแหน่งพระมหาราชครู ต่อมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้จึง
ตั้งไทยและพราหมณ์เมืองไทยเป็นตำแหน่งเหล่านี้ ถึงกระนั้นหัวหน้าพราหมณ์
ที่ทำการราชพิธีต่าง ๆ เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระเจ้าแผ่นดินเป็น
ต้น ก็ยังมีศเรียกว่าพระมหาราชครูจนทุกวันนี้

๖. ที่นี้จะเริ่มกล่าวเรื่องพงศาวดารต่อไป เหตุที่จะเกิดเปลี่ยนแปลงฐานะของประเทศขอมและลาวนั้น เกิดด้วยพวกชาวอินเดียซึ่งไปตั้งอยู่ทางประเทศขอม ได้เป็น พระราชามหากษัตริย์ปกครองประเทศนั้นเมื่อราว พ.ศ. ๖๐๐ มีเรื่องราวกล่าวว่าพราหมณ์ผู้เป็นหัวหน้าชาวอินเดียคนหนึ่งชื่อ โกลนทัณฺฑะ ได้อภิเษกสมรสกับนางพระยาขอม* ราชวงศ์ขอมจึงกลายเป็นเชื้อชาวอินเดีย แต่นั้นมาชาวอินเดียก็มีอำนาจปกครองแผ่นดินขอม อาศัยเหตุที่ชาวอินเดียรอบรู้อริยธรรมยิ่งกว่าชาวประเทศนี้ตั้งได้กล่าวมา ประเทศขอมก็รุ่งเรืองและมีอำนาจยิ่งกว่าอาณาเขตอื่น ๆ ที่ติดต่อกันใกล้เคียงกันขึ้นโดยลำดับมา ครั้นถึงเมื่อ พ.ศ. ๑๑๐๐ อาณาเขตโคตรบูรเสื่อมอำนาจลงจนถึงกับเกิดขบถรบพุ่งกันขึ้นเองในบ้านเมือง พวกชาวอินเดียที่ปกครองประเทศขอมได้ที่ ก็ขยายอำนาจครอบงำขึ้นไปถึงอาณาเขตโคตรบูร เมื่อได้พวกชาวโคตรบูรเป็นกำลังเพิ่มเติมขึ้น ต่อมาพวกขอมก็ขยายอำนาจครอบงำเข้าถึงอาณาเขตทวารวดีเมื่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐ แล้วขยายอำนาจต่อขึ้นไปจนถึงอาณาเขตโยนกด้วย แต่นั้นพวกขอมก็ได้แผ่นดินลาวไว้ในอำนาจทั้งหมด**

๗. แผ่นดินลาวซึ่งขอมได้ไว้ในอำนาจนั้น พวกขอมปกครองโดยวิธีต่างกันเป็นสองอย่าง คืออาณาเขตทวารวดีและอาณาเขตโคตรบูรอยู่ติดต่อกับเมืองขอม พวกขอมไปตั้งปกครองเอง ให้ทำถนนหลวงสำหรับเป็นทางคมนาคมกับเมืองยโสธร (ราชธานี) ของขอม ทำขึ้นไปทางช่องเขาถึงแผ่นดินสูงซึ่งเป็น

* ตอนนปัจจุบันเชื่อกันว่าเป็นเรื่องราวของอาณาจักรพูนันมากกว่า ขนชาติขอมเริ่มมีอำนาจเข้าครอบครองอาณาจักรพูนันตั้งแต่ว่า พ.ศ. ๑๑๐๐ ลงมา

** คือที่เราเรียกว่าสมัยลพบุรี และกะกำหนดอายุประมาณระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐-๑๘๐๐

อาณาเขตโคตรบูรอยู่ก่อนสายหนึ่ง ทำเข้ามาทางแผ่นดินต่ำ (คือผ่านมณฑลปราจีนบุรี) เข้ามาถึงเมืองละโว้ (ลพบุรี) และต่อขึ้นไปทางลำน้ำสักจนถึงเมืองพิษณุโลก สุโขทัย สวรรคโลก^๑ อีกสายหนึ่ง ทางตะวันตกก็น่าจะมีถนนขอมแต่แดนเมืองลพบุรีไปทางเมืองอุทอง เมืองนครปฐม เมืองราชบุรี จนถึงเมืองเพชรบุรีอีกสายหนึ่ง เมื่อมีทางไปมาสะดวกแล้ว พวกขอมก็ไปเที่ยวตั้งภูมิลำเนาปกครองอยู่ตามเมืองที่บริบูรณ์ ไปตั้งอยู่ ณ ที่ใดก็เกณฑ์ผู้คนพลเมืองสร้างเจดีย์สถานตามแบบอย่างช่างขอม ที่เป็นวัดในพระพุทธศาสนาก็มี เป็นเทวสถานตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ก็มี ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้มากมายหลายแห่ง ซึ่งเรามักเรียกกันว่าปราสาทหิน สร้างด้วยศิลาแลงเช่นที่ปราสาทสามยอดเมืองลพบุรี แลวัดกำแพงแลงเมืองเพชรบุรีเป็นต้น บ้างสร้างด้วยศิลาทราย เช่นที่เมืองพิมายและที่วัดพนมวันในแขวงจังหวัดนครราชสีมาบ้าง แล้วแต่จะหาศิลาอย่างไรได้ง่ายในตำบลที่จะสร้าง ก็สร้างด้วยศิลาอย่างนั้น ถึงขนาดจะเล็กใหญ่ต่างกันเพียงใด แบบอย่างในการช่างเช่นรูปสถูปฐานและลวดลายคงเป็นเช่นเดียวกัน รู้ได้ว่าเป็นแบบอย่างของช่างขอมหมดทุกแห่ง แต่ประหลาดอยู่อย่างหนึ่งที่บรรดาปราสาทหินที่ขอมสร้าง ไม่ว่าจะสร้างที่ไหนและจะเป็นขนาดเล็กใหญ่ต่างกันอย่างไร คงสร้างค้างอยู่แล้วไม่สำเร็จสักแห่งเดียว ข้อนี้เมื่อพิเคราะห์ดูเห็นว่าจะคงเป็นด้วยพวกขอมถือเป็นประเพณีอย่างหนึ่งว่า การสร้างปราสาทหินเป็นการที่จะเกิดสิริมงคลแก่บ้านเมือง (คือแสดงว่าต่อใครมีอำนาจและกำลังมากจึงสามารถสร้างได้) เพราะฉะนั้นยังสร้างได้อยู่ตราบไต่

๑ รอยถนนขอมที่กล่าวนี้ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

จึงพยายามสร้างให้ปรากฏกิตติศัพท์ว่าเมืองนั้น ๆ ยังมีกำลังสร้างปราสาทหินได้ อยู่ ไม่มีเวลาหยุดการสร้าง ด้วยเหตุนี้จนเมื่อใดหมดกำลังดังเช่นถูกข้าศึกศัตรู มาตีกวาดเอาผู้คนพลเมืองไปเสียก็ดี หรือตกเป็นเมืองขึ้นของเมืองอื่น ถูก บังคับมิให้สร้างแข่งเมืองซึ่งเป็นเมืองใหญ่ก็ดีจึงต้องหยุด เพราะต้องหยุดด้วย จำเป็นทุกแห่งดังกล่าวมา ปราสาทหินจึงมิได้มีแห่งใดที่จะทำแล้วสำเร็จ ปราสาทหินที่ขอมสร้างไว้เป็นประโยชน์ในทางศึกษาโบราณคดีอยู่ในบัดนี้ ๒ อย่าง คืออย่างที่ ๑ เป็นที่สังเกตว่าเมื่อครั้งขอมเป็นใหญ่ในประเทศนั้นนั้น พวกขอม ได้ไปตั้งปกครองอยู่ ณ ที่ใดบ้าง เพราะในบรรดาเมืองที่ขอมไปตั้งปกครอง ย่อมสร้างปราสาทหินไว้ทุกแห่ง ประโยชน์อย่างที่ ๒ นั้น เป็นที่สังเกตว่า เมืองที่ขอมไปตั้งอยู่นั้น เมืองไหนเป็นเมืองใหญ่ในสมัยนั้นบ้าง เพราะถ้าเป็น เมืองใหญ่ก็สร้างปราสาทหินขนาดใหญ่ หรือมีปราสาทหินหลายแห่งรวมอยู่ใน เมืองนั้น เช่นที่เมืองลพบุรีเป็นตัวอย่าง เมืองไหนเป็นชั้นรองลงมาปราสาท ที่สร้างก็เป็นขนาดย่อมลง ดังเช่น (วัดกำแพงแลง) ที่เมืองเพชรบุรีเป็นตัวอย่าง ถ้าเป็นแต่เมืองน้อย ปราสาทหินที่สร้างก็เป็นอย่างเล็กสักแต่ก่อสร้าง เช่นที่ (วัดเจ้าจันทร์) เมืองสวรรคโลกเป็นตัวอย่าง * เมืองที่ขอมได้เข้ามาตั้งปกครอง ในครั้งนั้น ถ้าว่าโดยสังเกตขนาดปราสาทหินดังกล่าวมาแล้ว ที่เป็นเมืองสำคัญ ทางอาณาจักรโคตรบูร คือเมืองซุขันท์ เมืองสุรินท์ ในมณฑลอุบลบัดนี้ และเมืองนางรอง เมืองพิมายในมณฑลนครราชสีมาทั้งเมืองนครราชสีมาเอง ยังเมืองสกลนครในเขตมณฑลอุดรด้วยอีกแห่งหนึ่ง ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทาง

* ที่วัดเจ้าจันทร์ เมืองสวรรคโลกนี้เป็นแต่เพียงธรรมศาลาที่หักคนเดินทางขงพระเจ้า ขัยวรมันที่ ๑ ของขอมทรงสร้างขึ้นตามถนนหลวงในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘

ชายทะเลข้างฟ้ายตะวันออกมีเมืองจันทบุรีเป็นต้น ต่อมาถึงเมืองปราจีนและเมืองนครนายก เมืองลพบุรี เมืองศรีเทพ (อยู่ริมน้ำสักเขตอำเภอวิเชียรแขวงจังหวัดเพชรบูรณ์) เมืองสุโขทัย ทางตะวันตกเข้าใจว่าเมืองอุทงแห่งหนึ่ง (แต่ของโบราณที่ในเมืองนี้หักพังจมดินอยู่โดยมาก ยังไม่ได้ขุดค้น)* เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี ส่วนเมืองลพบุรีนั้นตั้งเป็นราชธานีเป็นที่อุปราชอยู่ปกครองอาณาเขตทวารวดีทั้งปวง แต่ทางอาณาเขตโคตรบูรณ์นี้จะตั้งราชธานีสำหรับอุปราชที่เมืองพิมายหรือที่ไค่นั้นไม่ทราบแน่ พวกขอมมาตั้งปกครองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไปจนถึงเมืองเขลียง (คือเมืองสุวรรณคโลกบัตัน) เป็นที่สุด เห็นอกว่านั้นขึ้นไป (คือมณฑลภาคพายัพทุกวันนี้) ที่เป็นอาณาเขตโยนอยู่ก่อนถึงยอมขึ้นแก่ขอมก็เป็นแต่อย่างเมืองประเทศราช พวกลาวปกครองกันเอง ขอมหาได้ขึ้นไปตั้งปกครองไม่ เมื่อขอมเข้ามาตั้งปกครองเมืองลาวนั้นพวกพลเมืองก็เป็นลาวเป็นพื้น พวกขอมเป็นแต่มาเป็นมูลนาย ขอนยังมีที่สังเกตได้ตามเจดีย์สถานซึ่งขอมสร้าง เช่นปราสาทหินที่เมืองพิมายก็ตีปราสาทหิน (วัดพระพายหลวง) เมืองสุโขทัยก็ตี ย่อมมีปรากฏและเชิงเทินล้อมรอบ เห็นได้ว่าที่สร้างเช่นนั้นเพื่อเวลาเมื่อเหตุการณ์ เช่น พลเมืองเป็นกบฏจะได้อาศัยเจดีย์สถานนั้นเป็นบ่อมบ่อกันตัว พวกขอมเข้ามาปกครองแผ่นดินลาวมีอำนาจเต็มเปี่ยมอยู่ประมาณ ๒๐๐ ปีก็ถูกพม่าเข้ามาเบียดเบียนตั้งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

* แท้ที่จริงขุดค้นกันมาแล้วจนปัจจุบัน ปรากฏว่ายังไม่ได้พบร่องรอยของศิลปขอมเลยในเมืองอุทง คงพบแต่ศิลปสมัยทวารวดี

๘. คราวนี้จะต้องกลับกล่าวถึงเหตุการณ์ทางประเทศมอญ ประเทศมอญตั้งอยู่ริมแม่น้ำเอราวตีข้างตอนใต้ ลงมาจากแนวแม่น้ำสลวินและชายทะเล ต่อลงมาจากเมืองทวาย ส่วนแผ่นดินในลุ่มแม่น้ำเอราวตีข้างตอนเหนือ เดิมเป็นที่อยู่ของชนชาติพม่าซึ่งเป็นเชื้อสายเดียวกับพวกชาวทิเบต เช่นเดียวกับพวกมอญเนื่องกับลาวและเขมร พวกพม่ามีกำลังขจรรุกแดนพวกมอญลงมาทางแม่น้ำเอราวตีโดยลำดับ จนได้เมืองพุกามตั้งเป็นราชธานีของพม่า อยู่มาเมื่อราว พ.ศ. ๑๖๐๐ เศษ เกิดพระเจ้าแผ่นดินพม่ามีอำนาจมากขึ้นพระองค์หนึ่ง เรียกรวมปรากฏในพงศาวดารว่าพระเจ้าอนิรุทธหรือพระเจ้าอนิรุทธมังช่อปราบปรามได้แดนมอญไว้ในอำนาจทั้งหมด แล้วยกกองทัพข้ามภูเขาเข้ามาปราบปรามได้อาณาเขตโยนกและอาณาเขตทวารวดี ได้เป็นเขตแดนลงมาจากเมืองลพบุรี ตามเรื่องพงศาวดารกล่าวว่าพระเจ้าอนิรุทธแผ่อำนาจออกไปจนแผ่นดินขอม แต่ข้อหลังนี้หาหลักฐานโบราณวัตถุประกอบเรื่องพงศาวดารไม่ ฟังได้เป็นแน่แต่ว่าพระเจ้าอนิรุทธซึ่งอำนาจขอมได้ในอาณาเขตทวารวดีและอาณาเขตโยนก และพม่าได้ปกครองแผ่นดินทั้งสองอาณาจักรนี้อยู่ประมาณ ๒๐๐ ปี เมื่อพระเจ้าอนิรุทธมหาราชมีอำนาจปกครองอาณาเขตทั้งสองซึ่งกล่าวมา ได้มาสร้างเมืองขึ้นในประเทศนี้หลายเมือง ที่ยังปรากฏเค้าเงื่อนอยู่ คือสร้างตรงที่ตั้งเมืองนครเชียงใหม่ทุกวันนี้ เรียกว่าเมืองระมิงเมืองหนึ่ง ยังมีวัดเจดีย์เจ็ดยอดซึ่งถ่ายแบบมาแต่พระเจดีย์ที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์เมืองพุทธคยาในอินเดียมาสร้างไว้ที่เมืองพุกามองค์หนึ่ง ที่เมืองระมิงนี้ องค์หนึ่งเป็นสำคัญ และบางทีจะมีเมืองอื่นอีกซึ่งสร้างในสมัยนั้น เหตุที่พม่าเข้ามาชิงอำนาจขอมได้ครั้งนั้นทำให้ขอมหย่อนกำลังลงในแผ่นดินลาว แต่พวก

พม่าซึ่งมีอำนาจขึ้นครองพระเจ้าอนิรุทธมหาราชก็ไม่รักษานาจอไว้ได้เพียงเท่าใด พอสิ้นพระเจ้าอนิรุทธแล้วอำนาจพม่าก็เสื่อมลงโดยลำดับ ครั้นขอมเห็นว่าพม่าหมดอำนาจลงในอาณาเขตทวารวดีก็กลับเข้ามาปกครองอีก แต่ในตอนนั้นประเทศขอมเองก็เสื่อมกำลังลงมาก จึงเป็นเหตุให้ไทยได้ลงมาปกครองตั้งสยามประเทศตั้งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า*

* เรื่องพระเจ้าอนิรุทธเข้ามาปราบปรามถึงดินแดนในประเทศไทยนี้ นักปราชญ์ชาวต่างประเทศยังไม่เชื่อกันนัก เพราะเขาเห็นว่ายังมีหลักฐานทั้งในจารึกและพงศาวดารของพม่า ส่วนใหญ่เห็นว่าไทยเราได้ประกาศเอกราชโดยตรงจากขอมมากกว่า เรื่องวัดเจ็ดยักษ์เจ็ดยอดที่จังหวัดเชียงใหม่ก็เช่นเดียวกัน บางท่านอ้างว่าสร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าติโลกราชแห่งเมืองเชียงใหม่ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๒๐๓๑) เท่านั้น เพื่อฉลองพุทธศานาครบ ๒๐๐๐ ปี

ตอนที่ ๒

ว่าด้วยเรื่องไทยได้ปกครองประเทศสยาม

๑. ชนชาติไทย เป็นชาติใหญ่อันหนึ่งในเอเชียฝ่ายตะวันออกมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล แม้ในทุกวันนี้ นอกจากสยามประเทศนี้ยังมีชนชาติไทยตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศอื่นอีกเป็นอันมาก อยู่ในดินแดนประเทศจีนก็หลายมณฑลทั้งในแดนตังเกี๋ย แคนพม่า ตลอดจนไปจนมณฑลฮัสสัมในแดนประเทศอินเดีย แต่คนทั้งหลายหากเรียกชื่อต่าง ๆ กันไปตามถิ่นที่อยู่ เช่นเรียกว่า ชาวสยามบ้าง ลาวบ้าง เขียงบ้าง ฉานบ้าง เงี้ยวบ้าง ล้อบ้าง เขินบ้าง ข่าติบ้าง อาหมบ้าง ซ้อบ้าง ที่คงเรียกตามค่านามเดิมว่าผู้ไทยและไทก็มีบ้าง ที่แท้พวกที่ได้นามต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ล้วนเป็นชนชาติไทย พูดภาษาไทยและถือตัวว่าเป็นไทยด้วยกันทั้งนั้น ตามเรื่องพงศาวดารที่ปรากฏมาว่า เดิมชนชาติไทยตั้งภูมิลำเนาอยู่ในดินแดนอันทุกวันนี้ตกเป็นอาณาเขตของจีนข้างฝ่ายใต้ ที่เรียกว่ามณฑลชุนหน่า มณฑลกุยจิ๋ว มณฑลกวางตุ้งและมณฑลกวางไส* ทั้ง ๔ มณฑลมีบ้านเมืองและเจ้านายของตนเองปกครอง แยกย้ายกันอยู่เป็นหลายอาณาเขต จีนเรียกชนชาติไทยว่า “ซวน” มูลเหตุที่พวกไทยจะย้ายจากเมืองเดิมมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศพม่า มอญ ลาวนั้น เป็นเพราะถูกพวกจีนรบรุกชิงเอาดินแดนไปจากอาณาเขตดูเหมือนจะตั้งต้นแต่เมื่อราว พ.ศ. ๔๐๐ ครองที่

* บัจจุบันนี้เชื่อกันว่าชนชาติไทยแต่เดิมอาศัยอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศจีน แถวกวางตุ้งต่อกับฉวน และต่อมาได้อพยพไปทางทิศตะวันตก ขึ้นไปทางเหนือไม่เกินลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง อีกพวกหนึ่งอพยพลงมาทางใต้

ปรากฏในเรื่องสามก๊กว่าเล่าปี่ตั้งเป็นอิสระได้ในมณฑลเสฉวนแล้ว ต่อมา
 ขงเบ้งยกกองทัพมาปราบปรามช้วน คือเบ้งเฮกเป็นต้น ขยายอาณาเขตเมือง
 เสฉวนออกมาทางทิศตะวันตก เรื่องสามก๊กตอนที่กล่าวนี้ คือตัวเรื่องพงศาวดาร
 ที่จีนมาบุกรุกเมืองไทยเดิมนั้นเองมิใช่อื่น เมื่อไทยสู้จีนไม่ได้ พวกที่ไม่อยาก
 ยอมอยู่ในอำนาจจีน จึงพากันตั้งบ้านเมืองอพยพมาหาภูมิลำเนาอยู่ใหม่ทางทิศ
 ตะวันตก พวกหนึ่งไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางริมลำน้ำคง (ซึ่งเรียกกันในปัจจุบัน
 นี้ว่าลำน้ำสลวิน) และต่อไปในแดนพม่าจนถึงแดนอัสสัม พวกนี้ได้นามว่า
 ไทยใหญ่ (แต่มักเรียกกันว่าเงี้ยวหรือฉานทุกวันนี้) อีกพวกหนึ่งลงมาทางทิศใต้
 มาตั้งอยู่ในดินแดน ซึ่งบัดนี้เรียกว่าตังเกี๋ยและสิบสองจุไทย สิบสองปันนา
 ข้างเหนือแม่น้ำโขง พวกนี้ได้นามว่าไทยน้อย เป็นบรรพบุรุษของพวกไทยที่
 มาเป็นชาวสยาม และเป็นบรรพบุรุษของพวกไทยที่เรียกกันทุกวันนี้ว่าลื้อและ
 เขินชาวเมืองเชียงรุ่งและเชียงตุง แม้พวกไทยในเมืองเดิมเสียเขตแดนทาง
 ตะวันออกไปแก่จีนเป็นอันมากในครั้งนั้นก็ดี เมืองไทยเดิมนั้นยังมิได้สิ้น ยังคง
 มีอาณาเขตแลมีพระเจ้าแผ่นดินไทยปกครองกันเป็นอิสระต่อมาอีกหลายร้อยปี
 มีเรื่องราวปรากฏในจดหมายเหตุจีนว่าพวกไทยที่ยังเป็นอิสระเหลืออยู่ ๕ อาณา
 เขตรวมกันเข้าเป็นประเทศหนึ่ง จีนเรียกว่าประเทศนั้นเจ้า มีพระเจ้าแผ่นดิน
 ปกครอง ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองหนองแส ซึ่งจีนเรียกว่าตะลิว ในมณฑล
 สุนหนำบัดนี้* พวกไทยในประเทศนั้นเจ้ายังมีกำลังถึงสามารถยกกองทัพไปตี
 เมืองจีนและเมืองทิเบตอีกหลายคราว แต่ล่วงปรายเมื่อราว พ. ศ. ๑๕๒๐ พวก

* ปัจจุบันนี้เชื่อกันว่าอาณาจักรนั้นเจ้านันเจ้า ผู้ปกครองน่าจะเป็นเชื้อชาติโลโล-ทิเบต
 มากกว่า คนชาติไทยคงเป็นชนกลุ่มน้อย

ไทยชาวประเทศนั้นเจายอมเป็นไมตรีต่อกับจีน และพระเจ้าแผ่นดินไทยได้อภิเษกสมรสกับราชธิดาพระเจ้ากรุงจีน ณ ราชวงศ์ถัง เกิดราชวงศ์เป็นเชื้อจีน จึงเป็นเหตุให้ไทยในเมืองเดิมไปนิยมขนบธรรมเนียมจีน ทั้งประเพณีเดิมของตนเปลี่ยนไปเอาอย่างจีนโดยลำดับมา ถึงกระนั้นก็ยังเป็นประเทศไทยมีอิสระแก่ตนต่อมาจนถึงเมื่อกบฏปลายช่านกษัตริย์ต้นราชวงศ์หรงวน ซึ่งเรียกในพงศาวดารจีนว่า พระเจ้าสัว่โจ้วฮ่องเต้ได้เป็นใหญ่ในเมืองจีน ยกกองทัพมาปราบปรามเมืองไทยเดิมได้ตลอดไปจนแดนพม่าเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๙๗ เท่านั้นเมืองไทยเดิมจึงสิ้นอิสระ ตกเป็นเมืองขึ้นของจีนสืบมาจนกาลบัดนี้

๒. ตั้งแต่พวกไทยน้อยอพยพจากเมืองเดิมลงมาตั้งบ้านเมืองอยู่ในตังเกี๋ยและสิบสองจุไทยสิบสองปันนา ซึ่งติดต่อกับอาณาเขตลาวข้างฝ่ายเหนือ ก็มีพวกไทยที่ประสงค์จะค้าขายหรือจะหาที่ตั้งภูมิลำเนาให้เป็นสุขสำราญยิ่งขึ้นพากันอพยพข้ามฟากแม่น้ำโขงต่อลงมาข้างใต้ ครั้นมาพอเห็นที่คินอุดมกว่าทางข้างเหนือก็ตามกันเรื่อยลงมา พวกที่มาอยู่ในที่ว่างเปล่าก็ตั้งภูมิลำเนาอยู่เป็นอิสระแก่ตน พวกที่มาอยู่ในที่มีเจ้าบ้านผ่านเมืองปกครองก็ยอมอยู่ในบังคับบัญชาเป็นไพร่บ้านพลเมืองของเมืองนั้นๆ จำเนียรกาลนานมากก็มีชนชาติไทยในแดนลาวมากขึ้นโดยลำดับ

๓. ในสมัยเมื่อพม่ากับขอมรบพุ่งแย่งชิงอาณาเขตลาวกัน แล้วอ่อนกำลังลงด้วยกันจึงกล่าวมาแล้วนั้น พวกไทยที่อยู่ทางสิบสองจุไทยมีกำลังมากขึ้น เกิดมีพระเจ้าแผ่นดินไทยซึ่งทรงอำนาจมากองค์หนึ่งทรงนามว่าพระเจ้าพรหม ยกกองทัพลงมาขับไล่ขอมชิงเอาแดนลาวได้ตลอดลงมาจนถึงเมืองเซลิ้ง (คือเมืองสวรรคโลกบัดนี้) แผลอาณาเขตตลอดลงมาทั้งสองมณฑล

คือดินแดนที่เป็นอาณาเขตเมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันทน์ และมณฑลอุดรข้างตอนฝ่ายเหนือ นับเป็นมณฑลหนึ่งเรียกว่า “ลานช้าง” (เห็นจะเป็นเพราะมีช้างชุม) ดินแดนที่เป็นมณฑลภาคพายัพทุกวันนี้ (เป็นที่ทำไร่นาได้บริบูรณ์) เรียกว่า “ลานนา” อีกมณฑลหนึ่ง แต่นั้นพวกไทยก็เริ่มลงมาปกครองสองมณฑลนี้ ฝ่ายขอมยังตั้งราชธานีของอุปราชอยู่ที่เมืองลพบุรี และมีเมืองใหญ่เป็นหน้าด่านอยู่ที่เมืองสุโขทัย แต่ขอมไม่มีกำลังพอจะขึ้นไปขับไล่พวกไทยไปเสียจากมณฑลลานช้างและลานนา จึงต้องเอาใจดีต่อผู้อ่อนผันตั้งให้มียศศักดิ์เป็นเจ้าบ้านผ่านเมืองที่ไทยลงมาตั้งอยู่มากด้วยกัน ตลอดลงมาจนเมืองทางล่านาสักข้างตอนเหนือ เป็นแต่อย่างหัวเมืองชั้นของขอม ที่เป็นเมืองใหญ่ยกย่องให้มียศอย่างเช่นประเทศราชก็มี

๔. ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๑๗๙๗ ฝรั่งกุบไลยข้ามตั้งราชวงศ์หงวนเป็นใหญ่ในเมืองจีน แล้วยกกองทัพมาปราบปรามแดนไทยเดิมตั้งกล่าวมานั้น พวกไทยที่อยู่ทางเมืองเดิมถูกเบียดเบียนก็อพยพทั้งภูมิลำเนาเดิมตามลงมาทางเมืองใต้ อีกเป็นอันมาก จึงเป็นเหตุให้ไทยที่มาตั้งในมณฑลลานนา และตามหัวเมืองที่ติดต่อกับเมืองสุโขทัยมีกำลังมากขึ้น ไม่ยอมให้พวกขอมบังคับตามชอบใจดังแต่ก่อน ก็เกิดวิวาทกันขึ้น มีเจ้าเมืองไทยซึ่งมียศเช่นประเทศราชสองคน ชื่อพ่อขุนบางกลางท่าว* เจ้าเมืองบางยางผู้เป็นต้นราชวงศ์พระร่วงคนหนึ่ง พ่อขุนผาเมือง เจ้าเมืองราดคนหนึ่ง^๑ รวมกำลังเข้ากันยกกองทัพไทยมาตีเมือง

* บัจจุบัน ดร. ประเสริฐ ณ นคร อ่านว่า “บางกลางทาว”

๑ คำว่า พ่อขุน ในสมัยนั้นหมายความว่าเจ้าเมืองใหญ่ซึ่งมีเมืองขึ้น ส่วนเจ้าเมืองน้อยเรียกแต่ว่า ขุน เมืองบางยางนั้นจะอยู่ตรงไหนยังไม่ได้ความ เหตุใดจึงเรียกว่าพระร่วง จะอธิบายในเรื่องต่อไปข้างหน้า แต่เมืองราดนั้นความในศิลาจารึกแสดงว่า อยู่ทางทิศตะวันออกเมืองสุโขทัย สันนิษฐานว่าเห็นจะอยู่ริมล่านาสัก มีเมืองเพชรบูรณ์^๑ เมืองศรีเทพ

สุโขทัย ได้รับความสงบสุขจนเป็นสามารถ ฝ่ายไทยมีชัยชนะได้เมืองสุโขทัย อันเป็นที่มั่นของขอมทางฝ่ายเหนือเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๐๐ แล้วพร้อมกันยกพ่อขุนบางกลางท่าวขึ้นเป็นกษัตริย์ครองเมืองสุโขทัย ราชานิกเชกทรงนามว่า พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ นับเป็นปฐมกษัตริย์ไทยซึ่งได้ปกครองสยามประเทศ*

๕. เมื่อพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ ประกาศตั้งกรุงสุโขทัยเป็นอิสระนั้น พวกขอมยังมีกำลังตั้งอยู่ที่เมืองลพบุรี อันเรียกกันเป็นสามัญว่าเมืองละโว้ อาณาเขตทวารวดีเดิมจึงแยกเป็นสองอาณาเขต มีนามปรากฏในจดหมายเหตุจีนเรียกอาณาเขตข้างใต้ซึ่งยังขึ้นแก่ขอม ณ เมืองลพบุรีว่า “หลอชก๊ก” ตรงกับอาณาเขตละโว้ เรียกอาณาเขตฝ่ายเหนือซึ่งขึ้นแก่ไทย ณ เมืองสุโขทัยว่า “เสียมก๊ก” ตรงกับว่าอาณาเขตสยาม^๒ นามที่เรียกว่าประเทศสยาม เกิดขึ้นแต่สมัยนี้เป็นต้นมา แต่เป็นคำชาวต่างประเทศทั้งปวงเรียก ไทยเองเรียกนามประเทศของตนว่าเมืองไทย หรือกรุงสุโขทัย หาเรียกว่าประเทศสยามไม่ อันคำว่า “สยาม” นี้เป็นคำภาษาสันสกฤต เพราะเหตุนี้สนอให้เห็นว่าพวกชาวอินเดียจะเรียกก่อน จีนและชาติอื่นเป็นแต่เอาอย่างไร้เรียกตาม ก็ศัพท์ว่าสยามนั้นแปลความได้เป็นสองนัย นัยหนึ่งแปลว่า “สีคราม” อีกนัยหนึ่งแปลว่า “ทองคำ” ถ้าใช้คำสยามเรียกมนุษย์ก็หมายความว่ามนุษย์จำพวกที่ผิวคล้ำ ถ้าใช้เรียกภูมิประเทศก็หมายความว่าประเทศที่มีบ่อทองคำ นักเรียนโบราณคดีที่เป็นชาวต่างประเทศโดยมากสันนิษฐานว่าคำสยามที่เรียกขานครั้งนั้น คง

* บัจจุบันเชื่อกันว่าราว พ.ศ. ๑๗๘๐

๒ ครั้นรวมเป็นก๊กเดียวกันในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จีนจึงเรียกว่า เสียมหลอชก และคงเรียกอย่างนั้นมาจนบัดนี้

เรียกชนชาติไทยที่ลงมาตั้งภูมิลำเนาข้างฝ่ายใต้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกพวกไทยใหญ่ (เงี้ยว) ที่ไปตั้งภูมิลำเนาทางแดนพม่าว่า “ฉาน” อันเข้าใจว่าเดิมจะเป็นคำสยามนั่นเอง แต่นานมาเรียกเพี้ยนไปจึงกลายเป็นฉาน แต่มีนักเรียนอีกฝ่ายหนึ่งคัดค้านว่าไทยใหญ่ก็ดี ไทยน้อยก็ดี ผิดผ่องกว่าชนชาติลาวและขอม หากสมแก่ชื่อจะเรียกว่าเป็นผิวกล้ามไม้ จึงสันนิษฐานว่าคำว่า สยาม นั้นเห็นจะหมายถึงดินที่มีบ่อทอง เพราะประเทศมีบ่อทองจริง ๆ และตรงกับเรื่องศาสนประวัติซึ่งว่า พระเจ้าอโศกมหาราชให้สมณทูตเชิญพระพุทธศาสนามาประดิษฐานใน “สุวรรณภูมิประเทศ” ดังนี้*

* เรื่องพระเจ้าอโศกมหาราชโปรดให้เชิญพระพุทธศาสนามาประดิษฐานยังดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันนี้ ยังไม่มีหลักฐานทางด้านโบราณวัตถุสถานสนับสนุนมากนัก

ตอนที่ ๓

พงศาวดารกรุงสุโขทัยคราวเจริญ

๑. ประเทศสยาม เมื่อพระเจ้าศรีอินทราทิตย์แรกตั้งเป็นอิสระขึ้นที่กรุงสุโขทัยนั้น อาณาเขตยังคับแคบ ดูเหมือนจะมีเมืองใหญ่แต่เมืองสุโขทัยกับเมืองเชลียง (คือเมืองสวรรคโลกเก่า) ซึ่งยกเป็นราชธานีด้วยกันทั้งสองเมือง นอกจากนั้นก็จะมีแต่หัวเมืองขึ้นทางริมลำน้ําปิง น้ํายม น้ําห่าน และน้ําสัก ไม่มากมายก็เมือง ราชอาณาจักรทางข้างเหนือเห็นจะอยู่เพียงเมืองตากและเมืองแพร่ ทางข้างใต้ก็เห็นจะลงมาเพียงเมืองพระบางที่ปากน้ำโพ (คือเมืองนครสวรรค์บัดนี้) ไพร่บ้านพลเมืองและกำลังร้พลยังไม่มีเท่าใดนัก เพราะฉะนั้นจึงมีเรื่องปรากฏในศิลาจารึกว่า ชุนสามชน เจ้าเมืองฉอด (เดี๋ยวนี้เป็นเมืองร้างอยู่ที่ด่านแม่สอด แขวงจังหวัดตากทางทิศตะวันตก) ไม่ยอมอยู่ในอำนาจกรุงสุโขทัย ยกกองทัพเข้ามาตีเมืองตาก (อันอยู่ทางฝั่งตะวันตกใต้ปากน้ำวัง ห่างเมืองสุโขทัยระยะทางเดินเพียง ๒ วัน) พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ยกกองทัพไปสู้รบแพ้ชุนสามชน หากได้อาศัยพระราชโอรสองค์น้อยเป็นนักรบเข้มแข็งการณรงค์สงครามเข้าชนข้างชุนสามชน พวกเมืองฉอดจึงแตกพ่ายไป

พระเจ้าศรีอินทราทิตย์นั้น มเหสีทรงนามว่านางเสือง มีราชโอรสด้วยกันสามองค์ องค์ใหญ่สิ้นชีพเสียแต่ยังเยาว์ องค์กลางทรงนามว่าบาลเมือง* องค์น้อยนั้นเมื่อชนข้างชุนสามชนเจ้าเมืองฉอดเจริญชันษาได้เพียง ๑๙ ปี

*ในจารึกว่า "บาลเมือง"

พระราชบิดาประทานนามว่า พระรามคำแหงเป็นบำเหน็จศึกในคราวนั้น พระเจ้าศรีอินทราทิตย์จะครองราชสมบัติอยู่สักกี่ปี ชื่อนี้ยังไม่พบหลักฐานที่จะทราบได้แน่ ปรากฏแต่ว่าเมื่อพระเจ้าศรีอินทราทิตย์สวรรคต พระเจ้าบาลเมือง (เรียกในภาษามครว่าปาลราช) ซึ่งเป็นราชโอรสผู้ใหญ่อยู่ในเวลานั้นได้รับรัชทายาท และตั้งให้พระรามคำแหงราชอนุชาเป็นพระมหากษัตริย์ เห็นจะให้ไปครองเมืองเซลิยง ซึ่งสร้างเมืองขึ้นใหม่ข้างเหนือเมืองเดิมอีกเมืองหนึ่ง ขนานนามว่าเมืองศรีสัตนาถัย^๑ พระเจ้าบาลเมืองครองราชสมบัติอยู่ไม่ช้านักก็สวรรคต พระรามคำแหงราชอนุชาจึงได้รับรัชทายาทครองกรุงสุโขทัยต่อมา

๒. พระเจ้ารามคำแหงเสวยราชย์เมื่อราวพ.ศ. ๑๘๒๐ * นับเป็นรัชกาลที่ ๓ ในราชวงศ์กษัตริย์ซึ่งครองกรุงสุโขทัย พระเจ้ารามคำแหงองค์นี้เป็นอัจฉริยกษัตริย์ ทรงพระคุณพิเศษทั้งเป็นนักรบและเป็นพระเจ้าแผ่นดินซึ่งสามารถในการปกครองพระราชอาณาจักร นับเป็นพระมหाराชเจ้าองค์แรกในกษัตริย์สยาม เรื่องราชประวัติของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชเริ่มปรากฏแต่เมื่อยังเป็นพระราชกุมาร พระชันษาได้ ๑๙ ปี ว่ากล้าเข้าชนช้างกับจอมพลของข้าศึก แก่พระราชบิดาพันอันตรายและกลับเอาชัยชนะศึกครั้งนั้นได้เป็นปฐม แต่นั้นก็ปรากฏพระเกียรติว่าเป็นนักรบสำคัญของกรุงสุโขทัย ได้เป็นผู้นำทัพเที่ยวปราบปรามข้าศึกขยายราชอาณาจักรสุโขทัยกว้างขวางออกไป

^๑ เมืองเซลิยงอยู่ทางริมลำน้ำท่าแพเดิม ตรงที่สร้างพระศรีรัตนมหาธาตุหรือที่ชาวเมืองเรียกว่า (วัดน้อย) ครนชุดคลองลัดที่ลำนายม ต่งแต่แก่งหลวงลงมาออกลำน้ำท่าแพเมืองเซลิยง จึงสร้างเมืองมบ้อมปราการขึ้นที่ตรงลำน้ำรวมข้างเหนือคลองลัดอีกเมืองหนึ่ง ให้ชื่อว่าเมืองศรีสัตนาถัยอยู่ทางเหนือเมืองเซลิยงสัก ๒๐ เส้น ต่อมาสาหร่ายมาเดินเสียดคลองลัดลำน้ำมเก่าต่งแต่เมืองศรีสัตนาถัยลงมาจนถึงเมืองสุโขทัยตนเงินหมด

* บัจจุบันเชื่อกันว่าใน พ.ศ. ๑๘๒๒

เป็นอันคับ ทั้งในรัชกาลของพระราชบิดาและในรัชกาลพระเจ้าบรมเมืองผู้
เป็นพระเชษฐามาจนพระองค์เองได้ครองราชสมบัติ เรื่องราชประวัติของ
พระเจ้ารามคำแหงเมื่อได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว มีอยู่ในศิลาจารึกและ
หนังสือโบราณเรื่องต่าง ๆ ทั้งที่แต่งในประเทศนี้และประเทศอื่น ปรากฏ
ลักษณะการซึ่งพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ทรงปกครองทะนุบำรุงสยามประเทศ
เป็นคดีน่าฟังหลายอย่าง จะนำมาแสดงในบรรยายนี้ แต่เพื่อจะมีให้ยืดยาว
เกินไป จะเลือกกล่าวตามลักษณะการเป็นอย่าง ๆ ดังจะปรากฏต่อไปนี้

๓. จะว่าด้วยราโชบายของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชในการเกี่ยวข้องกับ
กับต่างประเทศก่อน ก็ในสมัยเมื่อแรกตั้งกรุงสุโขทัยนั้นประเทศสยามยังเป็น
แต่ประเทศน้อยอันหนึ่ง อยู่ในท่ามกลางประเทศอื่นที่มีอำนาจเสมอกัน เป็น
ต้นว่าทางมณฑลลานนาข้างฝ่ายเหนือ (คือมณฑลภาคพายัพบัดนี้) ก็มีไทย
และลาวยังตั้งบ้านเมืองเป็นอิสระแก่กันอยู่หลายอาณาจักร แม้พวกไทยใน
มณฑลลานนาได้เป็นสัมพันธมิตรกับพวกไทยที่มาชิงเมืองสุโขทัยได้จากขอมก็
จริง แต่เมื่อตั้งกรุงสุโขทัยแล้วพวกนั้นก็หาได้ยอมขึ้นต่อกรุงสุโขทัยไม่ ส่วน
ข้างฝ่ายใต้พวกขอมอันเป็นข้าศึกก็มีกำลังตั้งอยู่ ณ เมืองลพบุรี ครั้นมาถึงเมื่อ
สมัยพระเจ้ารามคำแหงได้ครองกรุงสุโขทัย เกิดคนสำคัญขึ้นในพวกไทยทาง
มณฑลลานนาสองคน คือพระยาเมงราย* เจ้าเมืองเงินยาง (อันตั้งอยู่ข้าง
เหนือเมืองเชียงแสนบัดนี้) คนหนึ่ง พระยาจำเมืองเป็นเจ้าเมืองพะเยา (อยู่
ข้างเหนือเมืองนครลำปางบัดนี้) คนหนึ่ง ในพงศาวดารลานนากล่าวว่าพระ

* บัจจุบันมีผู้เสนอว่าควรเรียกว่า “มังราย” ตั้งในศิลาจารึกและหนังสือเก่า

เจ้ารามคำแหง^๒ กับพระยาเมงรายและพระยงำเมืองทั้งสามนี้ ได้เคยเป็นศิษย์
 ร่วมอาจารย์ จึงเป็นมิตรสหายกันมาตั้งแต่ยังเยาว์อยู่ด้วยกัน ครั้นนพระยา
 เมงรายส้องสมกำลังได้มากแล้วสร้างเมืองเชียงรายขึ้นเป็นราชธานี แล้วปราบ
 ปราบบ้านเมืองที่ใกล้เคียงขยายอาณาเขตลงมาข้างใต้ จนตีได้เมืองหริภุญชัย
 (คือเมืองนครลำพูนบัดนี้) แล้วแผ่อาณาเขตลงมาจนถึงเมืองนครลำปาง ถ้า
 พิจารณาแผนที่จะคิดเห็นได้ว่าการที่พระยาเมงรายแผ่อาณาเขตลงมาจนใกล้
 ชิดกรุงสุโขทัยถึงเพียงนั้น เป็นการกีดกันทางที่จะขยายราชอาณาจักรของพระ
 เจ้ารามคำแหงมหาราชขึ้นไปข้างฝ่ายเหนือ พระเจ้ารามคำแหงก็เป็นนักรบ
 ปราบกษัตริย์โต่งตั้งอยู่ในเวลานั้นไหนเลยจะพอพระราชหฤทัย น่าจะ
 เกิดวิวาทรบพุ่งกับพระยาเมงราย แต่หาเป็นเช่นนั้นไม่ พระเจ้ารามคำแหง
 มหาราชกลับอนุญาตปล่อยให้พระยาเมงราย ขยายอาณาเขต ลงมาตามประสงค์
 รักษาทางไมตรีต่อกันไว้ จนถึงเสด็จขึ้นไปช่วยเลือกที่ให้พระยาเมงรายสร้าง
 เมืองเชียงใหม่เป็นราชธานีข้างฝ่ายใต้ด้วยกันกับพระยงำเมืองเมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๙^๕
^๕ เห็นได้ว่าคงเป็นเพราะพระเจ้ารามคำแหงมหาราช มุ่งหมาย จะขับไล่ขอม
 ขยายอาณาเขตลงมาข้างใต้เป็นสำคัญ ไม่ประสงค์จะให้ม็ศัตรุขึ้นข้างเหนือ จึง
 ยอมผ่อนผันเอาใจไทยด้วยกันเอง อีกประการหนึ่งในสมัยนั้น ประจวบเวลา
 ที่พวกมงโกลมาตีอำนาจในเมืองจีน ตีได้เมืองไทยเดิมตลอดไปจนเมืองพม่า
 จีนอาจจะช่วยเป็นกำลังศัตรู กรุงสุโขทัยได้ ทั้งทางข้างเหนือ และ ทางข้าง ใต้
 พระเจ้ารามคำแหงทรงเห็นการเช่นนี้ ครั้นกษัตริย์ราชวงศ์หงวนที่ครองเมือง

^๒ ในพงศาวดารลานนาเรียกว่า พระร่วง แต่ศักราชตรงกับรัชกาลพระเจ้ารามคำแหง
 มหาราช

*ในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๐ ว่า พ.ศ. ๑๘๔๐

จีน แต่งราชทูตเข้ามายังกรุงสุโขทัยเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๕ ให้มาทาบถามว่าจะ
เป็นไมตรีกับจีนหรืออย่างไร พระเจ้ารามคำแหงก็รับเป็นไมตรีกับจีนใน
ทันที เพราะพระเจ้ารามคำแหงมหาราชบ่อกันศัตรูภายนอกได้ โดยราไชบาย
ตั้งกล่าวมา จึงสามารถขยายพระราชอาณาเขตออกไปได้กว้างขวางไม่ติดขัด

๔. ราชอาณาจักรสยามซึ่งขยายออกไปด้วยอำนาจของพระเจ้า
รามคำแหงมหาราชใหญ่โตกว่าแต่ก่อนมาก มีปรากฏในเขตแดนกล่าวไว้ใน
ศิลาจารึกว่าทางทิศใต้ได้บ้านเมืองทั้งปวงลงไปจนตลอดแหลมมลายู ทางทิศ
ตะวันออกได้เมืองมอญทั้งปวงไว้เป็นเมืองขึ้นตลอดขึ้นไปจนถึงเมืองหงสาวดี
ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือได้เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียง-
จันทน์ และเมืองเวียงคำ^๑ ไว้ในราชอาณาจักร ยังคงเป็นแดนขอมในสมัยนั้น
เห็นจะเพียงมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุบล และบางที่จะเป็นมณฑล
จันทบุรีอีกมณฑลหนึ่ง แต่ทางข้างทิศเหนือราชอาณาจักรของพระเจ้ารามคำแหง
อยู่เพียงจดแดนเมืองนครลำปาง เพราะเป็นไมตรีกับพระยาเมงรายและพระยา
งำเมืองตั้งกล่าวมาแล้ว ถึงกระนั้นก็ดี ราชอาณาจักรซึ่งพระเจ้ารามคำแหง
มหาราชรวบรวมไว้ในประเทศสยามก็กว้างขวางอย่างยิ่งในสมัยอันหนึ่ง และ
เป็นมรดกตกต่อมาแก่ไทยจนถึงชนชาวเราทุกวันนี้ก็มาก

๕. การปกครองพระราชอาณาจักรอันกว้างใหญ่ไพศาลในครั้งพระเจ้า
รามคำแหงมหาราชนั้น จะใช้วิธีปกครองอย่างไรมิได้กล่าวไว้ชัดเจนในศิลา
จารึกหรือหนังสือโบราณ แต่มีเค้าเงื่อนอยู่ในหนังสือเก่าบ้าง อยู่ในขนบ
ธรรมเนียมซึ่งเอาเป็นแบบอย่างใช้มาจนถึงชั้นกรุงศรีอยุธยาบ้าง ประกอบกับ

^๑ เมืองเวียงคำอยู่ที่ไหนยังสับสนไม่มีความ แต่เข้าใจว่าคงอยู่ริมลำน้ำโขงข้างใต้เมืองเวียง
จันทน์ลงไป

สังเกตดูโบราณวัตถุที่ยังปรากฏอยู่ เห็นว่าเค้าเงื่อนลักษณะการปกครองพระราชอาณาจักรในสมัยนั้นจะเป็นดังนี้ คือถือเอาการป้องกันบ้านเมืองตั้งเป็นหลัก วางระเบียบการปกครองเป็นอย่างทหาร บรรดาพลเมืองที่เป็นชายฉกรรจ์นับว่าเป็นทหารทุกคน เจ้านายขุนนางผู้ที่เป็นมุลนายควบคุมผู้คนก็เป็นทหารด้วยทั้งนั้น นับแต่พระเจ้าแผ่นดินเป็นตำแหน่งจอมพลเป็นต้น ลงมาจนข้าราชการก็เป็น นายพล นายพัน นายร้อย นายสิบ ต่างกันตามชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อย เวลาบ้านเมืองไม่มีศึกสงครามต่างก็ทำมาหากินบังคับบัญชาว่ากล่าวกันอย่างพลเรือน ถ้าเวลาเกิดศึกสงครามก็บังคับบัญชากันเป็นอย่างทหาร การเกณฑ์กำหนดตามท้องที่ เช่นเกณฑ์พลเมืองไหน เจ้าเมืองกรมการกับราษฎรเมืองนั้นก็เข้ากันยกไปเป็นกองทัพ ลักษณะกำหนดเขตและอำนาจการบังคับบัญชาก็เอาท้องที่เป็นหลักคู่กัน คือราชธานีมีหัวเมืองชั้นในรายรอบเป็นปริมณฑล เวลาเมื่อศึกสงครามกำลังท่งมณฑลราชธานีรวมกันเป็นกองทัพหลวง หรือถ้าจะว่าตามชื่อเมืองในครั้งนั้น เมืองสุโขทัยเป็นหัวราชธานีหัวเมืองที่รายรอบนั้น ด้านเหนือมีเมืองศรีสัชนาลัยเป็นเมืองพระมหาอุปราช ตำแหน่งแม่ทัพหน้าปกครอง ยกศักดิ์สูงคล้ายราชธานีอีกแห่งหนึ่ง ต่อมาทางทิศตะวันออกมีเมืองทุ่งยั้ง (อยู่ที่พระแท่นศิลาอาสน์) เมืองบางยม (เดี๋ยวนี้เป็นเมืองร้างอยู่ใกล้ลำน้ำยมเก่า) เมืองสองแคว (คือเมืองพิษณุโลก) เมืองสระหลวง (คือเมืองพิจิตร) ด้านใต้มีเมืองพระบาง (คือเมืองนครสวรรค์) เมืองกนต์สี (อยู่บ้านโคกแขวงเมืองกำแพงเพชร) ด้านตะวันตกมีเมืองตาก หัวเมืองที่กล่าวนี้เรียกว่าหัวเมืองชั้นใน ส่วนหัวเมืองที่ห่างมณฑลราชธานีออกไป เรียกว่าเมืองพระยามหานคร เป็นหัวเมืองชั้นนอก เมืองหนึ่งมีเมืองชั้นมากบ้างน้อยบ้าง เจ้าเมืองเป็นเจ้าหรือเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ มียศเสมอ

อย่างนายพล เวลาเกิดศึกสงครามผู้คนในเมืองพระยามหานครอันหนึ่งก็รวมเข้าเป็นกองพลอันหนึ่ง เมืองพระยามหานครในครั้งพระเจ้ารามคำแหงเห็นจะเป็นเมืองที่กล่าวต่อไปนี้ อยู่ทางทิศใต้คือเมืองแพรง (สรรรค์บุรี) (เมืองสุพรรณภูมิ อู่ทอง) เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองตะนาวศรี ทางทิศเหนือเมืองแพรง ทางทิศตะวันออก เมืองหล่ม เมืองเพชรบูรณ์ เมืองศรีเทพ บรรดาหัวเมืองชั้นในและ เมืองพระยามหานคร ที่กล่าวมาตั้งไทย เป็นเจ้าเมืองทั้งนั้น ส่วนหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปถึงชายพระราชอาณาเขต อันชาวเมืองเป็นชนต่างชาติต่างภาษากำหนดเป็นเมืองประเทศราช มีเจ้านายชาวเมืองนั้นปกครองสิทธิ์ขาดเหมือนอย่างเป็นเจ้าแผ่นดินในเมืองของตน เป็นแต่ต้องถวายเครื่องราชบรรณาการต่อพระเจ้ากรุงสุโขทัยตามกำหนด และเวลามีการศึกสงครามก็ต้องเกณฑ์กองทัพยกมาช่วย เมืองที่เป็นประเทศราชครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชสันนิษฐานว่า ทางทิศใต้เห็นจะมีเมืองนครศรีธรรมราช เมืองมะละกาและเมืองยะโฮ^๔ ทางด้านตะวันตกมีเมืองตะวาย เมืองเกาะตะมา และเมืองหงสาวดีเป็นประเทศราช ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือมีเมืองน่าน เมืองเซ้า (คือเมืองหลวงพระบาง) เมืองเวียงจันทน์ และเมืองเวียงคำเหล่านี้

๖. ลักษณะการบำรุงพระพุทธศาสนาใน ครั้งกรุงสุโขทัย เป็นราชธานีเป็นอย่างไร จะต้องกล่าวความย่อในตอนหลังขึ้นไปถึงเรื่องประวัติพระพุทธศาสนา ซึ่งมาประดิษฐานในประเทศนี้เสียก่อน เรื่องนี้ได้กล่าวมาข้างต้นว่าพระพุทธศาสนาเริ่มมาประดิษฐานในประเทศนี้ ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชทำตติยสังคายนาเมื่อราว พ.ศ. ๓๐๐ ลัทธิพระศาสนาในชั้นนั้น ต่อมาเรียก

^๔ ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกว่า เมืองชะวา

ว่าลัทธิสาวกยาน (หรือหินยาน) คัมภีร์พระไตรปิฎกอันเป็นหลักพระศาสนา เป็นภาษามคธ ลัทธิศาสนาสาวกยานนั้น ได้ไปประดิษฐานในลังกาทวีป ในคราวเดียวกับที่มาประดิษฐานในประเทศนี้ ครั้นต่อมาเมื่อสิ้นราชวงศ์ พระเจ้าอโศกมหาราชแล้ว ที่ในอินเดียเกิดลัทธิคือพระพุทธศาสนาขึ้นอีกอย่าง หนึ่ง เรียกว่าลัทธิมหายานแปลงพระไตรปิฎกไปเป็นภาษาสันสกฤต ลัทธิ มหายานนี้ก็ได้แพร่หลายมายังประเทศนี้และแพร่หลายไปทางเมืองจีนด้วย ชน ชาติไทยได้นับถือพระพุทธศาสนาตั้งแต่ยังอยู่เมืองเดิม ครั้นเมื่อลงมาอยู่ใน ประเทศนี้มาพบศาสนาลัทธิมหายานอย่างเดียวกับที่ถืออยู่แล้ว ก็ถือตามลัทธิ ในประเทศนี้ต่อมา แต่ฝ่ายทางอินเดียนั้น ตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๒๐๐ มา พวกที่ ถือพระพุทธศาสนาถูกถือศาสนาพราหมณ์เบียดเบียนก่อน แล้วถูกพวก ถือศาสนาอิสลามเบียดเบียนต่อมาในชั้นหลัง พระพุทธศาสนาในอินเดียก็เสื่อม ทรามลง จนขาดการติดต่อกับประเทศอื่น เมื่อเป็นเช่นนั้น นานาประเทศ ที่ถือพุทธศาสนาแต่ก่อน ก็ถือกันไปตามนิยมของตน มาจนเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๐๐ ที่ในลังกาทวีปพระเจ้าปรกรมพหุมหาราชเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ฟัน พระศาสนาอย่างลัทธิสาวกยานให้รุ่งเรืองขึ้นในลังกาทวีป จำเนียรกาลนานมา เมื่อกิตติศัพท์ความ รุ่งเรืองของพระศาสนาในลังกาทวีปครั้งนั้นแพร่ หลายมา ถึงประเทศทางนี้ ก็มีพระภิกษุไทย มอญ เขมร ซึ่งมีความศรัทธาล้ำเลิศพากัน ไปศึกษาลัทธิพระศาสนาในลังกาทวีป แล้วบวชแปลงเป็นลังกาวงศ์กลับมา ยังประเทศของตนมากขึ้นโดยลำดับมา พวกพระสงฆ์ไทยที่ไปบวชแปลงเป็น นิกายลังกามา กลับมาตั้งคณะสงฆ์ขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อน พระเจ้า รามคำแหงมหาราชเห็นจะได้เสด็จลงไปพบปะพระสงฆ์พวกนั้นที่เมืองนคร ศรีธรรมราช ทรงเลื่อมใสศรัทธา จึงอาราธนาขึ้นมาตั้งสงฆมณฑล ณ กรุง

สุโขทัย แล้วบวชแปลงพระสงฆ์ไทยในประเทศนี้ต่อมา เป็นต้นเดิมของพระ
สงฆ์คณะมหานิกายทุกวันนี้ สยามประเทศก็ได้เริ่มมีทางไมตรีกับเมืองลังกา
แต่ครั้งพระเจ้ารามคำแหงเป็นต้นมา และได้พระพุทธรูปปั้นทรงนามว่า
พระพุทธสีหิงค์^๕ มาจากลังกาทวีปในรัชกาลของพระเจ้ารามคำแหงนี้ด้วย

๗. ในสมัยนั้นไพร่บ้านพลเมืองในกรุงสุโขทัย และตามหัวเมืองใน
ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีทั้งไทย ลาว และขอม และเชื้อสายซึ่งเกิดแต่สมพงศ์
ระหว่างชนชาติเหล่านั้น แต่ชนชาติลาวเดิมเห็นจะเหลือน้อยลงแล้ว ด้วย
ปะปนกับขอมมาเสียช้านาน นอกจากชนที่เป็นชาติชาวพื้นเมือง ปรากฏว่ามี
พวกจีนเริ่มเข้ามาตั้งภูมิลำเนาในสยามประเทศแต่ครั้งพระเจ้ารามคำแหง
มหาราชเป็นต้นมา ลักษณะการซึ่งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชทรงปกครอง
ทะนุบำรุงไพร่บ้านพลเมืองดังปรากฏอยู่ในศิลาจารึกนั้น แม้จะว่าตามความคิด
ในปัจจุบันนี้ก็ล้วนแต่น่าชม เป็นต้นว่าอุคหนุนให้มหาชนไปมาค้าขายถึงกัน
ในระหว่างเมืองต่อเมืองและประเทศต่อประเทศ เลิกประเพณีที่กีดขวางแก่การ
คมนาคม เช่นด่านเก็บภาษีจังกอบเป็นต้น มิให้มีในระหว่างทาง เพื่อให้ไพร่
บ้านพลเมืองไปมาค้าขายได้โดยสะดวก ส่วนราชฎที่ตั้งหลักแหล่งทำเรือ
สวนไร่นา ก็ทรงทะนุบำรุงให้ได้รับผลน้ำแรงเต็มภาคภูมิ โดยปราศจากความ
เบียดเบียนกันและกัน เอาเป็นพระราชธุระในเรื่องรักษาความยุติธรรมถึง
ประพุดติพระองค์เองเป็นผู้รับภาระของราชฎ โดยให้เอากระดิ่งแขวนไว้ที่
ประตู่พระราชวัง ใครมีทุกข์ร้อนจะถวายฎีกาก็ให้ไปถื่นกระดิ่งนั้นให้ได้ยิน
เสียงถึงพระกรรณได้เป็นนิจ วิธินั้นเป็นต้นประเพณีซึ่งเรียกว่าตักถ้องร้อง

^๕ เรื่องพระพุทธสีหิงค์ เดิวนประดิษฐานอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานในกรุงเทพฯ มีตำนาน
แต่งไว้ในภาษามคธยิว บางท่านก็ว่าได้มาแต่ครั้งรัชกาลพ่อขุนศรีอินทราทิตย์

ฎีกาอันมีสืบมาจากกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ในสมัยเมื่อราชฎายังไม่รู้หนังสือกันแพร่หลาย ใครมีทุกข์ร้อนจะถวายฎีกาก็อาจจะเข้าไปตีกลองวินิจฉัยเกร์ ซึ่งตั้งไว้ ณ ทิมดาบกรมวังให้ได้ยินถึงพระกรรณได้ ต่อเมื่อความรู้หนังสือเจริญแพร่หลายจึงเปลี่ยนมาเป็นให้ถวายฎีกาด้วยหนังสือ อย่างเช่นเป็นประเพณีอยู่ในบัดนี้ อีกประการหนึ่งพระเจ้ารามคำแหงทรงประพาศิพระองค์เป็นหัวหน้าชักนำราชฎให้รักษาศิลทำบุญให้ทานและฟังธรรมเทศนาเป็นกิจ ปรากฏว่าทรงสร้างพระแท่นมั่งคศิลา^๖ ประดิษฐานไว้ ณ กลางคองตาลแห่งหนึ่ง ถึงวันพระวันโกนให้พระสงฆ์ชั้นหนึ่งพระแท่นมั่งคศิลานั้นแสดงธรรมแก่ราชฎถ้าเป็นวันอื่นพระองค์เสด็จขึ้นประทับว่าราชการบ้านเมือง ณ ที่นั้น การที่พระเจ้าแผ่นดินออกว่าราชการในที่ประชุมชนกลางแจ้ง เช่นพระเจ้ารามคำแหงคงเป็นธรรมเนียมเดิมของชาติไทย และได้สืบต่อมาจนในสมัยกรุงศรีอยุธยาเวลาเสด็จออกที่ประชุมใหญ่่อมเสด็จออก ณ มุขเด็จให้ที่ประชุมเฝ้ากลางแจ้งเป็นประเพณี แม้ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ก็ยังมีมุขเด็จที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เป็นที่เสด็จออกประชุมกลางแจ้งเหมือนเช่นนั้น สืบประเพณีนี้ต่อมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย

๘. ในบรรดาการซึ่งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชได้ทรงตั้งแบบอย่างให้เกิดขึ้น และเป็นประโยชน์สืบมาจนทุกวันนี้ ที่เป็นข้อสำคัญยิ่งอย่างหนึ่งนั้นคือที่ทรงตั้งแบบหนังสือไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๖ ก่อนนั้นมาชาวประเทศนี้

๖ พระแท่นมั่งคศิลานี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพาลงมาไว้ในกรุงเทพฯ ๑ แต่ครั้งยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ ย้ายไปไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ (รัชกาลที่ ๖) โปรด ๑ ให้สถาปนาเป็นพระแท่นเสวตฉัตรประดิษฐานอยู่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทบัดนี้ ต่อมาย้ายไปอยู่ที่พระที่นั่งอนันตสมาคมปัจจุบันรักษาอยู่ในวิหารยอด วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เอาแบบอย่างหนังสือคฤณฑ์ของชาวอินเดียนข้างใต้มาใช้ แล้วดัดแปลงต่อมาจนเกิดเป็นหนังสือขอม แต่หนังสือขอมนั้นใช้เขียนได้เพียงภาษาบาลีสันสกฤต และภาษาขอม ภาษาอณู แต่จะเขียนภาษาไทยขัดข้อง เพราะไม่มีวรรณยุกต์สำหรับหมายเสียงสูงต่ำ และสระมีน้อยไม่พอจะเขียนคำภาษาไทยได้หมด พระเจ้ารามคำแหงมหาราชจึงทรงคิดแบบหนังสือขึ้นใหม่ให้มีทั้งสระและวรรณยุกต์พอที่จะเขียนคำภาษาไทยได้หมด และแก้รูปตัวอักษรให้เขียนได้เร็วกว่าหนังสือขอมด้วย จึงเกิดหนังสือไทยขึ้นด้วยประการฉะนี้ แต่หนังสือไทยซึ่งพระเจ้ารามคำแหงทรงตั้งแบบขึ้นแต่เดิมนั้น สระและพยัญชนะเขียนในบรรทัดเดียวกัน ครั้นเมื่อล่วงรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมาแล้ว มีผู้เฒ่าเฒ่าได้สระไปใช้ตามแบบหนังสือขอม ซึ่งสระอยู่ข้างหน้าพยัญชนะบ้าง อยู่ข้างหลังบ้าง ข้างบนบ้าง ข้างใต้พยัญชนะบ้าง อย่างเช่นใช้เป็นแบบหนังสือไทยสืบมาจนทุกวันนี้ การที่พระเจ้ารามคำแหงทรงคิดหนังสือไทยขึ้น คงเห็นประโยชน์สำคัญและนิยมกันมากแต่ในสมัยนั้นเอง เพราะปรากฏว่าแบบหนังสือไทยใช้แพร่หลายไปจนนอกพระราชอาณาเขตในไม่ช้า

๕. นอกจากการท้วงท้วงที่กล่าวมาแล้ว ยังมีอีกอย่างหนึ่งซึ่งควรนับว่าเป็นอนุทินหารอย่างอัศจรรย์ของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช คือปรากฏว่าได้ทรงพระอุตสาหะเสด็จไปเมืองจีนถึง ๒ ครั้ง ในจดหมายเหตุจีนบอกศักราชไว้ชัดเจนว่า เสด็จไปเมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๗ ครั้งหนึ่ง แล้วเสด็จไปเมื่อ พ.ศ. ๑๘๔๓ อีกครั้งหนึ่ง* อันพระเจ้าแผ่นดินสยามซึ่งจะได้เสด็จไปถึงต่างประเทศโดย

* บัจจุบันทราบกันแล้วว่าไม่ได้เสด็จไปเอง แต่อาจเป็นพระยุพราช คือพระเจ้าเลอไทยเสด็จไปแทน

ไมตรีในเวลาเสวยราชย์อยู่ ปรากฏมาในพงศาวดารแต่ ๒ พระองค์ คือพระเจ้า
 รามคำแหงมหาราชพระองค์หนึ่งกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 รัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์^{๕๕}อีกพระองค์หนึ่งเท่านั้น พระเจ้ารามคำแหง
 มหาราชเสด็จไปเมืองจีนด้วยเหตุใดและการที่เสด็จไปมีผลอย่างไรบ้าง ข้อนี้มี
 หลายอย่าง แต่หากไม่ปรากฏ ที่ปรากฏอยู่นับดีน้อยอย่างเดียวแต่ว่าได้เงิน
 ช่างทำเครื่องถ้วยชามเข้ามาทำจำหน่ายในประเทศนี้ ตั้งเตาทำทั้งที่เมืองสุโขทัย
 และเมืองศรีสัชนาลัย เครื่องถ้วยชามที่ทำครั้งพระเจ้ารามคำแหงเราเรียก
 กันว่าเครื่องสังกโลก พิเคราะห์ดูจำนวนเตาที่ยังเหลือซากอยู่มากมายหลาย
 ตำบล เห็นจะมีพวกช่างทำหลายร้อยและทำจำหน่ายแพร่หลายไปถึงประเทศ
 อื่น ๆ ทำนองเดียวกับหม้อบางตะนาวศรีของเราทุกวันนี้ แต่จะตั้งทำอยู่
 ช้านานเท่าใดจึงได้เลิก ข้อนี้ไม่ทราบชัด*

๑๐. พระเจ้ารามคำแหงมหาราชสวรรคตเมื่อปีใด ไม่ปรากฏชัด มีแต่
 คำเงื่อนอยู่ในหนังสือราชาราชซึ่งว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๗ สมเด็จพระร่วงประธาน
 อภิเษกพระเจ้าแสนเมืองมิ่งซึ่งครองเมืองเมาะตะมะ และกล่าวในหนังสือเรื่อง
 ราชาราชนั้นต่อมากว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๘๖๑ พระเจ้าแสนเมืองมิ่งยกกองทัพไป
 ตีเมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี ดังนี้ ก็เมืองทั้งสองนั้นชนกรุงสุโขทัย พระ
 เจ้าแสนเมืองมิ่งคงไม่กล้าตีในเวลาเมื่อพระเจ้ารามคำแหงยังมีพระชนม์อยู่ จึง
 สันนิษฐานว่า พระเจ้ารามคำแหงมหาราชเห็นจะสวรรคตเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๖๐**

* บัจจุบันทราบกันแล้วว่าอย่างน้อยก็ผลิตกันลงมาถึงสมัยอยุธยาตอนต้น ก็จนถึง
 พุทธศตวรรษที่ ๒๐

** บัจจุบันสันนิษฐานว่าคงครองราชย์จนถึงราว พ.ศ. ๑๘๔๒ ก็คือครองราชย์อยู่ประมาณ
 ๒๐ ปี ทงนอาจทราบได้จากจดหมายเหตุจีนเกี่ยวกับการเปลี่ยนกษัตริย์ใหม่ ณ อาณาจักรสุโขทัย

อยู่ในราชสมบัติราว ๔๐ ปี ราชโอรสทรงพระนามว่าเลอไทย ได้รับรัชทายาท
ครองสยามประเทศ ณ กรุงสุโขทัย นับเป็นรัชกาลที่ ๔ ต่อมา

ตามเรื่องราวที่ปรากฏในพงศาวดาร กรุงสุโขทัยเจริญถึงที่สุดเมื่อใน
รัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ต่อนี้มาก็คงต้นถึงคราวเสื่อมตั่งจะแสดง
ต่อไปในตอนหน้า

ตอนที่ ๔

พงศาวดารกรุงสุโขทัยคราวเสื่อม

๑. พระเจ้าเลอไทยซึ่งเป็นราชโอรสรัชทายาทพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ครองราชสมบัติอยู่ประมาณ ๓๖ ปี เรื่องพงศาวดารในรัชกาลนี้มีใครจะมีรายการปรากฏในศิลาจารึกกรุงสุโขทัย แต่ไปมีในพงศาวดารประเทศอื่น มีหนังสือราชาธิราชเป็นต้น ปรากฏว่าพอพระเจ้ารามคำแหงมหาราชสวรรคตแล้ว ประเทศราชทั้งหลายซึ่งเคยยอมขึ้นต่อกรุงสุโขทัย ก็พากันกระต้างกระเดื่องขึ้นโดยลำดับ เป็นต้นแต่พระเจ้าแสนเมืองมิ่งเจ้าเมืองมอญก็ยกกองทัพลงมาตีเมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี ขยายอาณาเขตเอาโดยพลการ แล้วเลยตั้งแข็งเมืองเมาะตะมะไม่ยอมขึ้นกรุงสุโขทัย พระเจ้าเลอไทยแต่งกองทัพให้ออกไปปราบปราม ก็หาได้เมืองมอญคืนมาขึ้นกรุงสุโขทัยตั้งแต่ก่อนไม่ เมืองประเทศราชอื่นๆ เช่นเมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันทน์ เวียงคำและเมืองนครศรีธรรมราช ก็เห็นจะตั้งเป็นอิสระไม่ยอมขึ้นกรุงสุโขทัยตามกันเป็นอันดับมา แต่เมืองพระยามหานครและหัวเมืองชั้นในยังเป็นปกติอยู่ จึงหาปรากฏว่ามีข้าศึกต่างประเทศเข้ามารุกราน พระราชอาณาเขตในครั้งแผ่นดินพระเจ้าเลอไทยไม่

๒. พระเจ้าเลอไทยครองราชสมบัติอยู่ถึงราว ๓๖ ปี คงจะได้ก่อสร้างทะนุบำรุงบ้านเมืองตามเยี่ยงอย่างพระเจ้ารามคำแหงสืบมา แต่หากไม่ปรากฏรายการที่จะทราบได้ถนัด แต่เข้าใจว่ามีสิ่งสำคัญอันหนึ่ง ซึ่งได้สร้างขึ้นใน

รัชกาลพระเจ้าเลอไทย กล่าวคือเมืองซางงราว (คือเมืองกำแพงเพชรทางฝั่งตะวันออก) เห็นจะสร้างขึ้นเป็นเมืองลูกหลวงให้เป็นคู่กับเมืองศรีสัชชนาลัย ในรัชกาลนี้ ด้วยไม่ปรากฏกล่าวถึงเมืองซางงราวในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช^๑

๓. เหตุสำคัญอันเป็นเครื่องอุปการณ์ในความเสื่อมทรามของกรุงสุโขทัย มาเกิดขึ้นเมื่อตอนปลายรัชกาลพระเจ้าเลอไทย คือเกิดมีคนสำคัญได้เป็นเจ้าเมืองอยู่ทองและได้เป็นแม่ทัพคุมกำลังเมืองอยู่ทอง เมืองราชบุรี เพชรบุรี รวมกันยกกองทัพออกไปตีเอาเมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี กลับคืนมาเป็นของไทยได้ แต่นั้นพระยาอยู่ทองก็มีชื่อเสียงขึ้นทางหัวเมืองฝ่ายใต้ ได้ปกครองเขตแดนมาจนเมืองอโยธยา เจ้าเมืองที่ใกล้เคียงเช่นเจ้าเมืองสวรรคบุรี เมืองราชบุรี เพชรบุรี ก็อ่อนน้อมเข้าเป็นสมัครพรรคพวก อยู่มาถึง พ.ศ. ๑๘๙๐ เกิดไข้ระบาดขึ้นที่เมืองอยู่ทอง พระยาอยู่ทองเอาเรื่องเกิดโรคทำนั้นเป็นเหตุอพยพผู้คนมาตั้งอยู่ที่ตำบลเวียงเหล็ก^๒ แขวงเมืองอโยธยา แล้วคิดอ่านทำไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดินจีนและพระเจ้าแผ่นดินขอม ครั้นเห็นว่ามีกำลังมั่น

^๑ ซ้ำว่าเมืองกำแพงเพชร มิได้มีปรากฏในศิลาจารึกครั้งกรุงสุโขทัย แต่ตัวเมืองมีอยู่สองเมือง เมืองทางฟากตะวันตก ทัพปกคลองสวนหมากปรากฏชื่อในศิลาจารึกว่าเมืองนครชุม เมืองทางฝั่งตะวันออกตรงที่ตงเมืองเดยวนเรียกว่าเมืองซางงราว อันชื่อว่าเมืองกำแพงเพชรนั้นเห็นจะเกิดขึ้นบนเมืองนครชุมศรีอยุธยา เรียกเมืองซางงราวกับเมืองนครชุมรวมกันเป็นเมืองเดียวว่าเมืองกำแพงเพชร

^๒ อยู่ตรงที่สร้างวัดพุทไธสวรรย์ ในจังหวัดอยุธยาบัดนี้ เรื่องสมเด็จพระรามาธิบดี^{๑๔} (พระเจ้าอยู่ทอง) นี้ บัจจุบันทราบกันแล้วว่าคงไม่ได้เสด็จอพยพมาจากเมืองอยู่ทองในเขตจังหวัดสุพรรณบุรีเพราะเหตุว่าโบราณวัตถุสถานในเมืองนั้นไม่ได้มีอายุลงมาถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ แต่จะเสด็จมาจากที่ใด ยังคงถกเถียงกันอยู่ บางท่านก็ว่าคงเสด็จมาจากแถบเมืองสุพรรณบุรีหรือกาญจนบุรีนั่นเอง บางท่านก็ว่าคงเสด็จมาจากเมืองอโยธยาตรงฟากข้ามพระนครศรีอยุธยา

คงไม่ต้องระแวงข้าศึกทางข้างใต้แล้ว ก็ประกาศตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นอิสระขึ้น
เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓

๔. ฝ่ายข้างกรุงสุโขทัยในเวลาเมื่อพระเจ้าอู่ทองประกาศตั้งเป็นอิสระ
นั้น ประจวบเกิดเกี่ยวเนื่องกันขึ้นภายในราชวงศ์ จึงไม่สามารถจะลงมาปราบ
ปรามพระเจ้าอู่ทองได้ เหตุที่เกี่ยวเนื่องกันขึ้นนั้นไม่ปรากฏรายละเอียด
ต้องสันนิษฐานประกอบคือราชโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าเลอไทย ทรงนามว่า
พระยาลิไทย พระราชบิดาทรงให้เป็นพระมหากษัตริย์ไปครองเมืองศรีสัชนา
ลัยเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๐ สันนิษฐานว่าเห็นจะมีพระราชโอรสอีกองค์หนึ่ง ซึ่งพระ
ราชบิดาให้ลงมาอยู่ครองเมืองชากังราว และพระราชโอรสทั้งสององค์นั้นไม่
เป็นสามัคคีต่างคุมเชิงกันอยู่ ครั้นถึง พ.ศ. ๑๘๙๗ พระเจ้าเลอไทยประชวร
อาการหนัก ทำนองราชโอรสองค์ที่ครองเมืองชากังราวจะรู้ความก่อน รีบ
ขึ้นไปยึดเมืองสุโขทัยไว้ จึงปรากฏกล่าวในศิลาจารึกว่าพอพระยาลิไทยทราบ
ว่าพระราชบิดาประชวรหนักก็ยกกองทัพลงมาจากเมืองศรีสัชนาลัย ต้องรบ
พุ่งกับพวกเมืองสุโขทัยเป็นอันตบมา จนตีได้เมืองสุโขทัย จึงได้ครองราช-
สมบัติใน พ.ศ. ๑๘๙๗ นั้น * พอพระเจ้าอู่ทองทราบว่าเกิดรบกันขึ้นในกรุง
สุโขทัย ก็ขึ้นไปยึดเอาเมืองชัยนาท ซึ่งดูเหมือนจะเป็นเมืองสร้างขึ้นใหม่ใน
ครั้งแผ่นดินพระเจ้าเลอไทย ฝ่ายพระเจ้าลิไทยซึ่งได้ครองราชสมบัติกรุงสุโขทัย
ไม่ปรารถนาที่จะรบพุ่งจึงให้มาว่ากล่าวโดยดี พระเจ้าอู่ทองก็คืนเมืองชัยนาท

* กษัตริย์องค์หนึ่งที่ทรงแย่งครองเมืองสุโขทัยนั้นคงเป็นพระเจ้าวันนอม ดังที่พระนาม
ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกวัดมหาธาตุ พ.ศ. ๑๕๓๕ (หลักที่ ๘ ข. หรือ ๔๕) ซึ่งค้นพบเมื่อ พ.ศ.
๒๔๕๕ ส่วนที่พระเจ้าลิไทยขึ้นครองราชย์ ณ กรุงสุโขทัยนั้นคือ พ.ศ. ๑๘๕๑ พระเจ้าวันนอม
คืนชนครองราชย์ที่กรุงสุโขทัยเมื่อพระเจ้าเลอไทยสวรรคตใน พ.ศ. ๑๘๘๔

ให้แก่กรุงสุโขทัย ฝ่ายพระเจ้ากรุงสุโขทัยก็ยอมให้กรุงศรีอยุธยาเป็นอิสระ
ทั้งสองประเทศจึงเป็นไมตรีกันต่อมา

๕. พระเจ้าลิไทยซึ่งได้ครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์
พระร่วงนั้น เมื่อราชาภิเษกทรงพระนามว่า พระเจ้าศรีสุริยพงศ์รามมหารธรรม
ราชาธิราช แต่ในศิลาจารึกหรือในหนังสืออื่น มักเรียกเป็นสามัญตามพระนาม
เดิมว่า พระยาลิไทย หรือมิฉะนั้นก็เรียกแต่โดยย่อว่าพระมหารธรรมราชา อัน
ใช้เป็นพระนามพระเจ้ากรุงสุโขทัยรัชกาลสืบไปอีกหลายรัชกาล เพราะฉะนั้น
ในคำบรรยายนี้จะเรียกว่าพระมหารธรรมราชาที่ ๑ และที่ ๒ ที่ ๓ โดยลำดับไป
พระเจ้าลิไทยซึ่งเป็นพระมหารธรรมราชาที่ ๑ พระองค์นี้ แม้พระอัยยาคัยมิได้
เป็นนักรบอย่างพระเจ้ารามคำแหงมหาราชผู้เป็นพระอัยยกาภีจริง แต่เป็น
นักปราชญ์ ได้เล่าเรียนในสำนักสงฆ์ลังกาวงศ์และราชบัณฑิต จนทรงทราบ
พระไตรปิฎกแตกฉาน ข้อนี้มีหลักฐานที่ได้ทรงแต่งหนังสือซึ่งทูลพระสมุทฯ
ได้พิมพ์เรียกว่า “ไตรภูมิพระร่วง” เป็นหนังสือที่แต่งเก่าก่อนเรื่องอื่นๆบรรดา
ปรากฏอยู่ในบัดนั้นนอกจากศิลาจารึก อีกประการหนึ่งเนื่องต่อการที่ทรงเล่า
เรียนพระไตรปิฎกแตกฉานนั้น พระมหารธรรมราชาที่ ๑ ทรงเลื่อมใสในพระ
ศาสนาตามลัทธิลังกาวงศ์ยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นแต่ก่อนมา ถึงทรง
อาราธนาพระเถระชาวลังกาเข้ามาเป็นสังฆราชในกรุงสุโขทัย จัดวางแบบ
แผนในสงฆ์ตามเถียงอย่างข้างลังกามั่นคงขึ้น เป็นต้นที่จะแบ่งสงฆ์เป็น
ฝ่ายคามวาสี คือพวกที่เล่าเรียนพุทธวจนะฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายอรัญวาสีซึ่งเล่าเรียน
ทางสมถวิปัสสนาฝ่ายหนึ่ง อันเป็นแบบแผนสืบมา และที่สุดพระมหารธรรมราชา

๓ ถ้านักเรียนประสงค์จะทราบสำนวนภาษาไทย ในกรุงสุโขทัยว่าเป็นอย่างไร ข้าพเจ้าขอ
แนะนำให้อ่านหนังสือไตรภูมิพระร่วง

ที่ ๑ ได้พระราชสมบัติเสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่คราวหนึ่ง* เป็นต้นแบบอย่างซึ่งผู้ถือคบวชกันชั่วคราวต่อมาจนกาลบัดนี้

๖. นอกจากในการเล่าเรียน พระมหาธรรมราชาที่ ๑ ยังทรงพระคุณในเรื่องการก่อสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์อีกหลายอย่าง คือสร้างถนนหลวง ซึ่งเรียกกันในบัดนี้ว่า ถนนพระร่วง ตั้งแต่เมืองศรีสัชนาลัยผ่านเมืองสุโขทัยลงมาถึงเมืองกำแพงเพชรอย่างหนึ่ง สร้างเมืองสองแคว (คือเมืองพิษณุโลก) ขึ้นเป็นเมืองลูกหลวงอีกเมืองหนึ่ง และบูรณะเมืองนครชุม (คือเมืองกำแพงเพชร) ทางฟากตะวันตกอีกเมืองหนึ่ง แบบแผนพระพุทธรูปที่เป็นอย่างงามในฝีมือครั้งกรุงสุโขทัย ก็เป็นของเกิดขึ้นในรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๑ โดยมาก พระคุณอันเป็นข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่งนั่นคือ ที่รู้ประมาณกำลังเมื่อเห็นว่าไม่สามารถจะปราบปรามเมืองอื่น เช่นกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นได้แล้ว ก็ทำไมตรีเอาดีต่อ แต่ในส่วนพระนครราชธานีหรือหัวเมืองขึ้นซึ่งสามารถจะรักษาไว้ได้ก็ปกครองไว้ได้มั่นคง ข้อนี้ปรากฏในเรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า เมื่อพระเจ้าอู่ทองสวรรคตแล้ว ถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ พยายามยกกองทัพหลวงขึ้นไปปราบปรามหัวเมืองเหนือถึง ๓ ครั้ง ก็ปราบปรามหาได้ไม่ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ รักษาอิสรภาพกรุงสุโขทัยไว้ได้จนตลอดรัชกาล**

* คือที่วัดบามะม่วง นอกเมืองสุโขทัยทางทิศตะวันตก

** ปรากฏว่าพระเจ้าลิไทยได้ทรงรวบรวมดินแดนอาณาจักรสุโขทัยที่แตกแยกออกไปในสมัยพระเจ้าเลอไทยเข้าไว้ด้วยกันมากที่สุดเท่าที่จะทรงกระทำได้ อย่างน้อยก็เมืองแควลุ่มแม่น้ำป่าสักทั้งหมด ทำให้อาณาจักรไปจดเมืองน่านทางทิศเหนือและแม่น้ำบางทางทิศตะวันออก

๗. พระมหาธรรมราชาที่ ๑ จะสวรรคตเมื่อปีใดไม่ปรากฏแน่ แต่ประมาณว่า เห็นจะราวเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๙* ราชบุตรพระองค์หนึ่ง (หนังสือบางเรื่องเรียกพระนามว่า ไสยลือไทย) ได้รับรัชทายาทครองกรุงสุโขทัย ทรงพระนามว่า พระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๒**

สมเด็จพระบรมราชาธิราชได้ที่ยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเอาเมืองซากังราว เมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๑ พระมหาธรรมราชาที่ ๒ สู้ไม่ได้ก็ต้องยอมแพ้ แต่นั้นกรุงสุโขทัยก็ลดศักดิ์ลงคงเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชประสงค์จะทอนกำลังเมืองเหนือลง จึงแบ่งมณฑลราชธานีสุโขทัยเดิมออกเป็นสองอาณาเขต อาณาเขตหนึ่งอยู่ทางลำน่าน มีเมืองตาก เมืองกำแพงเพชร และเมืองนครสวรรค์ รวมกันเป็นมณฑลตั้งเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองหลวง ให้พระยาวิชิตวิริยะ (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระยาญาณฤทธิศิวาเป็นราชบุตร์เลี้ยง) ปกครองขึ้นกรุงศรีอยุธยา คงอาณาเขตให้พระมหาธรรมราชาปกครองแต่ทางล่านายมและล่าน่าน คือเมืองสุโขทัย สวรรคโลก พิษณุโลก และเมืองพิศิตร บัดนี้รวมกันเป็นมณฑล สันนิษฐานว่า พระมหาธรรมราชาที่ ๒ นั้น เมื่อก่อนเสวยราชย์เห็นจะได้เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองพิษณุโลก คือเมืองสองแคว ซึ่งพระมหาธรรมราชาทรงสร้างเป็นเมืองลูกหลวงขึ้นใหม่ ครั้นแพ้สงครามตกเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยา และถูกตัดเขตแดนดังกล่าวมา ก็ไปตั้งราชธานีอยู่เมืองพิษณุโลก แต่นั้นเมืองสุโขทัยก็มีได้เป็นราชธานีฝ่ายเหนืออีกต่อมา

* ปัจจุบันเชื่อกันว่าประมาณ พ.ศ. ๑๙๑๑

** ปัจจุบันเชื่อกันว่าพระเจ้าไสยลือไทย คือพระมหาธรรมราชาที่ ๓ (ผู้หลาน) ครองราชย์ พ.ศ. ๑๙๔๒-๑๙๖๒ ส่วนพระมหาธรรมราชาที่ ๒ (ผู้ลูก) ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๑๑-ประมาณ พ.ศ. ๑๙๔๒ และเป็นองค์ที่ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ แห่งพระนครศรีอยุธยา แต่ต่อมาพระเจ้าไสยลือไทยก็ทรงแข็งเมืองออกหัวครว

๘. พระมหาธรรมราชาที่ ๒ จะสวรรคตเมื่อปีใดไม่ปรากฏแน่ มีพระมหาธรรมราชาที่ ๓ ในราชวงศ์พระร่วงได้ครองเมืองพิษณุโลกเป็นประเทศราชต่อมา สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๒ ตรงในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชครองกรุงศรีอยุธยา ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อพระมหาธรรมราชาที่ ๓ สวรรคตครั้งนั้น พระยาบาลเมืองกับพระยาราม (คำแหง) ซึ่งเห็นจะเป็นราชบุตรพระมหาธรรมราชาที่ ๓ ด้วยกัน แย่งกันเป็นใหญ่ถึงรบพุ่งจนเมืองเหนือเป็นจลาจล สมเด็จพระนเรศวรมหาราชต้องเสด็จยกกองทัพขึ้นไปถึงเมืองพระบาง (คือเมืองนครสวรรค์) พระยาบาลเมืองกับพระยารามต่างเกรงพระอาญาพากันลงมาเฝ้าโดยดี จึงทรงจัดการปกครองเมืองเหนือให้พระยาทั้งสองนั้น องค์หนึ่งครองเมืองสุโขทัย อีกองค์หนึ่งให้ครองเมืองกำแพงเพชร ก็เป็นสามัคคีกันเรียบร้อยต่อมา แต่จะทรงตั้งให้พระยาบาลเมืองหรือพระยาราม (คำแหง) ครองเมืองพิษณุโลกหาปรากฏไม่ ปรากฏแต่ว่าได้เป็นพระมหาธรรมราชาขึ้นเป็นที่ ๔ ครองเมืองพิษณุโลกมาจน พ.ศ. ๑๙๗๐ จึงสวรรคตในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ครองกรุงศรีอยุธยา * ถึงตอนนั้นทำนองจะไม่มีเชื้อราชวงศ์พระร่วงซึ่งสามารถจะปกครองเมืองได้ หรือมิฉะนั้นก็จะเป็นด้วยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ มีพระประสงค์จะปกครองหัวเมืองเหนือให้มั่นคงอยู่ในอำนาจกรุงศรีอยุธยายิ่งขึ้น จึงทรงตั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเมื่อยังทรงพระนามว่า พระรามศวรราชโอรสซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์ ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก ประมาณเวลาแต่ตั้งประเทศสยามเป็นอิสระ กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงได้เป็นใหญ่อยู่ ณ กรุงสุโขทัย

* ปัจจุบันเชื่อกันว่าพระมหาธรรมราชาที่ ๔ (บรมपालหรือบาลเมือง) ได้ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๖๒-ประมาณ พ.ศ. ๑๙๘๑ คือจนสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระรามศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกในบัดนี้

๕ พระองค์ รวมเวลาประมาณ ๑๐๐ ปี กรุงสุโขทัยตกลงเป็นประเทศราชขึ้น
กรุงศรีอยุธยา มีกษัตริย์เชื้อวงศ์พระร่วงได้ครองเมืองเหนือเป็นอย่างดี
ประเทศราชต่อมาอีก ๔ พระองค์ ตลอดเวลาประมาณ ๕๐ ปี แต่นั้นมาเรื่อง
พงศาวดารกรุงสุโขทัยก็รวมเป็นส่วนหนึ่งอยู่ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ซึ่ง
จะแสดงต่อไปในบรรยายกัณฑ์หน้า

๗. ในเรื่องพงศาวดารสยามตอนกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีมีปัญหาคือ
หนึ่ง ซึ่งจะต้องวินิจฉัย คือ นามที่เรียกว่า “พระร่วง” ในหนังสือซึ่งแต่งไว้
แต่โบราณ กล่าวว่าต้นราชวงศ์ซึ่งครองกรุงสุโขทัย ทรงพระนามว่า “พระร่วง”
แต่ในศิลาจารึกครั้งกรุงสุโขทัยหาปรากฏว่า พระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่ง
พระองค์ใดทรงพระนามว่าพระร่วงไม่ หลักฐานที่จะพิจารณาว่าความจริงเป็น
อย่างไร ก็แตกต่างกัน ในศิลาจารึกกรุงสุโขทัย ปรากฏนามพระเจ้าแผ่นดิน
๗ พระองค์ พระองค์ที่ ๑ ซึ่งเป็นปฐมกษัตริย์นั้น เรียกว่า พ่อขุนบางกลาง
ท้าว ครั้นเมื่อเสวยราชย์ทรงพระนามว่าพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ พระองค์ที่ ๒
ทรงพระนามว่า พระเจ้าบาลเมือง พระองค์ที่ ๓ ทรงพระนามว่า พระเจ้า
รามคำแหง พระองค์ที่ ๔ ทรงพระนามว่า พระเจ้าเลอไทย* พระองค์ที่ ๕
เดิมทรงพระนามว่าลิไทย ครั้นเสวยราชย์ทรงพระนามว่า พระเจ้าศรีสริยพงษ์
รามมหารัชมหาราชาธิราช พระองค์ที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ ต่อมาปรากฏพระนาม
เรียกแต่ว่าพระมหารัชมหาราชาเหมือนกันทุกพระองค์ ในหนังสือซึ่งพระภิกษุ
ชาวเขียงใหม่แต่งไว้เป็นภาษามคธ เช่นเรื่องชินกาลมาลี** คดี เรื่องสิทธิค-

* ตอนนครแทรกพระเจ้าวันนอมเข้าไปเป็นองค์ที่ ๕ ดังกล่าวมาแล้ว รวมทั้งหมดกษัตริย์
กรุงสุโขทัยจึงมี ๕ พระองค์ด้วยกัน

** ปัจจุบันเรียกชินกาลมาลีปกรณ์

นิทานกิติ ออกพระนามพระเจ้ากรุงสุโขทัยไว้ ๕ พระองค์ พระองค์ที่ ๑ เรียกว่า อรุณราชหรือไสยรังคราช พระองค์ที่ ๒ เรียกว่าปาลราช พระองค์ที่ ๓ เรียกว่า รามราช พระองค์ที่ ๔ เรียกว่า อุตถะโชตถะตราช พระองค์ที่ ๕ เรียกว่า ลิไทยราช ถ้าเทียบกับพระนามที่ปรากฏในศิลาจารึก ได้ความว่า พระร่วงนั้น คือพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ ผู้เป็นต้นวงศ์ เพราะคำว่าร่วงแต่โบราณหมายความว่า รุ่ง (มิใช่หล่นร่วง) พวกชาวเชียงใหม่จึงเอาคำว่าร่วงนั้นไปใช้ในภาษามครว่า อรุณ และเอาเสียงว่าร่วงไปหาคำมคร ที่เสียงคล้ายกัน เรียกว่า รังคราช แต่เมื่อพิจารณาไปถึงเรื่องราวตามที่กล่าวในพงศาวดารมอญ กิติ พงศาวดารเหนือกิติ และพงศาวดารเชียงใหม่กิติ พงศาวดารเชียงใหม่ว่าพระร่วงกับพระยงำเมืองได้ไปช่วยพระยาเมงรายเล็กที่สร้างเมืองเชียงใหม่ พงศาวดารเหนือว่าพระร่วงได้เสด็จไปเมืองจีน พงศาวดารมอญว่า พระร่วงได้ตั้งมะกะโทเป็นพระเจ้าฟ้ารั่ว เหตุการณ์ที่กล่าวศักราชตรงในรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมหาราชทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจึงเป็นปัญหาว่า พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ซึ่งปรากฏพระนามแพร่หลายไปนานาประเทศเรียกว่าพระร่วงนั้น จะเป็นพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ หรือพระเจ้ารามคำแหงมหาราชแน่ เมื่อพิเคราะห์ดูหลักฐานที่จะวินิจฉัยปัญหานี้ เห็นว่าข้อที่พระเจ้าศรีอินทราทิตย์จะทรงพระนามว่า พระร่วง มีหลักฐานแต่ที่เป็นปฐมกษัตริย์กรุงสุโขทัยอย่างหนึ่ง กับที่เรียกว่าพระร่วงในหนังสือซึ่งแต่งเป็นภาษามครอย่างหนึ่ง หนังสือนั้นก็แต่งต่อเมื่อล่วงเวลามาหลายร้อยปี อีกฝ่ายหนึ่งซึ่งกล่าวในส่วนของพงศาวดารมีศักราชแน่นอน และปรากฏทั้งในประเทศสยาม ประเทศมอญ และประเทศ

ลานนา เรียกพระเจ้ารามคำแหงมหาราชว่าพระร่วง ดังนี้ ดูเหมือนจะน่าเชื่อ
ว่าพระร่วงนั้นเป็นพระนามเดิมของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช เพราะปรากฏ
ในศิลาจารึกว่า ได้พระนามว่า รามคำแหง ต่อเมื่อชนช้างชนะขุนสามชนเจ้า
เมืองฉอด อีกประการหนึ่งไม่ว่าในหนังสือเรื่องใด ๆ ย่อมกล่าวว่า พระร่วง
นั้นเป็นกษัตริย์ทรงบุญญาภิหารและมีอานุภาพมาก สมด้วยบารมีของพระ
เจ้ารามคำแหงมหาราชยิ่งกว่าพระเจ้าศรีอินทราทิตย์.

กณฑ์ที่ ๒

ตอนที่ ๑

เรื่องตึงกรุงศรีอยุธยา

๑. เรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา นับตั้งแต่พระเจ้าอู่ทองประกาศตั้งราชอาณาเขตเป็นอิสระ พร้อมกับสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ เป็นต้นมาจนเสียพระนครศรีอยุธยาแก่พม่าเข้าศึกในรัชกาลพระเจ้าเอกทัศ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นที่สุด รวมเวลากาล ๔๑๗ ปี ในบรรยายตอนนี้จะแสดงความย้อนถอยหลังขึ้นไปให้ทราบเสียก่อนว่า พระเจ้าอู่ทองซึ่งตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นอิสระนั้น เป็นเชื้อวงศ์ของผู้ใด เดิมอยู่ที่ไหน และเหตุใด จึงมาสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี เพราะเรื่องเหล่านี้หนังสือซึ่งแต่งไว้แต่ก่อนต่างเรื่องกล่าวต่างกันไปเป็นหลายอย่าง ครั้นมาภายหลังเมื่อมาพบศิลาจารึกและโบราณวัตถุอันมิได้ปรากฏแก่ผู้แต่งหนังสือนั้น จึงได้หนังสือพงศาวดารและจดหมายเหตุของประเทศที่ใกล้เคียงมาตรวจสอบประกอบกัน ได้ความเป็นหลักฐานว่า เรื่องที่จริงไม่เป็นเช่นแต่งไว้ในหนังสือเก่า จึงเห็นควรจะต้องแสดงไว้ในบรรยายตอนนี้ให้ทราบว่า สอบสวนได้ความเป็นอย่างไร

๒. สกุลวงศ์ของพระเจ้าอู่ทอง ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกว่า “ราชวงศ์เชียงราย” อธิบายความยุติต่อกับพงศาวดารโยนก ว่าเป็นไทยพวก

ที่อพยพลงมาตั้งภูมิลำเนาในมณฑลสุพรรณภูมิเมื่อพระเจ้าพรหม ซึ่งแดนใต้ จาก
ขอม (ดังกล่าวในบรรยายกัณฑ์ที่ ๑ ตอนที่ ๒) ผู้เป็นต้นวงศ์ทรงนามว่า
พระเจ้าชัยศิริได้ครองจังหวัดเชียงราย เมื่อยังชื่อว่าเมืองไชยปราการ^๑ อยู่มา
พวกมอญยกกองทัพเข้ามาตี พระเจ้าชัยศิริสู้ไม่ได้ จึงอพยพสมัครพรรคพวก
พากันลงมาทางข้างใต้ มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่เมืองร้างแห่งหนึ่งชื่อว่าเมืองแปบ
(กล่าวกันว่าอยู่ในแขวงจังหวัดกำแพงเพชรบัดนี้ แต่ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า
พระเจ้าชัยศิริเห็นจะไปตั้งอยู่ ณ เมืองร้างที่พระปฐมเจดีย์ เพราะฉะนั้นเมื่อ
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตั้งเมืองขึ้นอีก จึงเอาพระนามพระเจ้าชัยศิริมาขนาน
เป็นนามเมืองว่า เมืองนครชัยศรี (ดัง^๒) มีเชื้อสายสืบมา ๔ ชั่ว ประมาณ
เวลาราว ๑๖๐ ปี ถึงพระชนนีของพระเจ้าอู่ทอง^๒ วงศ์สกุลฝ่ายพระชนกของ
พระเจ้าอู่ทองนั้นหาปรากฏไม่ ในหนังสือพงศาวดารเหนือตอนเรื่องพระยา
แกรก กล่าวแต่ว่าพระชนกของพระเจ้าอู่ทองเป็นเศรษฐี พระเจ้าอู่ทองสมภพ
เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๑๘๕๗ (คือในรัชกาล
พระเจ้ารามคำแหงมหาราชเมื่อตอนปลาย)* เรื่องประวัติของพระเจ้าอู่ทองนั้น
ปรากฏว่าเมื่อเจริญวัยได้เป็นบุตรเขยเจ้าเมืองอู่ทอง และต่อมาเมื่อชันษา ๓๐ ปี
ได้เป็นที่เจ้าเมืองอู่ทอง หรือที่เรียกนามอีกอย่างหนึ่งเป็นคำภาษามอญว่าเมือง

๑ เมืองไชยปราการ เดิมนั้นเป็นเมืองร้างอยู่ในเขตจังหวัดเชียงราย แต่ตัวเมืองเชียงราย
นั้น พระยาเม็ญราชสร้างขึ้นเป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๕ ในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ ฉบับ
พ.ศ. ๒๕๑๐ ว่า พ.ศ. ๑๘๐๖

๒ พระนามที่เรียกว่า พระเจ้าอู่ทอง เป็นพระนามเรียกกันขึ้นหลัง หมายความว่า เป็น
เจ้าเมืองอู่ทอง เช่นเดียวกับเรียกเจ้าเมืองเชียงใหม่ว่า พระเจ้าเชียงใหม่ ทำให้เป็นพระนาม
เฉพาะพระองค์ไม่

* หรือถ้าถือตามกำหนดที่เชื่อกันในปัจจุบัน ก็ต้องว่าตกในรัชกาลของพระเจ้าเลอไทย

สุพรรณภูมิ (ในรัชกาลพระเจ้าเลอไทย*) ข้อที่ได้เป็นเจ้าเมืองอยู่ของแต่
 เมื่อชนษาเพียง ๓๐ ปี บ่งความให้เห็นว่าพระเจ้าอยู่ทงคงเป็นอัจฉริยบุคคล
 มีคุณวิเศษกว่าผู้อื่นโดยมากมาแต่ยังหนุ่ม และข้อนี้เรื่องราวในหนังสือเรื่อง
 ราชาราชกับพงศาวดารพม่าประกอบให้เห็นเหตุ คือเมื่อพระเจ้ารามคำแหง
 มหาราชสวรรคตแล้ว หัวเมืองมอญไม่ยอมขึ้นต่อกรุงสุโขทัย พระเจ้าแสน
 เมืองมิงเจ้าเมืองเมาะตะมะบังอาจยกกองทัพลงมาตีเมืองทะวายและเมืองตะนา-
 ศรี อันเป็นเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัย เอาไปเป็นอาณาเขตเมืองเมาะตะมะ พระ
 เจ้าเลอไทยให้กองทัพกรุงสุโขทัยไปปราบปรามก็หาได้หัวเมืองมอญคืนมาขึ้น
 กรุงสุโขทัยไม่ ในพงศาวดารพม่ากล่าวว่า ต่อมาไม่ช้าไทยไปตีเอาเมืองทะวาย
 กับเมืองตะนาศรีคืนมาเป็นของไทยได้ดังนี้ เมื่อพิจารณาแผนทึ่เห็นได้ว่า
 กองทัพไทยที่ยกไปตีเอาเมืองทะวายและเมืองตะนาศรีคืนมาได้ครั้งนั้น ต้อง
 เป็นกองทัพยกไปจากเมืองอยู่ทง เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี ซึ่งเขต
 แคนอยู่ติดต่อกับเมืองทะวายและเมืองตะนาศรี จึงสันนิษฐานว่าพระเจ้าอยู่ทง
 เห็นจะได้แสดงความสามารถให้ปรากฏในครั้งที่ไปตีเมืองทะวายและเมืองตะ-
 นาศรีคราวนี้เอง ต่อมาเมื่อตำแหน่งเจ้าเมืองอยู่ทงว่างลงจึงได้เป็นที่พระยา
 อยู่ทง แทนบิดาของพระมเหสี แต่เห็นจะมียศเพียงเป็นพระยามหานคร ไม่ได้
 เป็นเจ้าประเทศราช เพราะเมืองอยู่ทงอยู่ไม่ห่างไกลราชธานีเท่าใดนัก

๓. เมืองสุพรรณภูมิ^๓ หรือที่แปลชื่อเรียกเป็นภาษาไทยว่าเมืองอยู่ทง
 นั้น (เดิวนั้นเป็นเมืองร้างอยู่ในท้องที่อำเภอจระเข้สามพัน แขวงจังหวัด

* หรือถ้าเชื่อตามกำหนดที่กล่าวมาแล้ว ก็ต้องว่าในรัชกาลของพระเจ้าวันนวม

^๓ นามนี้เรียกในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช

สุพรรณบุรีไปทางเขตตะวันตก^๔) เป็นเมืองโบราณ สร้างแต่ในสมัยเมื่อยังมีลำน้ำใหญ่เป็นทางคมนาคมลงมาออกทะเลที่จังหวัดนครปฐม^๕ บางทีจะได้เคยเป็นราชธานีเมื่อย้ายไปจากเมืองนครปฐม จึงเป็นเมืองใหญ่โตกว่าบรรดาเมืองที่ใกล้เคียงกัน แม้ในสมัยเมื่ออาณาจักรทวารวดีตั้งอยู่ในอาณาจักรขอม และพวกขอมเข้ามาตั้งเมืองลพบุรีเป็นราชธานี เมืองอุททองก็ยังเป็นเมืองสำคัญอยู่ทางฝ่ายตะวันตก* เขตแดนเมืองอุททองทางด้านใต้ต่อแดนเมืองราชบุรี ทางด้านตะวันตกไปต่อแดนเมืองมอญ ทางด้านเหนือต่อแดนเมืองสวรรคต ทางด้านตะวันออกเห็นจะต่อแดนเมืองอโยธยา ราวที่เมืองอ่างทองทุกวันนี้ ครั้นเมื่อกรุงสุโขทัยได้อาณาเขตขอมที่มาตั้งอยู่ในประเทศนี้ (จะเป็นพระเจ้ารามคำแหงมหาราช หรือต่อมาในรัชกาลพระเจ้าเลอไทย) มอบเมืองอโยธยาให้เป็นเมืองขึ้นของเมืองอุททองอีกเมืองหนึ่ง เขตเมืองอุททองขยายออกมาทางตะวันออกจนถึงปากน้ำท่าจีนและปากน้ำเจ้าพระยา เขตจังหวัดอุททองจึงใหญ่โตและมีกำลังมากกว่าหัวเมืองอื่นข้างฝ่ายใต้ทั้งสิ้น

๔. เหตุที่พระเจ้าอุททองทรงประกาศตั้งอาณาจักรเป็นอิสระไม่ยอมขึ้นต่อกรุงสุโขทัยนั้น พิจารณาตามเค้ามูลเห็นว่าเป็นด้วยเหตุหลายอย่าง จะเป็นแต่ด้วยได้ปกครองหัวเมืองใหญ่มีเขตแดนกว้างขวาง และผู้คนพลเมือง

๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลนี้ (รัชกาลที่ ๖) ได้เสด็จไปทอดพระเนตรเมืองอุททองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ปัจจุบันเรียกอำเภออุททอง

๕ ลำนานยังมีแนวปรากฏอยู่

* ได้กล่าวมาแล้วว่าเมืองอุททองในเขตอำเภออุททอง จังหวัดสุพรรณบุรีปัจจุบัน รั้งมาแต่ปลายสมัยทวารวดี ถ้าจะมีเมืองอุททองในแถบนั้น ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ก็คงเป็นเมืองอื่นในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี-กาญจนบุรี เช่นเมืองที่บ้านไร่รอด อำเภอคอนเจดีย์ หรือเมืองอื่น

มากตั้งกล่าวมาเท่านั้นหามิได้ แม้พระเจ้าอยู่ทงปรารถนาจะตั้งเป็นอิสระ ถ้าเมืองอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงและไพร่บ้านพลเมืองไม่ยินยอมพร้อมใจด้วย ก็จะทำตั้งได้ไม่ ที่พระเจ้าอยู่ทงสามารถตั้งเป็นอิสระได้นั้น อาศัยมูลเหตุข้อสำคัญอย่างหนึ่งที่ในสมัยนั้นไทยชาวเมืองใต้อันตั้งภูมิลำเนาอยู่แต่เมืองสวรรคตลงมาจนถึงชายทะเล ผิดกับไทยชาวเมืองเหนือ คือที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่แต่ปากน้ำโพขึ้นไป เพราะเมื่อชนชาติไทยอพยพลงมาหาภูมิลำเนาในประเทศนี้ เป็นเวลาพวกขอมมีอำนาจปกครองบ้านเมือง ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองลพบุรี แล้วพวกขอมพากันแยกย้ายไปอยู่ตามหัวเมืองใหญ่น้อยแพร่หลาย เมืองข้างฝ่ายใต้ เช่นเมือง เพชรบุรี ราชบุรี เมืองอยู่ทง และสวรรคต เหล่านี้อยู่ใกล้เมืองลพบุรี ซึ่งเป็นราชธานี ย่อมมีพวกขอมตั้งภูมิลำเนาอยู่มากกว่าเมืองข้างฝ่ายเหนือ เช่นเมืองพิษณุโลก และเมืองสุโขทัย เพราะฉะนั้นพวกไทยที่ลงมาตั้งภูมิลำเนาทางเมืองข้างฝ่ายใต้ อยู่ใกล้ชิดปะปนกับพวกขอมยิ่งกว่าไทยที่อยู่ทางเมืองฝ่ายเหนือมาแต่เดิม ครั้นนานมาได้คั่นเคยกับพวกขอมยิ่งขึ้นโดยลำดับ จนถึงได้มีสมพงศ์มีวงศ์วารเกี่ยวข้องกัน พวกไทยที่เกิดขึ้นเป็นเชื้อสายทางเมืองใต้ก็ใกล้ไปข้างขอมยิ่งขึ้น ทั้งถือนบธรรมเนียม ตลอดจนภาษาที่พูดจาก็ใช้ภาษาขอมเกือบน ส่วนพวกไทยที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางเมืองเหนืออยู่ห่างพวกขอมมาแต่เดิม และซำมีพวกไทยอพยพเพิ่มเติมลงมาจกมณฑลลานนามากขึ้นโดยลำดับ เชื้อสายไทยทางเหนือที่เกิดขึ้นในชั้นหลัง ภาษาที่พูดจาและขนบธรรมเนียมที่ถ้อยยังคงคล้ายกับไทยที่ลงมาจกทางเมืองเดิม ไทยชาวเมืองใต้กับไทยชาวเมืองเหนือจึงผิดกันด้วยเหตุตั้งกล่าวมา (ยังมีคำที่จะสังเกตอยู่จนทุกวันนี้ เช่นในการที่ใช้ราชาศัพท์อันเป็นภาษาเขมร โดยมากก็มักใช้กันแต่ทางเมืองใต้) ก็ในสมัยเมื่อพระเจ้ารามคำแหงมหาราชครองกรุงสุโขทัยนั้น เพราะ

มีอำนาจมากก็สามารถรวบรวมบรรดาไทยไว้ได้ในอำนาจกรุงสุโขทัยทั้งพวก
ข้างเหนือและข้างใต้ แต่พวกไทยทางเมืองใต้ยอมรับว่า เมืองใต้
ทั้งปวงนั้นแต่ก่อนมาเคยรวมกันเป็นอาณาจักรหนึ่งซึ่งมีอิสระแก่ตน ฟังตก
มาเป็นเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัยเมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ครั้นพระ
เจ้ารามคำแหงมหาราชสวรรคต ถึงรัชกาลพระเจ้าเลอไทยไม่มีอำนาจเหมือน
พระราชบิดา พวกไทยชาวเมืองใต้ถูกบังคับบัญชาลงมาแต่กรุงสุโขทัยแต่อย่าง
ใด ซึ่งได้รับความเดือดร้อนหรือไม่พอใจก็เกิดปรารถนาจะให้บ้านเมืองกลับ
เป็นอิสระอยู่กันต่างหากเหมือนอย่างเมื่อครั้งขอม มุลเหตุอีกอย่างหนึ่งนั้น
เป็นด้วยภูมิประเทศเมืองใต้อยู่ใกล้ปากน้ำทางเรือทะเลไปมากับต่างประเทศ
การค้าขายกับประเทศที่สำคัญ เช่นประเทศจีนเป็นต้น ต้องผ่านแดนเมืองใต้
ขึ้นไปเมืองเหนือ ชาวเมืองใต้ย่อมมีโอกาสที่จะค้าขายได้โดยสะดวก
กว่าเมืองเหนือ ทั้งภูมิลำเนาที่เป็นที่คินอคมข้าวปลาอาหารบริบูรณ์กว่าเมือง
เหนือ เป็นปัจจัยให้เมืองใต้มีกำลังทรัพย์ยิ่งกว่าเมืองเหนือ ด้วยมูลเหตุอีก
อย่างหนึ่งนั้นเพราะเกิดมีกษัตริย์ขึ้น คือพระเจ้าอู่ทองซึ่งมีความสามารถตั้ง
กล่าวมาแล้ว และเป็นเจ้าเมืองใหญ่มีกำลังกว่าบรรดาเมืองใต้ทั้งปวง พอ
ประจวบเวลากรุงสุโขทัยถึงเวลาเสื่อมทราม พวกไทยชาวเมืองใต้จึงพร้อมใจ
กันให้พระเจ้าอู่ทองเป็นหัวหน้าตั้งเมืองใต้รวมกันเป็นอิสระ ความขึ้นเห็น
ได้ด้วยเมื่อพระเจ้าอู่ทองประกาศตั้งเป็นอิสระนั้น ไม่ต้องรบพุ่งปราบปราม
บ้านหนึ่งเมืองใด ก็ได้อาณาจักรกรุงสุโขทัยข้างฝ่ายใต้ไว้ทั้งหมดจนตลอด
แหลมมลายู

๕. เหตุที่พระเจ้าอู่ทองสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้น เบื้องต้นเพราะเมืองอู่ทองเกิดกันดารด้วยลำน้ำใหญ่ (บัดนี้เรียกว่าลำน้ำจรเข้สามพัน) ซึ่งชาวเมืองอู่ทองอาศัยใช้น้ำบริโภคและเป็นทางคมนาคมแต่เดิม กระแสน้ำแปรเปลี่ยนไปเดินเสียทางอื่น ลำน้ำที่เมืองอู่ทองคืนเขินแคบเข้าเป็นอันคับมา จนเมืองกลายเป็นเมืองดอน ถึงต้องขุดสระขังน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง ความที่กันดารน้ำนั้นเลยเป็นเหตุให้มักเกิดความไข้เจ็บ จนถึงเป็นโรคระบาดผู้คนพลเมืองล้มตายกันมาก พระเจ้าอู่ทองเห็นว่าคงจะตั้งเมืองอยู่ที่เดิมต่อไปไม่มีทางที่จะเจริญได้ จึงได้คิดย้ายไปตั้งเมืองอยู่ที่อื่น ก็เหตุใดพระเจ้าอู่ทองจึงได้เลือกเมืองโยธยาตั้งเป็นราชธานี ข้อนี้จะกล่าวถึงประวัติเมืองโยธยาเสียก่อน อันเมืองอโยธยานั้น พวกขอมตั้งชนเมือปกครองอยู่ ณ เมืองลพบุรี เหตุด้วยเป็นที่ลำน้ำใหญ่ทั้งสามคือลำน้ำสัก ลำน้ำลพบุรี และลำน้ำเจ้าพระยามาประตบกันในแขวงนั้น เป็นที่สำคัญในทางคมนาคมจึงตั้งเมืองอโยธยาขึ้น^๖ แต่ในสมัยเมื่อแรกตั้งเมืองขึ้นนั้นพนที่ยังลุ่มทำไร่นาไมไครได้ เมืองอโยธยาจึงเป็นแต่เมืองน้อยอย่างเมืองค่านของเมืองลพบุรี ครั้นจำเนียรกาลนานมาเมื่อพื้นที่ค่อยดอนขึ้น ก็มีคนไปตั้งถิ่นฐานทำไร่นาค้าขายที่เมืองอโยธยามากขึ้นทุกที จนกลายเป็นที่ประชุมการค้าขายแห่งใหญ่อันหนึ่ง เพราะอยู่ตรงลำน้ำใหญ่ทั้งสามประตบกันคักกล่าวมาแล้ว ข้อนี้พึงเห็นได้โดยมีจดหมายเหตุปรากฏว่าสร้างพระพุทธรูป“พระเจ้าพนัญเชิง” เมื่อ พ.ศ. ๑๘๖๗ ก่อนพระเจ้าอู่ทองมาสร้างเป็นราชธานีถึง ๒๖ ปี และยังมีวัดอื่นเช่นวัดธรรมิกราชเป็นต้น ซึ่งรู้ได้

^๖ กล่าวกันว่าเมืองอโยธยาเมื่อแรกตั้งนั้น อยู่ตรงวัดอโยธยาหรือที่เรียกกันออกนามหนึ่งว่า วัดเดิม อยู่ฝ่ายตะวันออกทางรถไฟไปข้างเหนือสถานอโยธยาบัดนี้ แต่ห้ามส่งสำคัญอันใดที่จะตรวจสอบไม่

โดยภูมิที่ว่าสร้างก่อนพระเจ้าอุทองมาตั้งเป็นราชธานีอีกหลายวัด ถ้ามิได้เป็นเวลาเมืองโยธยารุ่งเรือง ก็จะมีกำลังสร้างวัดที่กล่าวมาได้ไม่ เหตุที่พระเจ้าอุทองมาสร้างเมืองโยธยาเป็นราชธานี เพราะเป็นเมืองซึ่งกำลังเจริญรุ่งเรืองอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งนั้น เพราะเมืองโยธยาตั้งอยู่ตรงที่รวมลำน้ำใหญ่อันเป็นทางคมนาคมกับหัวเมืองฝ่ายเหนือ เปรียบเสมือนประตูเมืองเหนือทั้งปวง เป็นชัยภูมิในการที่จะแผ่ราชอาณาจักรและจะครอบงำเอาหัวเมืองไว้ในอำนาจ พระเจ้าอุทองจึงเลือกเอาเมืองโยธยาเป็นราชธานี เพราะเหตุสองอย่างดังกล่าวมา

๖. เรื่องพระเจ้าอุทองมาสร้างเมืองโยธยาเป็นราชธานีมีปรากฏในหนังสือพงศาวดารว่าพระเจ้าอุทองได้เป็นเจ้าเมืองอุทองเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๗ ครองเมืองอุทองอยู่ได้ ๓ ปี เกิดอหิวาตกโรคผู้คนพลเมืองล้มตายมากนัก จึงอพยพทั้งเมืองอุทองมาอยู่ที่เมืองโยธยาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๐ * เดิมมาตั้งอยู่ที่ตำบลเวียงเหล็ก (คือตรงวัดพุทไธสวรรย์บัดนี้) ตั้งอยู่ที่นั่น ๓ ปี ข้อนั้นสันนิษฐานว่าเมื่อพระเจ้าอุทองอพยพย้ายมาจากเมืองอุทองนั้น เห็นจะยังไม่ได้คิดตั้งเป็นอิสระมาเริ่มคิดอ่านเมื่อมาอยู่ที่เมืองโยธยาแล้ว ราชโบายของพระเจ้าอุทองเมื่อคิดจะตั้งเป็นอิสระก็เป็นทำนองเดียวกับเมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชคิดจะชิงแดนขอมฝ่ายใต้ เป็นแต่กลับทิศกัน พระเจ้าอุทองจะไม่ยอมขึ้นต่อกรุงสุโขทัย จึงคิดทำไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดินขอมที่กรุงกัมพูชาและพระเจ้ากรุงจีน เพื่อจะมีให้มีศัตรูเกิดขึ้นข้างหลังแล้วจึงประกาศตั้งอาณาเขตเป็นอิสระ ลักษณะพิธีที่ทำนั้น คือสร้างพระนครศรีโยธยาและสร้างพระราชวังขึ้นที่ริมหนองโสน

* พระเจ้าอุทองทรงอพยพมาจากที่ได้กล่าวไว้แล้วในเชิงอรชรหน้า ๓๕

(ซึ่งเปลี่ยนชื่อเรียกว่า บึงพระราม) แล้วทำการราชาภิเษกทรงพระนามว่าสมเด็จพระรามาธิบดี ใช้นามราชธานีว่ากรุงเทพมหานครทวารวดีศรีอยุธยา (กรุงเทพมหานครหมายความว่าป็นราชธานี ทวารวดีเป็นนามอาณาจักรเดิม ศรีอยุธยาแก้ไขมาจากนามเมืองอโยธยา) เมื่อราชาภิเษกแล้วตั้งให้พระรามศวรราชโอรสขึ้นไปครองเมืองลพบุรีอันเป็นเมืองหน้าด่านต่อแดนกรุงสุโขทัย และตั้งพี่พระมเหสีองค์ ๑ ซึ่งทรงนามว่า พงษ์ว เป็นพระบรมราชาครองอาณาจักรเมืองอู่ทองเดิม แต่ตั้งอยู่ที่ริมลำน้ำใหญ่ เรียกว่าเมืองสุพรรณบุรี เมืองอื่นข้างฝ่ายใต้ เช่นเมืองสุพรรณบุรี เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองทะวายและเมืองตะนาวศรี ตลอดจนไปจนเมืองนครศรีธรรมราช เมืองมะละกา* และเมืองยะโฮ๑ ก็อ่อนน้อมยอมขึ้นต่อสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองทั้งสิ้น อาณาเขตทวารวดีเดิมจึงกลับแยกเป็นสองอาณาจักรเหมือนอย่างเมื่อครั้งแรกตั้งกรุงสุโขทัยตอนก่อนพระเจ้ารามคำแหงมหาราชได้ครองราชสมบัติ

* ปรากฏว่าเมืองมะละกาเพิ่งตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๑๕๔๖ เท่านั้น ตรงกับรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดี ๑ (พระเจ้าอู่ทอง)

๑ ในหนังสือพระราชพงสาวดารเรียกว่า เมืองชะวา

ตอนที่ ๒

สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาแผ่ราชอาณาจักร

๑. จำเดิมแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่๑ของประกาศกรุงศรีอยุธยาเป็นอิสระชนข้างเมืองใต้ ทางฝ่ายกรุงสุโขทัยก็คงขัดเคือง และคิดจะใคร่ทำลายอิสระนั้นเป็นธรรมดา หากเห็นว่ากำลังกรุงศรีอยุธยามีกว่าใกล้เคียงกับกรุงสุโขทัยยากที่จะเอาชนะได้ จึงไม่กล้ายกกองทัพลงมาปราบปราม สันนิษฐานว่าพระเจ้าเลอไทย* เห็นจะใช้รายช้อยเกลี้ยกล่อมเจ้าแผ่นดินขอมที่กรุงกัมพูชาให้ยกกองทัพมาช่วยตีกรุงศรีอยุธยาอีกทางหนึ่ง ครั้นนั้นพอประจวบเวลาเปลี่ยนรัชกาลในกรุงกัมพูชา พระบรมนิพนธ์บทเจ้าแผ่นดินขอมซึ่งเป็นไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาทีวกต พระบรมล่ำพวงศ์เจ้าแผ่นดินขอม องค์ใหม่เห็นจะเกิดหวาดหวั่นว่า ถ้าพวกกรุงศรีอยุธยามีกำลังขึ้นจะเบียดเบียนกรุงกัมพูชาเช่นเดียวกับที่พวกกรุงสุโขทัยหวาดหวั่น จึงหันไปเป็นไมตรีกับพระเจ้าเลอไทย พอสมเด็จพระรามาธิบดีที่๑ของราชาภิเษกได้ปีเศษ ทราบตระหนักว่าเจ้าแผ่นดินขอมแปรพักตร์ไม่เป็นไมตรีดังแต่ก่อน ก็ให้ยกกองทัพออกไปตีกรุงกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๕ ขึ้นแรกให้พระรามศวรรราชโอรสเป็นแม่ทัพ แต่ไปทำการไม่สำเร็จ ต้องให้พระบรมราชา (พะงั่ว) ยกตามออกไปบัญชาการศึกจึงตีได้เมืองนครหลวง (คือนครธม) ราชธานีขอม สมเด็จพระรามาธิบดีที่๑ของมีชัยชนะขอมคราวนี้ ขยายราชอาณาจักรออกไปทางข้างตะวันออกกว้างขวาง ได้ดินแดน

* ถ้าเชื่อตามกำหนดระยะเวลาใหม่ ก็ต้องเป็นพระเจ้าลือไทย

ซึ่งบัดนี้เป็นมณฑลนครราชสีมาและมณฑลจันทบุรีไว้ในราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาเท่านั้นมา

๒. ในขณะที่เมื่อกรุงศรีอยุธยาทำสงครามกับขอมนั้น ทางกรุงสุโขทัยเป็นตอนปลายรัชกาลพระเจ้าเลอไทย เสด็จเจ้านายในราชวงศ์พระร่วงไม่ปรองดองกัน (ดังได้กล่าวไว้ในบรรยายกัณฑ์ที่ ๑ ตอนที่ ๔) คงเป็นด้วยเหตุนี้จึงไม่สามารถจะยกกองทัพลงมาปราบปรามกรุงศรีอยุธยาในเวลาเมื่อกำลังตีตีทำสงครามทางอื่น เลยสิ้นโอกาสมีได้อีก ครั้นถึง พ.ศ. ๑๘๙๗ พระเจ้าเลอไทยประชวรหนักใกล้จะสวรรคต ราชวงศ์เกิดแย่งที่รัชทายาทกัน พระยาธิไทยราชโอรสผู้เป็นพระมหากษัตริย์อยู่ ณ เมืองศรีสัชนาลัย ต้องยกกองทัพลงมาตีพระนครสุโขทัยจึงได้ราชสมบัติ เมื่อพวกกรุงสุโขทัยเกิดรบพุ่งกันขึ้นเองนั้น สมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ทองใต้^๕ จึงให้พระบรมราชาคุมกำลังเมืองสุพรรณขึ้นไปยึดเมืองชัยนาท^๖ ซึ่งเป็นเมืองด่านข้างฝ่ายใต้ของกรุงสุโขทัยไว้^{*} ฝ่ายพระยาธิไทยซึ่งได้ราชสมบัติราชาภิเษกเป็นพระมหารัชมราชาที่ ๑ นั้นเป็นนักปราชญ์พิจารณาเห็นว่าจะรบพุ่งก็ไม่ชนะกรุงศรีอยุธยา มีแต่จะฆ่าฟันกันล้มตายเสียเปล่า จึงแต่งราชทูตให้มาว่ากล่าวกับสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ทองช้วนเป็นไมตรีอย่างประเทศที่เสมอกัน ฝ่ายสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ทองก็กำลังมีกิจที่จะต้องจัดการปกครองราชอาณาจักรที่ได้มาใหม่จากแดนขอม จึงตกลงทำทางพระราชไมตรีติดกันกับกรุงสุโขทัย และคืนเมืองชัยนาทถวายพระมหารัชมราชาที่ ๑ แต่ให้สมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ทองตั้งหน้าทะนุบำรุงพระราชอาณาจักร มิได้ทำศึกสงครามกับประเทศใดต่อมาจนตลอดรัชกาล

^๕ เมืองชัยนาทเก่าอยู่ทางฝั่งตะวันตกข้างใต้วัดพระบรมธาตุเมืองชัยนาทบัดนี้ *เรื่องกรียัดเมืองชัยนาทในหนังสือชั้นกลมาลีปกรณ์ และยวนพายน ดร. ประเสริฐ อนุสร เห็นว่าตรงกับเมืองสองแควในจารึกสุโขทัยคือเมืองพิษณุโลกปัจจุบันนั่นเอง*

^{*} เหตุการณ์นี้คงเกิดขึ้นราว พ.ศ. ๑๘๕๑ ได้กล่าวมาแล้วว่าพระเจ้าเลอไทย คงสวรรคตราวพ.ศ. ๑๘๔๔ และมีพระเจ้าवंนำถมมาคั่นอยู่ระหว่างรัชกาลของพระเจ้าเลอไทยและธิไทย

๓. ลักษณะการปกครองราชอาณาจักรเมื่อแรกตั้งกรุงศรีอยุธยาตามที่ มี
 เค้าเงื่อนในหนังสือเก่าและโบราณวัตถุเป็นที่สังเกตนั้น สมเด็จพระรามาธิบดี
 อยู่ทองเลือกเอาทางแบบแผนวิธีปกครองของกรุงสุโขทัยและของขอมมาปรับใช้
 ในการปกครองกรุงศรีอยุธยา เป็นต้นว่าการควบคุมผู้คนพลเมืองใช้วิธีทหาร
 เหมือนอย่างกรุงสุโขทัย วิธีกำหนดท้องที่ในการบังคับบัญชาที่เช่นเดียวกัน
 พระนครศรีอยุธยามีเมืองป้อมปราการด่านชั้นใน สำหรับป้องกันราชธานี
 ทั้ง ๔ ทิศ ทิศเหนือคือเมืองลพบุรี ทิศตะวันออกเมืองนครนายก ทิศใต้เมือง
 พระประแดง (อยู่ที่ราชบุรีระณะ) ทิศตะวันตกเมืองสุพรรณบุรี และมีหัวเมือง
 ชั้นในรายตามระยะทางคมนาคนคือเมืองปราจีน เมืองพระรถ (ภายหลังเรียกว่า
 เมืองพนัสนิคม) เมืองชลบุรีทางด้านตะวันออก เมืองเพชรบุรีทางด้านใต้
 เมืองราชบุรีทางด้านตะวันตก เมืองนครพนม เมืองนครอินทร์ เมืองสิงห์
 เมืองแพรง(ภายหลังเรียกว่าเมืองสรรค) ทางด้านเหนือ เมืองโตสำคัญก็ให้เจ้า
 นายในราชวงศ์ไปครอง เมืองใหญ่ห่างราชธานีออกไปคือเมืองโคราคบุรี (ภาย
 หลังเรียกว่านครราชสีมา^๒)เมืองจันทบุรีทางทิศตะวันออก เมืองไชยา เมืองนคร
 ศรีธรรมราช เมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองกลางทางทิศใต้ เมืองตะนาวศรี
 เมืองทะวาย เมืองเขียงกรวนทางทิศตะวันตก เหล่านี้เป็นเมืองพระยามหานคร
 เมืองประเทศราชชั้นกรุงศรีอยุธยาเมื่อครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ทอง ดูเหมือน
 จะมีแต่หัวเมืองมะละกากับเมืองยะโฮทางแหลมมลายู ล่างที่จะเป็นกรุงกัมพูชา
 ด้วย แต่กรุงกัมพูชาต่อมายังต้องปราบปรามกันอีกหลายคราว ส่วนประเพณี

๒ เดิมมีเมืองอยู่ในอำเภอสูงเนินบัดนี้ ๒ เมือง ชื่อว่าเมืองโคราคบุรี (เดี๋ยวนี้เรียกกัน
 ว่าเมืองเก่า) เมือง ๑ เมืองสมาเมือง ๑ ภายหลังสร้างเมือง (ปัจจุบันนี้) ขึ้นใหม่เอาชื่อ ๒
 เมืองเดิมไปรุ่งกันขนานนามว่า เมืองนครราชสีมา แต่คนทั้งหลายยังเรียกตามชื่อเดิม จึงมัก
 เรียกกันว่า เมืองโคราช การสร้างเมืองใหม่สร้างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

การปกครองในราชธานีก็ดี ขนบธรรมเนียมในราชสำนักก็ดี ดูเหมือนจะใช้ตามแบบขอม เหตุด้วยไทยข้างฝ่ายใต้คุ้นเคยกับขอมยิ่งกว่าไทยข้างฝ่ายเหนือตั้งกล่าวมาแล้ว และที่ได้ราชธานีขอมในกรุงกัมพูชา คงได้ทั้งตำราและผู้รู้เข้ามาใช้ในกรุงศรีอยุธยาด้วย เจ้าหน้าที่ในการปกครองราชธานีนั้น จัดเป็น ๔ พนักงานหรือจตุสดมภ์ คือขุนเมืองเป็นพนักงานปกครองท้องที่ดูแลราษฎรให้อยู่เป็นปกติ มีหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้าย และลงราชทัณฑ์แก่ผู้ผิด กระทรวง ๑ ขุนวัง เป็นหัวหน้าราชการในราชสำนัก และเป็นพนักงานพิจารณาพิพากษาถ้อยความของราษฎร กระทรวง ๑ ขุนคลัง เป็นพนักงานเก็บและรักษาผลประโยชน์แผ่นดิน กระทรวง ๑ ขุนนาเป็นพนักงานดูแลการทำไร่นา และรักษาเสบียงอาหารสำหรับพระนคร กระทรวง ๑ ส่วนประเพณีในราชสำนักนั้นในครั้งกรุงศรีอยุธยานิยมตามตำราพราหมณ์ ซึ่งเคยเป็นครูบาอาจารย์มาแต่ครั้งขอม ยิ่งกว่าที่นิยมกันในกรุงสุโขทัย เป็นต้นว่าประเพณีการพิจารณาและพิพากษาคดีทั้งปวง อันใช้เป็นแบบสืบต่อมาตลอดอายุกรุงศรีอยุธยา ก็อาศัยพราหมณ์เป็นผู้เชี่ยวชาญซึ่งผิดชอบในธรรมศาสตร์ ภาษาที่ใช้ในหนังสือซึ่งแต่งในตอนสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็ชอบใช้ภาษาสันสกฤตยิ่งกว่าครั้งสุโขทัย แต่ความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนานั้นเลื่อมใสตามลัทธิลังกาวงศ์ เช่นเดียวกับที่กรุงสุโขทัย ได้ความเป็นแก่นใจอันตั้งมั่น

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ของกรุงศรีอยุธยาอยู่ ๑๙ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๒ พระชันษาได้ ๕๕ ปี พระราเมศวรราชโอรสได้รับรัชทายาทครองราชสมบัติอยู่ได้ปีหนึ่ง เกิดขัดข้องด้วยไม่สามารถบังคับบัญชาพระบรมราชาเจ้าเมืองสุพรรณคนเป็นพระเจ้าดุง จึงยอมถวายราชสมบัติแก่พระบรมราชาแล้วกลับไปครองเมืองลพบุรีอยู่อย่างเดิม

๔. พระบรมราชา (พะงั่ว) ขึ้นเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๓ ทรงพระนามตามที่เรียกในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ นับเป็นกษัตริย์ราชวงศ์สุพรรณภูมิองค์แรกด้วยเป็นโอรสของเจ้าเมืองสุพรรณภูมิ (คือเมืองอู่ทอง) มิได้เกี่ยวเป็นเชื้อสายราชวงศ์เชียงราย สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ สันตักทำศึกสงครามมาแต่ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทอง และทำนองจะไม่เห็นชอบด้วยในการที่สมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองยอมเป็นไมตรีกับกรุงสุโขทัย เพราะฉะนั้นพอเสวยราชย์ได้ ๒ ปี ก็ยกกองทัพขึ้นไปตีอาณาเขตกรุงสุโขทัยเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๕ ได้อาณาเขตฝ่ายใต้ขึ้นไปจนถึงปากน้ำโพ แล้วตีต่อขึ้นไปถึงเมืองซากังราว^๓ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๖ แต่ตีหาได้ไม่ สมเด็จพระบรมราชาธิราชพยายามตีเมืองเหนือต่อมาอีก ๒ คราวก็หาได้ไม่ ด้วยกรุงสุโขทัยยังมีกำลังมากและได้กำลังพวกไทยในมณฑลลานนาลงมาช่วยด้วย ครั้นถึง พ.ศ. ๑๙๑๙ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ สวรรคต ราชโอรสทรงพระนามว่า ไสยลือไทยได้รับรัชทายาท เป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๒ อ่อนแอถึง พ.ศ. ๑๙๒๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชขึ้นไปตีเมืองซากังราวอีกครั้งหนึ่ง พระมหาธรรมราชาที่ ๒ สู้ไม่ได้จึงยอมแพ้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชก็ให้แบ่งอาณาเขตกรุงสุโขทัยออกเป็นสองมณฑล รวมเมืองทางด้านน้ำบึงตั้งแต่เมืองตากลงมาจนปากน้ำโพเป็น มณฑลหนึ่ง ให้พระยายุธิษฐิระ (ว่าเป็น

๓ เมืองซากังราว เป็นชื่อเดิมของเมืองกำแพงเพชรข้างฝั่งตะวันออก มีเมืองทางฝั่งตะวันตกตรงกันข้ามเมืองหน่ง ชื่อว่าเมืองนครชุม ชื่อที่เรียกว่าเมืองกำแพงเพชรบัญญัติขึ้นต่อมาด้วยประสงค์จะเรียกทั้งเมืองซากังราวและเมืองนครชุมรวมกันเป็น เมืองเดียว เช่นเดียวกับเรียกชื่อเมืองสวรรคโลกรวมทั้งเมืองเชลียงและเมืองศรีสขนาลัย จะบัญญัติเมืองไหนยังไม่พบหลักฐาน แต่ชื่อว่าเมืองกำแพงเพชรและเมืองสวรรคโลกนั้น ห้ามปรากฏในศิลาจารึกกรุงสุโขทัยไม่

ราชบุตรเลี้ยง) ครองมณฑลน้อยอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร ให้พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ครองแต่เมืองซึ่งตั้งอยู่ทางลำน้ำน่านและลำน้ำยม ตั้งแต่เมืองศรีสัชนาลัยลงมาจนถึงเมืองสระหลวง (คือเมืองพิจิตร) พระมหาธรรมราชาจึงย้ายราชธานีไปตั้งอยู่ ณ เมืองสองแคว (คือเมืองพิษณุโลกบัดนี้) และลศกัศักดิ์ลงมา คงเป็นเจ้าประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาแต่บัดนั้นมา*

๕. เมื่อกรุงศรีอยุธยาได้อาณาเขตกรุงสุโขทัยไว้ในอำนาจแล้ว ก็เกิดเป็นอริกับพวกไทยในอาณาเขตลานนา เพราะเหตุที่พวกชาวลานนาลงมาช่วยกรุงสุโขทัยรบพุ่งชาวกรุงศรีอยุธยา พอสมเด็จพระบรมราชาธิราชจัดการปกครองหัวเมืองเหนือเรียบร้อยแล้ว ก็ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๙ ขึ้นไปถึงเมืองนครลำปางแต่ตีไม่ได้ ต่อมาถึงเมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จยกกองทัพขึ้นไปอีกครั้งหนึ่ง แต่ไปประชวรสวรรคตเสียกลางทาง พวกข้าราชการในกรุงศรีอยุธยายกราชโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราช ทรงนามว่า ทองด้วง ชันษาได้ ๑๕ ปี ขึ้นเสวยราชย์อยู่ได้ ๗ วัน พระราเมศวรยกกองทัพลงมาจากเมืองลพบุรี กำจัดเจ้าทองด้วงเสีย แล้วขึ้นครองราชสมบัติราชวงศ์เชียงใหม่สืบต่อมา

๖. สมเด็จพระราเมศวรขึ้นเสวยราชสมบัติครั้งหลัง เมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๑ ครองราชสมบัติอยู่ ๗ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๘ ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า สมเด็จพระราเมศวรยกกองทัพขึ้นไปตีได้เมืองเชียงใหม่

* ได้กล่าวมาแล้วว่าพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พระเจ้าลิไทย) ครองสวรรคตประมาณ พ.ศ. ๑๕๑๑ พระเจ้าไสยลือไทยนั้นเป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๓ มิใช่พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ผู้ทรงยอมแพ้ต่ออาณาจักรอยุธยา พระมหาธรรมราชาที่ ๓ ขึ้นครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๔๒-๑๕๖๔ และในรัชกาลของพระองค์ อาณาจักรสุโขทัยได้กลับเป็นเอกราชอีกชั่วระยะเวลาหนึ่ง

และกวาดต้อนครอบครัวชาวเมืองเชียงใหม่ลงมาเป็นอันมาก ครอบครัวได้มา ครั้งนั้น ให้ลงไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ ณ เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลาและเมืองจันทบุรี แต่ในหนังสือพงศาวดารโยนกกล่าวไปอีกอย่างหนึ่ง ว่าเจ้านคร เชียงรายผู้ที่เกิดแย่งราชสมบัติกับเจ้านครเชียงใหม่ผู้น้อง เจ้าเชียงรายมาขอ กำลังไทยฝ่ายใต้ยกขึ้นไปช่วย แต่ก็เอาเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ และศักราชก็ไม่ตรงกับในหนังสือพระราชพงศาวดาร แต่ความจริงข้อสำคัญมีอยู่อย่างหนึ่ง ที่สำคัญและถ้อยคำในภาษาซึ่งชาวเมืองนคร ฯ เมืองสงขลาพูดเหมือนกับไทยพวกหนึ่งซึ่งเรียกว่าลื้อเป็นชาวเมืองข้างฝ่ายเหนือมณฑลลานนา คือเมืองเชียงคำเป็นต้น ตลอดจนไปจนเมืองเชียงรุ่ง ยังพอสังเกตได้จนบัดนี้ เพราะฉะนั้น ควรเชื่อได้ว่าบรรพบุรุษของพวกชาวนคร ชาวสงขลา เป็นพวกไทยที่ลงมา จากอาณาจักรลานนาเมื่อรัชกาลสมเด็จพระรามาเมศวรนั้นเป็นแน่ แต่ทางเมืองจันทบุรีนั้นหาปรากฏหลักฐานที่สังเกตเหลืออยู่ไม่

อนึ่ง ในรัชกาลสมเด็จพระรามาเมศวรนั้น ปรากฏว่าพวกขอมบังอาจเข้ามากวาดต้อนผู้คนในแขวงจังหวัดชลบุรี สมเด็จพระรามาเมศวรจึงเสด็จยกกองทัพไปตีกรุงกัมพูชาอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๖ เมื่อตีได้พระนครหลวงแล้ว ก็คิดจะรักษาไว้เป็นหัวเมืองชั้นของไทย แต่รักษาไว้ไม่ได้ จึงทิ้งเมืองเสีย กวาดครอบครัวเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา

เมื่อสมเด็จพระรามาเมศวรสวรรคต พระรามราชาธิราชโอรสรับรัชทายาทครองราชสมบัติอยู่ ๑๕ ปี แต่จะมีเหตุการณ์อย่างไรบ้างในรัชกาลนี้ ในหนังสือพงศาวดารไม่ปรากฏทีเดียว มีแต่ว่าสมเด็จพระรามราชาธิราชครองราชสมบัติอยู่ ๑๕ ปี เกิดเป็นอริกับเจ้ามหาเสนาฯ ไปเชิญเจ้านครอินท์เข้ามาแต่เมือง

สุพรรณ สมเด็จพระรามาธิบดีต้องยอมถวายราชสมบัติแก่เจ้านครอินท เป็น
สนกษัตริย์ราชวงศ์เชียงรายเพียง ๓ องค์

เรื่องพงศาวดารซึ่งจัดเป็นสมัยแม่พระราชอาณาเขตกรุงศรีอยุธยาหมด
เพียงนี้ คิดคำนวณเป็นเวลากาล ๕๕ ปี มีพระเจ้าแผ่นดินได้ครองกรุงศรี-
อยุธยา ๕ พระองค์

ตอนที่ ๓

สมัยกรุงศรีอยุธยาบรมราชอาณาเขต

๑. เจ้านครอินทร์ขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๑๙๕๒ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระนครินทรราชราชันย์เป็นพระองค์ที่ ๒ ในกษัตริย์ราชวงศ์สุพรรณภูมิ ด้วยเป็นโอรสของเจ้าเมืองสุพรรณบุรีซึ่งเป็นพระอนุชาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ และสันนิษฐานว่าเพราะได้ครองเมืองอินทร์อันเป็นเมืองหลานหลวงอยู่ก่อน^๑ จึงเรียกพระนามว่าเจ้านครอินทร์ แต่เมื่อก่อนจะเข้ามาครองกรุงศรีอยุธยาเห็นจะได้เป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรีแทนพระบิดา และปรากฏเกียรติคุณในการปกครองบ้านเมืองอยู่แล้ว พวกกรุงศรีอยุธยาตลอดจนสมเด็จพระบรมราชาจึงยอมถวายราชสมบัติโดยมิต้องรบพุ่ง เรื่องประวัติของสมเด็จพระนครอินทร์เมื่อก่อนจะได้ครองกรุงศรีอยุธยานั้น ปรากฏในจดหมายเหตุจีนว่าได้เคยเสด็จออกไปถึงราชสำนักพระเจ้ากรุงจีน ราชวงศ์ไท่หมิงเมืองนำกิง เมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๐ และได้เป็นไมตรีชอบชดสันทสนมกับกรุงจีนตลอดมา เห็นจะมีพวกจีนเข้ามาตั้งภูมิลำเนาและไปมาค้าขายในกรุงศรีอยุธยามากขึ้นแต่ในรัชกาลนี้เป็นต้นมา ที่ตำบลบ้านเตาหม้อริมแม่น้ำน้อย แขวงจังหวัดสิงห์บุรี (สมัยนั้นเป็นแขวงเมืองนครอินทร์) ยังมีซากเตาเผาเครื่องถ้วยชาม เป็นเตาจีนอย่างเดียวกันกับที่เมืองสวรรคโลกสุโขทัยอยู่เป็นอันมาก ชวนให้สันนิษฐานว่า สมเด็จพระนครอินทร์ เห็นจะพาจีนช่างทำ

^๑ พระนามนี้ปรากฏในจดหมายเหตุจีน

^๒ เมืองอินทร์ เดียวกันกับอำเภอในแขวงจังหวัดสิงห์บุรี

ถ้ายชาวมเข้ามาตั้งทำในประเทศนี้ตามแบบอย่างครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราช
ด้วยมีพระอัยยาศ์นิยมในการทะนุบำรุงบ้านเมือง ทั้งนี้สมกับเรื่องที่ปรากฏ
ในพงศาวดารตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาที่เอา
พระทัยใส่ในการรวบรวมและทะนุบำรุงราชอาณาจักรเป็นสำคัญ หายกกองทัพ
ไปเที่ยวปราบปรามเมืองอื่นขยายราชอาณาจักรให้กว้างขวางต่อออกไปอีกไม่

๒. ฝ่ายกรุงสุโขทัยซึ่งลดลงเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาและย้าย
ราชธานีมาตั้งที่เมืองพิษณุโลกนั้น พระมหากษัตริย์ราชที่ ๒ สวรรคตเมื่อปีใด
หาปรากฏไม่ ปรากฏแต่ว่ามีพระมหากษัตริย์ราชที่ ๓ อีกพระองค์ ๑ ครอง
ราชสมบัติมาถึง พ.ศ. ๑๙๖๒ สวรรคตเมื่อรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
ทรงขึ้นเจ้าชายในราชวงศ์พระร่วงสององค์ (เห็นจะเป็นราชบุตรของพระมหา
กษัตริย์ราชที่ ๓) ทรงนามว่าพระยาบาลเมืององค์หนึ่ง พระยาราม (คำแหง)
องค์หนึ่ง เกิดชิงราชสมบัติถึงรบพุ่งกัน ห้ามปรามขึ้นไปจากกรุงศรีอยุธยา
ไม่ฟัง สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงตั้งพระนเรศวรมหาราชขึ้นไป แต่เมื่อเสด็จไป
ถึงเมืองพระบาง (คือเมืองนครสวรรค์บัดนี้) พระยา ๒ ทั้งสองเกรงพระเดช
านุภาพ ลงมาเฝ้าแต่โดยดี จึงทรงเกลี้ยไกล่ให้ศึกกันแล้วตั้งให้เป็นพระมหา
กษัตริย์ราช (ที่ ๔) ครองเมืองพิษณุโลกองค์หนึ่ง ให้ครองเมืองกำแพงเพชร
องค์หนึ่ง^๓ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช มีราชบุตรปรากฏพระนามในพงศาวดารสาม
พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่า เจ้าอภัยพระยา ได้ครองเมืองสุพรรณ
บุรี ครั้นเมื่อระบือจลาจลหัวเมืองเหนือแล้วครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรง

^๓ สันนิษฐานว่าเห็นจะตั้งพระยาบาลเมืองให้เป็นพระมหากษัตริย์ราชและตั้งพระยาราม
(คำแหง) ให้ครองเมืองกำแพงเพชร ปรากฏในศิลาจารึกว่าพระยาทั้งสองนอมาเป็นสามัคคีกัน

ตั้งลูกเธอพระองค์ที่สองซึ่งทรงพระนามว่า เจ้าสี่พระยาให้ขึ้นไปครองเมืองแพรว (คือเมืองสวรรค) และตั้งลูกเธอพระองค์ที่สาม ทรงพระนามว่าเจ้าสามพระยา ให้ไปครองเมืองชัยนาท มีข้อพิศวงอยู่ตรงนี้ ด้วยเมืองสวรรคกับเมืองชัยนาท ระยะห่างกันเพียง ๒๕๐ เส้น และเมืองชัยนาทก็เป็นเมืองน้อย ควรจะรวมอยู่ในบังคับบัญชาอันเดียวกัน เหตุใดสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงตั้งลูกเธอให้ไปปกครองเมืองละพระองค์ ข้อสันนิษฐานว่าในครั้งนั้นความคงตระหนักในพระราชหฤทัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชว่า เจ้านายในราชวงศ์พระร่วงซึ่งจะสามารถครอบครองบ้านเมืองมีน้อยแล้ว จึงเตรียมการจะให้ลูกเธอพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในสองพระองค์นั้นขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกในภายหน้า แต่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้ครองกรุงศรีอยุธยาเมื่อพระชนษาได้กว่า ๕๐ แล้ว เสวยราชย์อยู่ ๑๖ ปีก็สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗ เจ้าอ้ายพระยากับเจ้ายี่พระยาราชบุตรทั้งสองพระองค์ไม่ยอมถวายราชสมบัติแก่กัน ต่างยกกองทัพเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา มาชนช้างกันที่ป่าถ่าน สิ้นพระชนม์ในที่รบด้วยกันทั้งสองพระองค์ เจ้าสามพระยาจึงได้รับรัชทายาทครองกรุงศรีอยุธยา

๓. เจ้าสามพระยาเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗ ราชภิษกทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราช เป็นองค์ที่ ๒ ทรงดำเนินราชโบายในการรวบรวมราชอาณาจักรตามอย่างพระราชบิดาสืบมา ในตอนแรกเสวยราชย์ได้ ๗ ปี ไม่ปรากฏเหตุการณ์ในพงศาวดาร สันนิษฐานว่าในตอนนั้นเห็นจะทรงจัดการทะนุบำรุงหัวเมืองชั้นใน ครั้นถึง พ.ศ. ๑๙๗๔ พระเจ้าธรรมราชาธิราชเจ้ากรุงกัมพูชามีกำลังมากขึ้น คงให้เข้ามากวาดต้อนครอบครัวผู้คนในราชอาณาจักรตามเขตกรุงศรีอยุธยาอย่างแต่ก่อน สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงเสด็จยก

กองทัพหลวงออกไปตีกรุงกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๗๕ ตั้งล้อมพระนครหลวง
อยู่ ๗ เดือนจึงตีได้ ครั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงดำริว่า ชาว
กรุงกัมพูชาไม่รู้จักเข็ด ถ้าละไว้ให้พวกขอมปกครอง มีกำลังเข้มเมื่อใดก็จะ
คิดร้ายต่อกรุงศรีอยุธยาอีก จึงให้กวาดต้อนผู้คนทั้งไพร่ผู้ดีและเก็บสิ่งของ
สำคัญสำหรับบ้านเมืองเข้ามาเสียเป็นอันมาก แล้วตั้งลูกเธอพระองค์หนึ่งทรง
พระนามว่าอินทราชา อยู่ครองกรุงกัมพูชาที่พระนครหลวงเป็นอย่างดีประเทศ
ราชชั้นกรุงศรีอยุธยาต่อมา แต่เผด็จพระอินทราชาไปอยู่กรุงกัมพูชาไม่ได้
เท่าใด เห็นจะทนอากาศไม่ไหวประชวรสิ้นพระชนม์ พระราชดำริของสมเด็จพระ
บรมราชาธิราชที่จะให้ไทยไปปกครองกรุงกัมพูชาก็หาสำเร็จไม่ แต่พวก
เข็ววงศ์เจ้าแผ่นดินขอมก็ไม่กล้ากลับมาตั้งที่พระนครหลวงอีก ย้ายราชธานี
ลงไปตั้งที่เมืองพนมเปญ และเมืองอื่นๆ ข้างฝ่ายใต้ และเป็นประเทศราช
ชั้นกรุงศรีอยุธยาแต่นั้นมา พระนครหลวง พระนครวัด* จึงเป็นที่ร้างมาจน
ทุกวันนี้

๔ คำว่า พระนครหลวง เป็นคำไทยเรียก แปลมาจากนครม ภาษาเขมรหมายความว่า
เป็นราชธานี ชื่อเมืองที่ตั้งพระนครหลวงเรียกว่าเมืองยโสธร เพราะพระเจ้าโยวรมันเป็น
ผู้สร้างขอมเมื่อราว พ.ศ. ๑๔๓๒ บัจจุบันนี้ทราบกันแล้วว่าเมืองพระนคร (Angkor) หรือ
ยโสธรประันพระเจ้าโยวรมันทรงสร้าง ส่วนเมืองพระนครหลวงหรือนครมนี้พระเจ้าชัยวรมัน
ที่ ๗ ทรงสร้างชาติเดิมแต่เล็กกว่าในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ อนึ่งพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ
กล่าวว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เสด็จไปตีเมืองพระนครหลวงได้ใน พ.ศ. ๑๙๖๔

๕ ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ว่าทรงพระนามพระนครอินท์ แต่
ในหนังสือพงศาวดารเขมรเรียกว่าพระอินทราชาพระยาแพรก จึงสันนิษฐานว่าลูกเธอองค์นั้น
เห็นจะเป็นที่พระอินทราชาครองเมืองสรค้อยู่ก่อน

* นครวัดเดิมสร้างเป็นเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายในปลายพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๖ มาแปลงเป็นวัดในพุทธศาสนาต่อภายหลัง

๔. ถึง พ.ศ. ๑๙๘๑ พระมหาธรรมราชาที่ ๔ ซึ่งครองเมืองพิษณุโลก สวรรคต สมเด็จพระบรมราชาธิราชให้รวมหัวเมืองเหนือทั้งปวงซึ่งแยกเป็นสองมณฑลมาแต่ครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ กลับคืนเข้าเป็นอาณาเขตอันเดียวกัน แล้วทรงตั้งพระรามศวรราชโอรสเป็นรัชทายาทขึ้นไปครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก การที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชตั้งราชโอรสผู้เป็นรัชทายาทขึ้นไปครองหัวเมืองเหนือครั้งนั้น เป็นราชโบายอันสุขุมสำคัญยิ่งนัก ด้วยไทยชาวเมืองเหนือกับไทยชาวเมืองใต้ผัดกัน (ดังได้กล่าวมาในบรรยายกัณฑ์ที่ ๒ ตอนที่ ๑) และพวกเมืองเหนือย่อมมีทิวดีถือว่าเป็นชาวราชธานีเคยเป็นมุลนายของชาวใต้มาแต่เดิม ครั้นเมื่อบ้านเมืองลดลงเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา อาศัยด้วยเชื้อวงศ์เจ้านายเดิมยังปกครองอยู่จึงเป็นปกติ แต่ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาจำต้องกดหัวเมืองเหนือเช่นแยกอาณาเขตเสียให้เป็นหลายมณฑลเป็นต้น เพื่อจะมีให้มีกำลังถึงอาจจะคิดตั้งตัวเป็นอิสระอย่างแต่ก่อน การที่กดนั้นเป็นเหตุให้หัวเมืองฝ่ายเหนือทรุดโทรมหย่อนกำลังลงโดยอันดับมา ก็ครั้งนั้นทางประเทศลานนาท้าวลกได้ครองราชสมบัติ ณ เมืองเชียงใหม่ ทรงนามว่า พระเจ้าติโลกราช^๖ เป็นผู้เข้มแข็งในการสงคราม เริ่มพยายามขยายอาณาเขตเชียงใหม่ ถ้าสมเด็จพระบรมราชาธิราชละเมืองเหนือไว้ให้เชื้อสายราชวงศ์พระร่วงปกครองเป็นประเทศราชอยู่อย่างเดิม พวกชาวเมืองเหนืออาจจะไปเข้ากับพวกไทยชาวเชียงใหม่ หรือมิฉะนั้นก็จะถูกพวกชาวเชียงใหม่ลงมายึด ด้วยบ้านเมืองอ่อนกำลังลงอย่างหนึ่งอย่างใดก็จะรื้อนถึงกรุงศรีอยุธยาเหมือนกัน ถึงเวลาจำเป็น

^๖ ในตำนานสังคายนาริเรียกว่าพระเจ้าจักรวรรดิโลกราช ว่าได้ทำสังคายนาระดับภูที่เมืองเชียงใหม่ นับเป็นครั้งที่ ๔ ในตำนาน

๖. พระรามศวรสวราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๑ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีพระอัครยาศย์เป็นนักเรียนรอบรู้ศาสตร์าคมต่าง ๆ คือ อักษรศาสตร์ นิติศาสตร์ และรัฐประศาสนศาสตร์ เป็นต้น และเป็นเจ้านายกรุงศรีอยุธยาพระองค์แรก ซึ่งได้ขึ้นไปครองอาณาจักรกรุงสุโขทัย เมื่อขึ้นไปประทับอยู่เมืองพิษณุโลก ก็ทรงชวนช่วยศึกษาเรื่องราวประวัติศาสตร์และราชประเพณีของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งปรากฏพระเกียรติมาในครั้งกรุงสุโขทัย ด้วยในเวลานั้น เชื้อพระวงศ์และข้าราชการเก่ายังมีอยู่ในเมืองเหนือมากด้วยกัน สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงทราบเรื่องราวและแบบแผนครั้งกรุงสุโขทัย ซึ่งยังมีได้ศึกษากันในกรุงศรีอยุธยามาก่อนเพิ่มเติมขึ้นหลายอย่าง ทรงเล็งกสรรสิ่งซึ่งเห็นว่าดีมาปฏิบัติตาม มีปรากฏอยู่ในเรื่องพงศาวดารรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ อย่างเป็นต้นแต่เมื่อแรกเสด็จลงมาครองราชสมบัติอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยา ก็ทรงอุทิศที่พระราชวังตอนหนึ่งสร้างเป็นวัดพุทธาวาส (ซึ่งได้นามในชั้นหลังต่อมาว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์) ขึ้นไว้ในพระราชวัง เหมือนอย่างวัดมหาธาตุที่เมืองสุโขทัย

ทรงนี้ควรจะอธิบายเหตุซึ่งสร้างวัดกันแต่โบราณให้เข้าใจความจริงว่า แต่โบราณเห็นเป็นการสำคัญอย่างไร บรรดาผู้ซึ่งได้เคยไปเที่ยวเตร่ตามเมืองโบราณเช่นเมืองสวรรคโลก สุโขทัยก็ดี พระนครศรีอยุธยาที่ดี คงจะสังเกตเห็นมีวัดสร้างไว้เป็นอันมาก และในวัดหนึ่งมีพระเจดีย์ใหญ่น้อยสร้างไว้มากมาย ชวนให้คิดสงสัยว่าเหตุใดจึงสร้างวัดและสร้างพระเจดีย์กันมากมายถึงเพียงนั้น อันเหตุที่สร้างวัดแต่โบราณนั้นมีสองอย่าง คือเพื่อจะสืบอายุพระศาสนาให้วัฒนาถาวร เป็นเหตุในทางธรรมอย่างหนึ่ง ยังมีเหตุในทางโลกอีกอย่างหนึ่ง เกี่ยวเนื่องด้วยวงศ์ตระกูลอันล่วงลับไปสู่ปรโลก ด้วยประเพณีแต่

โบราณ เมื่อทำฉาบปูนก็เผาแล้วหาเก็บอิฐธำมาเก็บไว้ในบ้านเรือนไม่
 เมื่อญาติวงศ์ในตระกูลใดตายลงทำฉาบปูนแล้วยอมสร้างพระเจดีย์เป็นที่บรรจุ
 อัฐธาตุไว้ที่วัด เวลาผู้อยู่รำลึกถึงหรือเทศกาลก็ไปทำบุญให้ทานอุทิศให้กัน
 ณ ที่ฝังอัฐ ด้วยเหตุนี้ตระกูลใดมีกำลังพาหะพอสามารถจะสร้างวัดได้ จึง
 สร้างวัดสำหรับตระกูลนั้นขึ้น เป็นที่ฝังอัฐธาตุและทำบุญให้ทานในตระกูล
 การสร้างวัดย่อมนิยมกันว่าเป็นเกียรติยศสำหรับตระกูล จึงได้มีวัดสร้างไว้
 มากมาย (อันประเพณีที่เก็บอัฐธาตุไว้ในบ้านเรือนเพิ่งมาเกิดในสมัยกรุงรัตน-
 โกสินทร์นี้ ถึงกระนั้นทุกวันนี้ผู้ที่ถือประเพณีเดิมนำอัฐธาตุไปก่อพระเจดีย์
 บรรจุไว้ในวัดก็ยังมีอยู่มาก) วัดซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างขึ้นใน
 พระราชวังก็เป็นที่บรรจุพระอัฐธาตุของพระเจ้าแผ่นดิน และเจ้านายในพระ
 ราชวงศ์สืบมาจนตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

๗. การรวบรวมราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา เมื่อรัชกาลสมเด็จพระ
 นครินทราธิราช และรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ นั้นมุ่งหมายจะ
 ปกครองหัวเมืองให้มั่นคงเป็นข้อสำคัญ มาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลก-
 นาถ ทรงจัดการในเรื่องรวบรวมพระราชอาณาเขตต่อเติมเพิ่มขึ้นถึงวางแบบ
 แผนวิธีปกครองภายในบ้านเมืองเริ่มด้วยราชธานีเป็นต้นไป แต่เดิมวิธีการ
 ปกครองทั่วไปเป็นอย่างไร ส่วนการปกครองในบ้านเมือง จัดหน้าที่มีพนักงาน
 เมือง วัง คลัง นา ๔ กระทรวงตั้งกล่าวมาแล้ว มาถึงรัชกาลสมเด็จพระ
 พระบรมไตรโลกนาถจัดแก้ไขวิธีการปกครองแยกเป็นแผนกใหญ่ ๒ แผนก
 การฝ่ายทหารทั้งปวงจัดเป็นแผนกหนึ่ง มีสมุหกลาโหมเป็นหัวหน้า และ
 กำหนดพนักงาน เมือง วัง คลัง นา เป็นแผนกพลเมือง มีสมุหนายก
 เป็นหัวหน้า ให้เจ้ากระทรวงทั้ง ๔ เป็นจตุสดมภ์รองลงมา กรมเมืองเรียกว่า

นครบาล กรมวังเรียกว่าธรรมาธิกรณ์ กรมคลังเรียกว่าโกษาธิบดี และกรมนา เรียกว่าเกษตราริการ ใช้แบบวิธีปกครองอย่างนี้จัดตั้งต่อออกไปตามหัวเมือง ทงปวง เมืองใหญ่ที่เป็นเมืองพระยามหานครมาแต่ก่อนกำหนดเป็นเมืองชั้น ชั้นเมืองเอก โท ตรี มีเจ้าเมืองกรมการปกครอง กรมการตำแหน่งพลเทียบ ด้วยกลาโหม ตำแหน่งมหาดไทยเทียบด้วยสมุหนายก และมีกรมการตำแหน่ง เมือง วัง คลัง นา ทำนองเดียวกับในราชธานี ส่วนหัวเมืองชั้นในที่อยู่ ใกล้ราชธานี เจ้าหน้าที่ในกรุงบังคับบัญชาออกไปถึง มีแต่กรมการชั้นผู้น้อย ลงมาเรียกว่าตำแหน่งเจ้าเมืองแพ่ง และศุภมาตรา สมุหกลาโหมมีอำนาจหน้าที่ตรวจตราว่ากล่าวราชการฝ่ายทหาร สมุหนายกมีอำนาจหน้าที่ตรวจตราว่า กล่าวราชการฝ่ายพลเรือนทั่วทั้งพระราชอาณาเขต อีกประการหนึ่งตำแหน่ง ยศข้าราชการก็จัดให้เป็นชั้นโดยอันดับกัน เป็นพระยา พระ หลวง ขุน หมื่น พัน ทนาย^๕ และวางตำแหน่งศักดิ์นา คือกำหนดว่าผู้มียศชั้นนั้นจะมีนาได้ เพียงเท่านั้นไร่ เช่นไพร่พลเมืองมีนาได้เพียงคนละ ๒๕ ไร่ ผู้มียศสูงกว่านั้น มีบริวารก็ให้มีนาได้มากกว่ากันขึ้นไปตามลำดับโดยชั้นยศตั้งแต่ ๕๐ ไร่ ๑๐๐ ไร่ ขึ้นไปจนถึง ๑๐,๐๐๐ ไร่เป็นที่สุด ในยศขุนนางเจ้านายชั้นสูงจึงมีนาได้มากกว่านั้นขึ้นไปถึง ๑๕,๐๐๐ และ ๒๐,๐๐๐ ไร่ อีกประการหนึ่งตั้งกฎมณเฑียรบาล ชั้นเป็นตำราราชประเพณีสำหรับราชสำนัก^๕ กฎมณเฑียรบาลนั้นแบ่งเป็น ๓ แผนก คือพระตำราว่าด้วยแบบแผนเช่นการพระราชพิธีต่าง ๆ เป็นต้นแผนก ๑ พระธรรมนูญว่าด้วยตำแหน่งหน้าที่ราชการต่าง ๆ แผนก ๑ พระราชกำหนด

^๕ ยศขุนนางที่เป็นถึงเจ้าพระยา เขาใจว่าจะยังไม่^๕ในเวลา นั้น

^๕ กฎมณเฑียรบาลที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้^๕ฉบับที่^๕ออก^๕โดย^๕มาก^๕ ด้วยฉบับเดิมสูญเสียเมื่อครั้ง^๕กรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐

เป็นข้อบังคับสำหรับในราชสำนักแผนก ๑ อื่น กระบวนพิจารณาความที่ใช้กันมาเมื่อก่อนตั้งกระทรวงยุติธรรมในรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์ก็เห็นจะจัดตั้งขึ้นเมื่อรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีข้อสำคัญที่แยกหน้าที่ออกเป็นสองส่วน คือส่วนการบังคับบัญชาเบื้องต้นคือรับฟ้องพิจารณาตลอดจนปรับใหม่ลงโทษผู้ผิดให้เป็นหน้าที่ล้วนแต่ข้าราชการไทยที่จะบังคับบัญชา ส่วนพวกพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญพระธรรมศาสตร์นั้นให้มีหน้าที่เพียงตรวจสำนวนแล้วตัดสินว่าฝ่ายใดผิดและชอบตามกฎหมาย ห้ามอำนาจที่จะบังคับบัญชาอย่างใดไม่ การต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้ว่าแต่เฉพาะที่ปรากฏอยู่ เห็นจะยังมีการอย่างอื่นซึ่งจัดในครั้งรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่มิได้ปรากฏอีกหลายอย่าง ยังส่วนวรรณคดีมีหนังสือซึ่งแต่งครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ปรากฏอยู่ในฉบับนี้ ๒ เรื่อง คือมหาชาติคำหลวง^{๑๐} แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๕ เรื่อง ๑ กับลิลิตพระลอ ซึ่งกล่าวกันว่าแต่งครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ อีกเรื่อง ๑ และบางทีจะเป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถด้วยในโคลงข้างท้ายมีว่า “จบเสร็จมหาราชเจ้านิพนธ์” ดังนี้ หนังสือทั้งสองเรื่องที่กล่าวมานี้ถือกันว่าแต่งดีอย่างเอกจนตราบเท่าทุกวันนี้ ส่อให้เห็นว่าการเล่าเรียนอักษรสมัยในสยามประเทศนี้ ได้มีความเจริญยิ่งมาแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถด้วยอีกอย่าง ๑

๘. จะกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต่อไป ราชอาณาจักรสยามตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาขยายออกไปกว้างขวาง

^{๑๐} หนังสือมหาชาติคำหลวงที่ยังเหลืออยู่บัดนี้ หอพระสมุดฯ ได้พิมพ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นหนังสือแต่งแทนที่ฉบับสูญหายมาหลายยุค สำนวนที่แต่งครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้นเชื่อได้เป็นแต่กึ่งที่ศพร เรื่องนับฉบับยังมีคนควานกันอยู่มาก บางท่านก็กล่าวหาว่าของเก่าน่าจะมากกว่าหนังสือนี้

ที่สุคเมื่อรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ มาเริ่มเกิดเหตุที่จะถดถอยใน
 รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถด้วยเมืองมะละกาตั้งแข็งเมืองขึ้น^{๑๑} อัน
 เมืองมะละกานี้ผู้คนพลเมืองสำเอนมีหลายชาติหลายภาษามาแต่เดิม ได้มา
 เป็นราชอาณาจักรของกรุงสยามเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้ารามคำแหงมหาราช
 ก็เป็นแต่สักว่าเมืองขึ้นคล้ายกับประเทศราชเพราะเหตุที่อยู่ห่างไกล* ครั้นต่อ
 มามีพวกมลายูอพยพมาอยู่เมืองมะละกามากขึ้นจนเป็นพนพลเมือง แต่เมื่อ
 พวกมลายูยังถือพระพุทธศาสนาอยู่ก็ยังขึ้นต่อกรุงสยามเรียบร้อย ครั้นพวก
 แยกอาหารบิออกมาสอนศาสนาอิสลาม พวกมลายูเข้ารับถือศาสนาอิสลาม ไป
 นิยมจารีตแยกอาหารบิจึงได้ตั้งแข็งเมืองขึ้น ในพงศาวดารกล่าวว่สมเด็จพระ
 บรมไตรโลกนาถให้กองทัพยกลงไปปราบเมืองมะละกาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๘ ก็หา
 ได้เมืองคืนมาไม่

๙. พอเมืองมะละกาตั้งแข็งเมืองแล้ว ต่อมาอีกปีหนึ่งก็เกิดเหตุขึ้น
 ทางหัวเมืองเหนือ อันเหตุที่จะเกิดความลำบากนั้น มีมูลมาแต่ครั้งสมเด็จพระ
 บรมไตรโลกนาถได้รับรัชทายาท เสด็จกลับลงมาครองกรุงศรีอยุธยา ไม่
 ได้ตั้งเจ้านายให้ครองหัวเมืองเหนือรวมกันเป็นอาณาจักรอันหนึ่งต่อมา ให้แต่
 พระยาข้าราชการอยู่ครองเมืองเป็นอิสระแก่กัน คือ เมืองพิษณุโลก ๑ เมือง
 สวรรคโลก ๑ เมืองสุโขทัย ๑ เมืองกำแพงเพชร ๑ เมืองพิจิตร ๑ และเมือง
 นครสวรรค์ ๑ ต่างมีอำนาจเสมอกันขึ้นตรงต่อพระนครศรีอยุธยา พวกเจ้า

๑๑ ข้อที่เรียกว่าเมืองมะละกานี้ ในตำนานเมืองอริยาว่า เดิมเมืองเมืองเป็นคตงต้น
 มะละกอ ซึ่งพวกมลายูทางทะเลตะวันตกเรียกว่ามะละกา จึงเอานามต้นมะละกอมาเรียกชื่อ
 เมืองว่าเมืองมะละกา

* ได้กล่าวมาแล้วว่าเมืองมะละกาเพิ่งสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๕๔๖ ร่วมสมัยพระมหาธรรม
 ราชที่ ๓ แห่งอาณาจักรสุโขทัย

เมืองเหล่านั้นเกิดชิงอำนาจกัน พระยายุธิษฐิระเจ้าเมืองสวรรคโลก^๒ ลอบไป
เป็นมิตรกับเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าติโลกราชเห็นได้ก็จึงยกกองทัพพุ่งลงมาตี
ได้เมืองกำแพงเพชร แล้วให้ยกกองทัพหน้าลงมากวาดผู้คนตั้งเมืองชัยนาท
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเกณฑ์กองทัพยกขึ้นไป ทางนั้นพระเจ้าติโลกราช
ยกขึ้นไปตีเมืองสุโขทัยหาได้ไม่ พอรู้ว่ากองทัพกรุงศรีอยุธยายกขึ้นไปก็ถอย
ทัพกลับไป กองทัพกรุงศรีอยุธยาติดตามขึ้นไปจนถึงเมืองเถิน ได้รับความพุงกับ
พวกเชียงใหม่ที่ทัพเชียงใหม่แตกกลับไป เมื่อการศึกสงบแล้วความปรากฏถึง
กรุงศรีอยุธยาว่า พระยายุธิษฐิระเจ้าเมืองสวรรคโลกเอาใจไปเผื่อแผ่แก่ชาว
เมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจะเอามาลงพระอาญา พระยา-
ยุธิษฐิระก็อพยพครอบครัวหนีไปสามภักดีต่อพระเจ้าติโลกราช รับอาสานำ
กองทัพเชียงใหม่ลงมาตีได้เมืองสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๔ แล้วเลยมาตีเมือง
กำแพงเพชรหาได้ไม่ พอพวกฮ่อยกมาตีแดนเมืองเชียงใหม่พระเจ้าติโลกราช
ต้องเลิกทัพกลับไป ทางนั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้กองทัพยกขึ้นไปตี
เมืองสุโขทัยคืนมาได้ดังเก่า

๑๐. ในครั้งนั้นถึงได้หัวเมืองเหนือคืนมา ผู้คนพลเมืองก็ยังบกร่อง
ด้วยถูกพวกชาวเชียงใหม่กวาดเอาเป็นเชลยไปบ้าง ส่วนพวกชาวเมืองสวรรค-
โลกก็ถูกพระยายุธิษฐิระกวาดเอาไปสามภักดีต่อพระเจ้าติโลกราชเสียเป็นอันมาก
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงเกณฑ์กองทัพยกขึ้นไปตีเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ.
๒๐๐๖ ลูกเธอพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระอินทราชา (เห็นจะเป็นแม่

๒ ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเป็นเจ้าเมืองเชลียงก็คือเมืองสวรรคโลกนั่นเองดัง
อธิบายมาในก่อนแล้ว จะเรียกต่อข้างหน้าว่า เมืองสวรรคโลก เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น ปัจจุบัน
สันนิษฐานกันว่าพระยายุธิษฐิระกับพระยาเชลียงในสมัยนั้นเป็นคนละคน พระยายุธิษฐิระครอง
เมืองพิษณุโลก พระยาเชลียงครองเมืองสวรรคโลก ทั้งสองคนต่างก็เอาใจออกหากจากพระนครศรี
อยุธยาไปขึ้นต่อพระเจ้าติโลกราช

ทัพหน้า)ยกขึ้นไปถึงเมืองนครลำปาง ได้สู้รบถึงชนช้างกับข้าศึก ในพงศาวดารกล่าวว่ามีพระอินทราชาถูกช้างรุมชนถึง ๔ ช้าง ในที่สุดพระอินทราชาถูกปืนข้าศึก (สิ้นพระชนม์) กองทัพจึงต้องถอยทัพกลับมา^{๑๓} สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปถึงเมืองเหนือ ทรงทราบว่ากองทัพหน้าต้องถอยมาจะตีเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ในคราวนั้น ก็หยุดพักทัพหลวงอยู่ ทรงพระราชดำริเห็นตระหนักรว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทางหัวเมืองเหนือ เป็นเพราะที่แยกหัวเมืองเหนือออกเป็นหลายเมือง ให้มีอำนาจเสมอกันนั้นผิดไป ถ้ากองทัพหลวงกลับคืนลงมาพระนครศรีอยุธยา พวกเชียงใหม่ก็คงลงมาย้ายหัวเมืองเหนืออีก จึงเปลี่ยนราโชบายในทันทีเสด็จไปประทับครองราชสมบัติอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก กลับเอามณฑลหัวเมืองเหนือเป็นมณฑลราชธานี ให้พระบรมราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่ครองกรุงศรีอยุธยา เป็นมณฑลฝ่ายใต้ขึ้นต่อมณฑลฝ่ายเหนือ เป็นเช่นนั้นต่อมาจนตลอดรัชกาล

๑๑. เมื่อพระเจ้าติโลกราชทราบว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถย้ายราชธานีขึ้นไปตั้งอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ก็ไม่กล้าลงมารบกวณเมืองเหนืออีก การสงครามในระหว่างกรุงศรีอยุธยากับประเทศลานนาที่เป็นอันสงบมาหลายปี ในระหว่างนั้นปรากฏว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงทะนุบำรุงพระศาสนาหลายอย่าง คือสร้างพระศรีรัตนมหาธาตุ (คือพระปรางค์ที่วัดพระพุทธชินราช) เมืองพิษณุโลกเป็นต้น ที่สุดให้ราชทูตออกไปนิมนต์พระเถระเข้ามาแต่ลังกาทวีป แล้วทรงพระราชศรัทธาออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุเหมือนอย่างพระมหาธรรมราชาที่ ๑ กรุงสุโขทัย ประทับอยู่วัดพระจุฬามณี

^{๑๓} เรื่องพงศาวดารนี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า รบกันที่แขวงเมืองสุโขทัย แต่ในพงศาวดารเมืองเชียงใหม่ว่าขึ้นไปรบกันที่แขวงเมืองนครลำปาง ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าความจริงจะเป็นอย่างกล่าวในพงศาวดารเชียงใหม่

ข้างใต้เมืองพิษณุโลกคราวหนึ่ง การที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จออก
ทรงผนวชครั้งนั้น เลื่องลือพระเกียรติยศแพร่หลายถึงพระเจ้าติโลกราช
พระเจ้าหงสาวดี และพระเจ้าศรีสัตนาคนหุต ต่างแต่งราชทูตให้เชิญเครื่อง
ราชสักการและบริวารเข้ามาถวาย เมื่อทรงผนวชแล้วได้ช้างเผือกมาสู่พระ
บารมี เป็นช้างเผือกตัวแรกที่ได้ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ก่อนนั้นปรากฏแต่
ว่าพระเจ้ารามคำแหงมหาราชพระองค์เดียวเคยมีช้างเผือก ชื่อนี้ก็เห็นจะเป็น
เหตุให้เลื่องลือพระเกียรติยศอีกอย่างหนึ่ง

๑๒. ในระหว่างนั้น ประเทศลานนาที่กรุงศรีอยุธยายังไม่สิ้นข้อ
อริกันเรียบริ้อย เหตุด้วยเมื่อพระยารุธิษฐิระเจ้าเมืองสวรรคโลกหนีไปสามภักดิ์
ต่อพระเจ้าติโลกราชนั้น กวาดต้อนเอาผู้คนพลเมืองไปด้วยเป็นอันมาก เดิม
พระเจ้าติโลกราชให้พระยารุธิษฐิระเป็นเจ้าเมืองเชียงซิ่น^{๑๔} ควบคุมผู้คนทีกวาด
ไปตั้งอยู่ ณ เมืองนั้น ต่อมาเห็นจะเป็นเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จ
ขึ้นไปอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก พระเจ้าติโลกราชไม่ไว้ใจพระยารุธิษฐิระ จึงย้าย
ให้ไปเป็นเจ้าเมืองพะเยาแล้วตั้งให้หมื่นดงนครผู้เป็นอา ซึ่งเป็นแม่ทัพคน
สำคัญลงมาเป็นเจ้าเมืองเชียงซิ่นรักษาปลายาณาเขต^{๑๕} ครั้นอยู่มาเมื่อ พ.ศ.
๒๐๑๖ พระเจ้าติโลกราชเกิดเป็นโรคเสียอารมณ์ไปบางครึ่งบางคราว ถึงฆ่า
ราชบุตรซึ่งเป็นรัชทายาทเสีย แล้วสงสัยหมื่นดงนครว่าจะคิดร้าย ให้หาตัว
กลับขึ้นไปเชียงใหม่ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเห็นได้ที จึงยกกองทัพ

^{๑๔} เมืองเชียงซิ่นยังสืบไม่ได้แน่ว่าจะเป็นเมืองไหน แต่พิจารณาตามเรื่องพงสาวดาร
เห็นสมจะเป็นเมืองลอง (ซึ่งเป็นอำเภอชนเมืองนครลำปางบัดนี้ อยู่ต่อแดนเมืองสวรรคโลก)
ปัจจุบันสันนิษฐานกันว่าคือเมืองสวรรคโลกหรือเขลียงนั่นเอง

^{๑๕} ในพงสาวดารเชียงใหม่ ว่าหมื่นดงนครลงมาตั้งเมืองด่านต่อแดนเมืองสวรรคโลก
เมืองนนิง ไชยว่าเมืองดง (เป็นอำเภออยู่ในเขตจังหวัดสวรรคโลกบัดนี้)

หลวงจีนไปตีได้เมืองเชียงขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๗ ได้ผู้คนชาวเมืองสวรรคโลก กลับคืนมาหมด ฝ่ายพระเจ้าติโลกราชมาถึงเวลานั้นสนปรารถนาที่จะทำศึก สงคราม ให้มาขอเป็นไมตรี สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ยอมรับ จึงได้เป็น ไมตรีกับเมืองเชียงใหม่ต่อมา มิได้มีศึกสงครามจนตลอดรัชกาล

๑๓. เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปครองราชสมบัติอยู่ ณ เมืองพิษณุโลกนั้นไปมีพระมเหสี (เห็นจะเป็นเชื้อสายในราชวงศ์พระร่วง) มีราชโอรสพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระเชษฐา พระราชบิดาทรงสถาปนา ให้เป็นพระมหากษัตริย์ ณ เมืองพิษณุโลก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถครอง กรุงศรีอยุธยาอยู่ ๑๕ ปี แล้วเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกอีก ๒๕ ปี รวม รัชกาล ๔๐ ปี สวรรคต ณ เมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๑ พระชันษาได้ ๕๗ ปีเห็นจะได้ ทรงจัดการวางเรื่องรัชทายาทไว้เป็นยุติ เมื่อสวรรคตแล้ว พระบรมราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่รับรัชทายาท ครองราชสมบัติอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชนับเป็นพระองค์ที่ ๓ พระเชษฐาราชโอรสพระองค์ที่ ๒ ได้เป็นพระมหากษัตริย์ครองเมืองเหนือทั้ง ปวงอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก พระนครศรีอยุธยา ก็กลับเป็นราชธานีอีกต่อมา สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ เสวยราชย์อยู่เพียง ๓ ปี มีเหตุการณ์ปรากฏ แต่ว่าเสียเมืองทะวายไปครั้งหนึ่ง (จะเป็นด้วยเกิดกบฏ หรือพวกมอญมาตี เอาไปหาได้ความไม่) แต่สมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปตีกลับคืนมาได้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔ พระเชษฐาซึ่งเป็น พระมหากษัตริย์ราชอนุชาได้รับรัชทายาทครองราชสมบัติ ต่อมา

๑๔. พระเชษฐาสวैयाราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔ เวลานั้นพระชนษาได้ ๑๙ ปี ราชานิกษิตทรงพระนามว่า สมเด็จพระรามาริบัติ เป็นพระองค์ที่ ๒ ในครั้งนั้นเกิดปัญหาเรื่องราชธานีว่าจะคงเสด็จอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก เช่น พระราชบิดา หรือจะเสด็จลงมาครองราชสมบัติอยู่ ณ พระนครศรีอยุธยา พิเคราะห์ดูเห็นว่าคงเป็นเพราะไว้วางพระราชหฤทัยในความภักดีของชาวเมืองเหนือ เหตุด้วยพระองค์ทรงสมภาพและเจริญวัยในเมืองเหนือ ทั้งเป็นเชื้อสายในราชวงศ์พระร่วงทางฝ่ายพระชนนี การปกครองป้องกันภัยอันตรายแห่งพระราชอาณาเขต ราชภาระอันหนักจะอยู่ทางข้างใต้ยิ่งกว่าทางเมืองเหนือ จึงได้ย้ายมาประทับ ณ กรุงศรีอยุธยา คงจะได้ทรงตั้งพระราชวงศ์องค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นผู้ที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้ปกครองหัวเมืองเหนือทั้งปวงอยู่ ณ เมืองพิษณุโลกแทนพระองค์ แต่หากไม่ปรากฏในหนังสือพงศาวดาร มากล่าวถึงต่อเมื่อสมเด็จพระรามาริบัติมีพระโอรส ทรงนามว่า พระอาทิตย์วงศ์ ทรงสถาปนาให้เป็นพระบรมราชา ตำแหน่งสมเด็จพระนอพุทธางกูรรัชทายาท แล้วให้ขึ้นไปครองเมืองเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก เมื่อตอนปลายรัชกาล ด้วยเกรงจะเกิดเหตุเหมือนอย่างเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

๑๕. เรื่องพงศาวดารในรัชกาลสมเด็จพระรามาริบัติที่ ๒ มีมากทั้งราชการบ้านเมืองที่ได้ทรงจัดและเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับประเทศอื่น จะกล่าวถึงการต่าง ๆ ที่ได้จัดก่อน แบบแผนการปกครองซึ่งได้ตั้งขึ้นเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ดังกล่าวมาแล้วนั้น เห็นจะได้จัดการทางฝ่ายพลเรือนลงรูปเรียบร้อย ส่วนข้างฝ่ายทหารนั้นยังบกพร่องค้างมาถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาริบัติที่ ๒ จึงทรงจัดระเบียบการปกครองข้างฝ่ายทหาร ต่อเติมการซึ่งสมเด็จพระราชบิดาได้ทรงจัดไว้ กล่าวในหนังสือพงศาวดารแต่โดยย่อ

ว่าทำสารบัญชีย่างหนึ่ง ทำการพิธีทุกเมืองอย่างหนึ่ง ทำตำราพิชัยสงคราม
 อย่างหนึ่ง ต้องพิจารณาหาเค้าเงื่อนจากที่อื่นเป็นหลักสันนิษฐานว่าการสาม
 อย่างนั้นเป็นอย่างไร การทำสารบัญชี่นั้นคือจัดวิธีเกณฑ์คนรับราชการทั้ง
 ฝ่ายทหารและพลเรือน วิธีเกณฑ์ที่จัดขึ้นครั้งนั้น เป็นต้นของวิธีซึ่งใช้เป็น
 แบบแผนสืบมา (จนถึงรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์ เฟื่องเล็กเมื่อตั้งพระ
 ราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. ๒๔๔๘) ลักษณะการคือตั้งกรมพระ
 สุรัสวดีหรือเรียกกันเป็นสามัญว่า สวัสดิ์ เป็นเจ้าพนักงานทำทะเบียนพลเมือง
 กรมใหญ่อยู่ในราชธานี มีสาขาอยู่ประจำตามหัวเมืองใหญ่น้อยทุกหัวเมือง
 และมีพระราชกำหนดว่า บรรดาชายฉกรรจ์มีหน้าที่รับราชการตั้งแต่อายุ ๑๘
 ปีไปจนถึงอายุ ๖๐ ปี หรือมีบุตรรับราชการแทนตน ๓ คน จึงพ้นหน้าที่รับ
 ราชการ ชายฉกรรจ์อันขึ้นทะเบียนเมื่ออายุ ๑๘ ปีนั้นกำหนดเป็น “พวกไพร่
 สม” อยู่ในระหว่างฝึกหัด จนอายุครบ ๒๐ ปี จึงย้ายจากพวกไพร่สมไป
 เป็นพวกไพร่หลวง หมายความว่า เป็นพวกพลกองใหญ่ รับราชการต่อไปจน
 ถึงเวลาปลดจากราชการ ไพร่หลวงนั้นยังแบ่งเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งโดย
 ปกติมีหน้าที่ผลัดเปลี่ยนกันมาเข้าเวรให้ใช้แรงเข้ารับราชการ อีกพวกหนึ่ง
 ซึ่งเป็นคนตั้งภูมิลำเนาอยู่ห่างไกลไปมาชุกนั้น โดยปกติยอมให้เป็นไพร่ส่วย
 คือให้หาสิ่งของซึ่งต้องการในราชการมาส่งแทนแรงรับราชการ แต่ถ้าเวลาเกิด
 ศึกลงสงครามก็เรียกกระดมไพร่พลทุกพวกเสมอกัน เป็นเนื่อความดังนี้ คนชั้น
 หลังมักเข้าใจกันว่า ที่เรียกว่าไพร่หรือไพร่หลวงเป็นคนชั้นเลวทรามแต่ความ
 จริงไม่เป็นเช่นนั้น หมายความว่าพลทหารเท่านั้นเอง ตามประเพณีแต่โบราณ
 ก็ยอมยกย่องพลทหารเหมือนอย่างทุกวันนี้ ชื่อนี้จะฟังเห็นได้ตัวมิได้ยอมให้
 ทาสหรือเชลยหรือชาวต่างประเทศเป็นไพร่หลวง ยอมให้แต่ไทยชั้นมีอิสระ

แก้แทนเท่านั้น การอีกอย่างหนึ่งซึ่งจัดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ อันเรียกในพงศาวดารว่าทำพิธีทักหัวเมืองนั้นเข้าใจได้ยาก สันนิษฐานได้แต่เห็นว่าเห็นจะจัดให้มีวิธีเรียกระดมพลเข้ามาชักซ้อมกระบวนยุทธ์ แต่อีกอย่างหนึ่งซึ่งว่าทำตำราพิชัยสงครามนั้นเข้าใจง่าย คือการทำตำราการรบพุ่งนั่นเอง แต่หนังสือพิชัยสงครามซึ่งแต่งขึ้นเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ หาเหลืออยู่ไม่ หนังสือพิชัยสงครามซึ่งยังปรากฏอยู่บัดนี้ มีเค้าเงื่อนดูเหมือนจะแต่งเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แม้ที่แต่งขึ้นนั้นก็ยังไม่ค่อยเหลืออยู่น้อย

๑๖. การก่อสร้างครั้งรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ก็มีสิ่งสำคัญทั้งข้างฝ่ายพระพุทธศาสนาและในการบ้านเมืองเกิดขึ้นหลายอย่าง คือเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๕ ทรงสร้างพระมหาสถูปเจดีย์ใหญ่ขึ้นที่ในวัดพุทธาวาส ซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสร้างไว้ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ๒ องค์เป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิธาตุสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระบิดาองค์หนึ่ง และเป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิธาตุสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ผู้เป็นพระเชษฐาธิราช องค์หนึ่งยังปรากฏอยู่จนบัดนี้^{๑๖} แล้วทรงสร้างพระวิหารหลวงขึ้นในวัดพุทธาวาสนั้น และหล่อพระพุทธรูปองค์ใหญ่ค้ำยันของสัมฤทธิ์หุ้มทองคำองค์หนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๐ ถวายพระนามว่าพระศรีสรรเพชญ์ ประดิษฐานไว้ในพระวิหารนั้น คนทั้งหลายจึงเรียกนามพุทธาวาสว่า วัดพระศรีสรรเพชญ์แต่นั้นมา พระพุทธรูปพระศรีสรรเพชญ์นั้น ขนาดสูง ๘ วา ทองคำที่หุ้มหนักถึง ๒๐,๘๘๐ บาท ไม่ปรากฏว่ามีพระพุทธรูปอื่นซึ่งสร้างในประเทศใดๆ จะสูงหรือมีค่าถึง

^{๑๖} พระมหาสถูปที่ปรากฏอยู่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์บัดนี้ ๓ องค์ ก่อสร้างเพิ่มขึ้นในรัชกาลต่อมาเป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิธาตุสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ อีกองค์หนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้จำลองรูปพระมหาสถูปนั้นมาสร้างไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเรียกนามว่า พระศรีรัตนเจดีย์

เพียงนั้น เป็นพระพุทธรูปสำคัญยิ่งในพระนครศรีอยุธยาจนเสียพระนครแก่พม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ พม่าเอาไฟสุ่มลอกทองจหนองค์พระละลายย่อยยับไปหมด พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดฯ ให้เชิญบรรจุไว้ในพระเจดีย์องค์กลาง ณ วัดพระเชตุพนฯ ที่ทรงสร้างในกรุงรัตนโกสินทร์นี้

๑๗. การบำรุงทางคมนาคมโดยทางน้ำ ก็ปรากฏว่าเริ่มทำขึ้นเมื่อรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ คือให้ขุดซ่อมคลองลำโรงกับคลองทัพนางในแขวงเมืองพระประแดง ซึ่งเป็นทางคมนาคมระหว่างลำแม่น้ำเจ้าพระยากับลำน้ำบางปะกง ให้ลัดถึงเรือใหญ่ไปมาได้ การที่ทำครั้งนี้เห็นจะปรากฏประโยชน์เป็นตัวอย่าง จึงเริ่มมีการขุดคลองคมนาคมในรัชกาลหลังๆ เป็นลำดับไปอีกหลายคราว ดังปรากฏต่อไปข้างหน้า

๑๘. นอกจากการก่อสร้างซึ่งกล่าวมาแล้ว มีเค้าเงื่อนปรากฏว่าในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ได้บำรุงการเล่าเรียนทางวรรณคดีรุ่งเรืองต่อมาจากรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีหนังสือแต่งครั้งรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ยังปรากฏอยู่เรื่องหนึ่ง คือลิลิตเรื่องยวนพ่ายเป็นหลักฐานให้เห็นว่า ผู้แต่งเป็นผู้สามารถในทางความรู้อย่างสูงในกระบวนวรรณคดีอยู่ในสมัยนั้น

๑๙. เรื่องเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับต่างประเทศนี้ ปรากฏว่าเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เสด็จราชย์มาได้ ๑๖ ปี เกิดรบกับพวกเมืองเชียงใหม่วัยเรื่องเมืองเหนือเป็นเหตุอีก ทำนองเดียวกับครั้งรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ คงเป็นด้วยผู้ทรงตั้งไปเป็นอุปราชครองเมืองเหนือ คนที่เข้มแข็งล่องไป ผู้เป็นชนใหม่อ่อนแอ ครั้นนั้นพระเมืองแก้วครองเมืองเชียงใหม่จะแสดงอานุภาพให้เหมือนพระเจ้าติโลกราช จึงยกกองทัพลงมาตีเมืองสุโขทัย

เมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๐ แต่พวกหัวเมืองเหนือยังจงรักภักดีต่อสมเด็จพระรามาธิบดี
 มั่นคง ช่วยกันต่อสู้รักษาเมืองสุโขทัยไว้ได้ กองทัพชาวเมืองเชียงใหม่ต้อง
 เลิกกลับไป สมเด็จพระรามาธิบดีจึงให้พระยากลาโหมคุมกองทัพยกขึ้นไปตี
 เมืองแพร่ อันเป็นที่ฐานทัพของเชียงใหม่เมื่อมาตีเมืองสุโขทัย ได้รับความพ่ายแพ้
 พวกชาวเชียงใหม่ ๆ พ่ายแพ้เสียเมืองแพร่แก่กองทัพกรุงศรีอยุธยา แต่พวก
 ชาวเชียงใหม่ก็ยังไม่เซ็ดค้ายมีนายทัพคนสำคัญคนหนึ่งชื่อว่าหมื่นพิงยี พระ
 เจ้าเมืองเชียงใหม่ให้ลงมารับรักษาเขตแดนต่อกรุงศรีอยุธยา เห็นจะตั้งอยู่ที่นคร
 ลำปาง แต่งกองโจรลงมาจับเชลยในหัวเมืองเหนือเนื่อง ๆ ครั้นเมื่อ พ.ศ.
 ๒๐๕๖ หมื่นพิงยียกกองทัพลงมาตีเมืองสุโขทัย และให้หมื่นมลายกมาตีเมือง
 กำแพงเพชรด้วยพร้อมกัน แต่พวกชาวเมืองก็รักษาเมืองไว้ได้ เพราะไม่มี
 ใครเป็นไส้ศึกเหมือนเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่ถึงคราว
 สมเด็จพระรามาธิบดีทรงพระราชดำริว่า ถ้าไม่ปราบปรามเสียให้เซ็ด พวก
 เชียงใหม่ก็จะรบกวนเมืองเหนือไม่รู้แล้ว จึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมือง
 นครลำปาง เมื่อพ.ศ. ๒๐๕๘ กองทัพกรุงศรีอยุธยามีชัยได้เมือง ทำลายล้าง
 กำแพงเข้าศึกแล้วก็เสด็จยกกองทัพกลับมา ในครั้งนี้พอพระอาทิตย์วงศ์ราช-
 โอรสเจริญพระชันษาเป็นรุ่นหนุ่มขึ้น จึงทรงสถาปนาให้เป็นพระบรมราชา
 ตำแหน่งสมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้า (คือรัชทายาท) แล้วให้ขึ้นไปครองหัวเมือง
 เหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก แต่นั้นพวกชาวเมืองเชียงใหม่ก็ไม่กล้ามารบกวน
 อีกจนตลอดรัชกาล

๒๐. เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับต่างประเทศมีอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อ
 รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ คือ กรุงสยามเริ่มเป็นไมตรีกับฝรั่งชาวยุโรป
 ในรัชกาลนี้ แต่จะขออรรถเรื่องมูลเหตุไว้แสดงในกัณฑ์อื่นต่อไป เมื่อว่าด้วยเรื่อง

พงศาวดารตอนไทยสมคบกับชาวต่างประเทศ จะแสดงเหตุในที่นี้แต่ว่าเมื่อพวกโปรตุเกสสามีเมืองขึ้นอยู่ในอินเดียแห่งหนึ่งแล้ว ประสงค์จะขยายอำนาจหาผลประโยชน์ต่อมาทางตะวันออก มาเห็นเมืองมะละกาเหมาะแก่ที่จะตั้งสถานีการค้าขาย ไปว่ากล่าวกับแขกมลายูผู้เป็นเจ้าของไม่ตกลงเป็นไมตรีกันได้ พวกโปรตุเกสจึงยกกองทัพเรือลงมาตีได้เมืองมะละกา เพราะฝรั่งชำนาญใช้ปืนไฟซึ่งชาวต่างประเทศทางตะวันออกในสมัยนั้นยังไม่ค้นหัด ครั้นโปรตุเกสได้เมืองแล้ว ทราบว่าเมืองมะละกาเคยเป็นเมืองขึ้นของไทย เกรงไทยจะยกกองทัพลงไปตีเมืองมะละกาคืน พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสจึงแต่งราชทูตให้เข้ามายังราชสำนักกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๑ ขอบินทางไมตรีและไปมาค้าขายกับประเทศสยาม ฝ่ายสมเด็จพระรามาธิบดีทรงพระราชดำริเห็นว่า เมืองมะละกาอยู่ห่างไกล และไทยก็ได้ทอดทิ้งเสียมานานแล้ว จึงรับทางราชไมตรีของพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกส และยอมสละเมืองมะละกาให้แก่โปรตุเกส ๆ กับไทยจึงได้เป็นไมตรีกัน และมีพวกโปรตุเกสเริ่มเข้ามาค้าขายตั้งภูมิลำเนาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่นั้นมา

๒๑. สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เสวยราชอยู่ ๓๘ ปี^{๑๑} สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๒ พระชนษาได้ ๕๗ ปี พระบรมราชาราชโอรส ซึ่งครองเมืองพิษณุโลกได้รับรัชทายาท ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราช นับเป็น

^{๑๑} แต่ก่อนมาเข้าใจกันว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เสวยราชอยู่ ๔๐ ปี ชานานยังกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อนซึ่งครองกรุงศรีอยุธยา ต่อมาเมื่อได้พงศาวดารแต่งไว้แต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ (ซึ่งเรียกว่าพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ) จึงได้ความชัดว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เสวยราชอยู่เพียง ๓๘ ปี และพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสวยราชย์นานที่สุดในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น คือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสวยราชอยู่ ๔๐ ปี

พระองค์ที่ ๔ (แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร เพราะได้เป็นตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าพรหมเจ้าพระองค์แรก) เสด็จลงมาเสวยราชย์อยู่ ณ พระนครกรุงศรีอยุธยา ส่วนการปกครองเมืองเหนือ นั้น ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าทรงตั้งน้องยาเธอต่างพระชนนีพระองค์หนึ่ง ให้เป็นพระขัณฑ์ราชครองเมืองเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลกต่อมา เรื่องพงศาวดารรัชกาลนี้ไม่ปรากฏเหตุการณ์อันใด นอกจากได้ทรงสร้างพระมหาสถูปขึ้นไว้ในวัดพระศรีสรรเพชญ์อีกองค์หนึ่ง เป็นที่บรรจุพระอัฐิธาตุสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระราชบิดา กับทำทางไมตรีกับเชียงใหม่ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔ เสวยราชย์อยู่ได้เพียง ๔ ปี ประชวรใช้ทรพิษสวรรคต เมื่อพ.ศ. ๒๐๒๖ ข้าราชการในกรุงศรีอยุธยายกพระราชธิดาธิดากรมราชโอรสซึ่งพระชนษาได้เพียง ๕ ปีขึ้นครองราชสมบัติ เสวยราชย์อยู่ ๕ เดือน พระขัณฑ์ราชก็ยกกองทัพลงมาชิงราชสมบัติ กำจัดสมเด็จพระรัษฎาธิราชกุมารเสีย

เรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา อันจัดเป็นตอนรวบรวมพระราชอาณาเขตหมดเพียงนี้ คิดคำนวณเป็นเวลากาล ๑๒๔ ปี มีพระเจ้าแผ่นดินได้ครองกรุงศรีอยุธยา ๗ พระองค์

ตอนที่ ๔

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาสมัยเมื่อก่อกองทัพสงคราม

๑. ในบรรยายกัณฑ์ก่อนได้แสดงเรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมเด็จพระชัยราชาธิราชเสวยราชย์ครองกรุงศรีอยุธยาเมื่อพ.ศ. ๒๐๗๗ เรื่องพงศาวดารในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชปรากฏถึงการทะนุบำรุงบ้านเมืองและการรบพุ่งอันเป็นมูลเหตุที่จะเกิดมหายุทธสงครามในพงศาวดารสยาม จะกล่าวถึงการทะนุบำรุงบ้านเมืองเสียก่อนเป็นสำคัญ คือเรื่องขุดคลองลัดทางคมนาคมในลำแม่น้ำเจ้าพระยา ปรากฏว่าเกิดขึ้นเป็นที่แรกในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช เดิมลำแม่น้ำเจ้าพระยา^๑ แต่ปากน้ำขึ้นไปถึงพระนครศรีอยุธยาคดโค้งหลายแห่งเป็นเหตุให้ทางเดินเรือยืดยาวมาก แต่ปากน้ำก็จะขึ้นไปถึงพระนครศรีอยุธยา ต้องค้ำกลางทางถึงสามคืนสี่คืน ตรงที่บางกอกนาลำแม่น้ำก็เป็นโค้งใหญ่แห่งหนึ่ง เลี้ยววกกลับลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ (ตามแนวคลองบางกอกใหญ่เดี๋ยวนี้) จนถึงบางหลวง จึงกลับอ้อมขึ้นทางเหนือตรงไปทางบางขุนศรี ตลิ่งชัน จนถึงบางระมาด แล้ววกกลับมาทางตะวันออกจนถึงบางกอกน้อย ลำแม่น้ำจึงเลี้ยวขึ้นเหนือไปทางสามเสนเช่นทุกวันนี้ มีคำเล่ากันสืบมาว่าในครั้งนั้นเรือขึ้นมาจากแม่น้ำ ชาวเรือจอดหุงข้าวเข้ากินที่ตรงวัดแจ้งแล้วแล่นเรือต่อมาจนบ่าย ครั้นถึงวัดบางหว้าจะหุงข้าวเย็น ไม่

^๑ คำที่เรียกว่าแม่น้ำเจ้าพระยา พงเรียกในชนกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เดิมเรียกแต่ว่าแม่น้ำเท่านั้น ทดบาลปากน้ำเมื่อก่อนตั้งเมืองสมุทรปราการ เรียกว่าบางเจ้าพระยา จึงเรียกปากน้ำบางเจ้าพระยา เช่นเดียวกับปากน้ำบางปะกง แล้วจึงกลายเป็นชื่อลำแม่น้ำ

เห็นหม้อข้าว นึกได้ว่าส้มทั้งไว้เสียที่ตรงวัดแจ้ง ก็เดินกลับไปเอาหม้อมา หุงข้าวเย็นได้ทันเวลา เพราะที่แผ่นดินในระหว่างแม่น้ำที่บางกอกใหญ่กับบางกอกน้อยแคบกว่าเดินไกลถึงปานนั้น สมเด็จพระชัยราชาธิราชจึงทรงพระราชดำริให้ขุดเป็นคลองลัด ครั้นนานมาสายน้ำแปรมาเดินทางคลองนั้นก็คดลัดถึงฝั่งกว้างออกไปทุกที จนคลองลัดนั้นกลายเป็นลำแม่น้ำ (คือตอนหน้าพระบรมมหาราชวังบัดนี้) จึงต้องย้ายเมืองธนบุรีซึ่งเดิมตั้งอยู่ที่ตรงปากคลองบางหลวง อันเป็นทางลำน้ำแยกไปออกปากน้ำท่าจีน มาตั้งเมืองใหญ่ที่ริมวัดแจ้ง ตรงปากคลองลัดซึ่งขุดครั้งสมเด็จพระชัยราชาธิราช แม้ทุกวันนี้ยังพึงสังเกตเห็นได้ว่าทางคลองบางกอกใหญ่บ้านช่องเรือกสวนบริบูรณ์ผิดกับทางคลองบางกอกน้อย เพราะเป็นที่ตั้งเมืองธนบุรีมาแต่โบราณ

๒. คลองลัดในลำแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อนโปรดฯ ให้ขุดในรัชกาลหลัง ๆ มาตามเยี่ยงอย่างสมเด็จพระชัยราชาธิราชยังมีอีกหลายแห่ง จะรวบรวมเรื่องขุดคลองลัดทั้งปวงมาแสดงต่อกันในตอนนี้ ให้ผู้ฟังทราบความตลอดเรื่องในตอนเดียว เห็นว่าดีกว่ารอเอาไว้อธิบายเป็นรายเรื่องไปตลอดรัชกาล คลองลัดบางกอกซึ่งกล่าวมาแล้วนับว่าเป็นคลองลัดที่ ๑ ซึ่งได้ขุดในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อขุดได้แล้วประมาณ ๑๖ ปี ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิขุดคลองลัดบางกรวยเป็นคลองลัดที่ ๒ ลำแม่น้ำเดิมตั้งแต่บางกอกน้อยขึ้นไปข้างเหนือไปทางลำน้ำเดียนวันเพียงวัดเขมา แต่น้ำลำแม่น้ำเลี้ยวไปทางตะวันตก (ตามแนวคลองบางกรวยบัดนี้) จนถึงวัดชลอ แล้วกลับวกขึ้นเหนือไปตามแนว ซึ่งบัดนี้เรียกกันว่าแม่น้ำอ้อมแขวงจังหวัดนนทบุรี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชดำริเห็นประโยชน์คลองลัดซึ่งมีขึ้นที่บางกอก จึงโปรดฯ ให้ขุดคลองลัดอีกคลองหนึ่ง ตั้งแต่ริมวัดชลอที่บางกรวย

ลงมาออกแม่น้ำเดิมที่บางระมาดริมวัดขี้เหล็ก (คือคลองบางกอกน้อยตอนตั้งแต่บางระมาดผ่านปากคลองมหาสวัสดิ์ไปทางเหนือจนวัดชลอ) เรือขึ้นล่องทางคลองลัดบางกรวยไม่ต้องอ้อมไปทางวัดเขมาแลบางกอกน้อย ต่อมาอีกประมาณ ๗๐ ปี ชุกคลองลัดที่ ๓ ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม เรียกว่าคลองเต็ร็จใหญ่ บัดนี้อยู่ในแขวงจังหวัดปทุมธานี ถ้าแม่น้ำเดิมตอนนี้เป็นโค้งใหญ่เลี้ยวไปทางตะวันตกที่ตำบลสามโคก (ไปตามแนวคลองลาดพร้าวบัดนี้) แล้ววกกลับมาทางตะวันตกจนถึงบางหลวงเชียงรากจึงเลี้ยวกลับลงข้างใต้ พระเจ้าทรงธรรมโปรด ฯ ให้ชุกคลองลัดตั้งแต่ท้ายบ้านสามโคกมาออกแม่น้ำเดิมที่บางหลวงเชียงราก ครั้นนานมาคลองเต็ร็จใหญ่ก็กลายเป็นแม่น้ำมาจนทุกวันนี้ ต่อมาอีกประมาณ ๒๘ ปี ชุกคลองลัดที่ ๔ ในรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง เรียกว่าลัดเมืองนนท์ ถ้าแม่น้ำเดิมตรงเมืองนนทบุรีเลี้ยวไปทางตะวันตก ตามแนวซึ่งเรียกกันบัดนี้ว่าแม่น้ำอ้อม แล้ววกมาตะวันออกตามแนวคลองบางกรวยจนวัดเขมาค้ำกล่าวมาแล้ว พระเจ้าปราสาททองให้ชุกคลองลัดตั้งแต่ตำบลตลาดแก้ว เมืองนนทบุรี (คือที่เหนือวัดเฉลิมพระเกียรติบัดนี้มาออกแม่น้ำเดิมเหนือวัดเขมา) คลองลัดนี้ก็กลายเป็นแม่น้ำไปเหมือนกัน ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๒๖๕ ชุกคลองที่ ๕ ในรัชกาลพระเจ้าท้ายสระเรียกว่าคลองเต็ร็จ อธิบายกันมาว่า คือคลองปากเต็ร็จในแขวงจังหวัดนนทบุรีบัดนี้ แต่มาพบหลักฐานในแผนที่ของฝรั่งเศสซึ่งทำก่อนรัชกาลพระเจ้าท้ายสระช้านาน ปราบกุดคลองเต็ร็จมีอยู่ในแผนที่นั้นแล้ว เรียกว่าเต็ร็จน้อย จึงสันนิษฐานว่าคลองลัดปากเต็ร็จเห็นจะชุกในรัชกาลพระเจ้าปราสาททองคราวเดียวกับชุกคลองลัดเมืองนนท์ คลองลัดที่ชุกในรัชกาลพระเจ้าท้ายสระเมื่อ พ.ศ. ๒๒๖๕ น่าจะเป็นคลองลัด (โพธิ์) ที่ในแขวงจังหวัด

พระประแดง มาปรากฏในเรื่องพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ว่า (เมื่อชุกมาได้ ๕๐ ปีเศษ) นำเค็มขึ้นมาถึงพระนคร ราษฎรเดือดร้อนเพราะเหตุที่สายน้ำกักคลองลัดโพธิ์กว้างขึ้นโดยอันดับมา จึงโปรดฯ ให้ถมปีตคลองลัดโพธิ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ เมื่อปีตคลองลัดโพธิ์แล้วทำนองจะเป็นในรัชกาลที่ ๑ นั้นเอง หรือมีฉะนี้กันเมื่อสร้างนครเขื่อนขันธ์ในรัชกาลที่ ๒ ให้ขุดคลองลัดใหม่อีกคลองหนึ่งข้างเหนือคลองลัดโพธิ์ขึ้นมา ซึ่งยังปรากฏเรียกว่าปากลัดอยู่จนทุกวันนี้ เพราะสำคัญในการคมนาคมกับบ่อมปราการที่สร้างขึ้นบ่งกันพระนคร

๓. แทนที่จะกล่าวถึงเรื่องอันเป็นมูลเหตุแห่งมหายุทธสงครามซึ่งเกิดขึ้นในพงศาวดารสยาม คือเดิมประเทศมอญกับพม่าเป็นอิสระแก่กันมาช้านานมาถึงครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีของสยามประเทศ กษัตริย์วงศ์พระเจ้าฟ้ารั่ว ซึ่งเป็นเชื้อไทยได้ครองประเทศมอญอยู่ ณ เมืองหงสาวดีสืบราชวงศ์ลงมาจนถึงพระยาน้อย อันทรงพระนามว่าพระเจ้าราชาธิราช ฝ่ายประเทศพม่าก็มีกษัตริย์พม่าต่างราชธานีอยู่ ณ เมืองอังวะ สืบราชวงศ์ลงมาจนถึงพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง พระเจ้าราชาธิราชกับพระเจ้าฝรั่งมังฆ้องทำสงครามขบเคี้ยวกันอยู่ช้านาน พวกมอญและพม่าระอาการรบพุ่ง พากันหลบหนีไปอยู่เสียเมืองตองอูเป็นอันมาก ครั้นสิ้นพระเจ้าราชาธิราชและพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง ประเทศพม่ามอญก็อ่อนกำลังลงด้วยกัน ครั้นนี้ที่เมืองตองอูเกิดมีกษัตริย์ขึ้น ชื่อว่ามังกินโยเป็นเชื้อสายกษัตริย์พม่า ซึ่งอำนาจได้ในเมืองตองอู แล้วประกาศตั้งเป็นอิสระ ทรงนามว่าพระเจ้ามหาศิริชัยสุระ ประจวบเวลาพระเจ้าแผ่นดินมอญและพม่าอยู่ในราชธรรมทั้งสองประเทศ พวกมอญและพม่าก็พากันนิยมบารมีเจ้าเมืองตองอูยิ่งขึ้น แต่พระเจ้ามหาศิริชัยสุระครองเมืองตองอูอยู่ไม่ช้าสิ้นชีพ

ล่องไปเสีย ราชบุตรชื่อมั่งตราได้รับรัชทายาทราชาภิเษกทรงพระนามว่าพระเจ้าตะเบงชเวตตี้ (แปลว่าสุวรรณเอกฉัตร) พระเจ้าตะเบงชเวตตี้เข้มแข็งในการทำศึกสงคราม จึงตั้งตนขยายราชอาณาจักรลงมาทางแคว้นมอญ ได้เมืองมอญใหญ่น้อยไว้ในอำนาจตลอดจนถึงแคว้นไทย ครั้นนั้นพวกมอญที่ไม่ยอมอยู่ในอำนาจพระเจ้าตะเบงชเวตตี้พากันหนีมาอาศัยอยู่เมืองเชียงตวาน^๒ ปลายแคว้นกรุงศรีอยุธยาโดยมาก พระเจ้าตะเบงชเวตตี้เจ้าเมืองตองอูจึงยกลงมาตีเอาเมืองเชียงตวานไปด้วย ก็ในสมัยนั้นกรุงศรีอยุธยากำลังมีรัชพลบริบูรณ์ สมเด็จพระชัยราชาธิราชจึงเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปรบพุ่งกับพวกพระเจ้าตะเบงชเวตตี้ ฝ่ายไทยมีชัยชนะ ตีเอาเมืองเชียงตวานกลับคืนมาได้ รบกันครั้งนี้เป็นปฐมเหตุอันหนึ่งซึ่งพม่ากับไทยจะเกิดเป็นอริกันต่อมา

๔. เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จไปรบพม่าที่เมืองเชียงตวานครั้งนั้น พวกฝรั่งโปรตุเกสซึ่งเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ที่กรุงศรีอยุธยามีประมาณ ๑๓๐ คน ได้อาสาเข้ากองทัพหลวงไปกว่า ๑๐๐ คน ครั้นเมื่อมีชัยชนะกลับมา สมเด็จพระชัยราชาทรงยกย่องความชอบทหารอาสาโปรตุเกส จึงพระราชทานที่ตำบลบ้านเดิมริมแม่น้ำทางฝั่งตะวันตกข้างเหนือคลองตะเคียนให้พวกโปรตุเกสตั้งบ้านเรือน และพระราชทานอนุญาตให้สร้างวัดตามลัทธิศาสนาคริสต์ตั้งตามพอใจในที่ตำบลนั้น โปรตุเกสพวกที่กล่าวมานี้เป็นต้นทหารแม่นปืน และมีเชื้อสายสืบมาจนถึงพวกคริสต์ตั้งที่อยู่ตำบลกุฎีจีนจนบัดนี้

^๒ เมืองมอญเรียกว่า ดงกรายน^๑ เดชวณองกลุชเรียกว่า เมืองอตรัน เป็นเมืองขงเจ้าพระยามหาโยธา (พระยาแจ้ง) ต้นสกุลชเสนได้ครองอยู่ก่อนเข้ามาสามก๊กคือไทยในกรุงกรุงธนบุรี ในจดหมายเหตุกรุงรัชกาลที่ ๓ เรียกว่าเมืองเตริน ไปทางด้านพระเจดีย์สามองค์

๕. สมเด็จพระชัยราชาธิราชมีชัยชนะพม่าครั้ง^๕ พระเกียรติยศ
 เลื่องลือขึ้นไปตลอดทางฝ่ายเหนือ ในเวลานั้นประจวบเกิดเหตุมีผู้ร้ายลอบ
 ปลงพระชนม์พระเมืองเกษเกล้า ซึ่งครองอาณาเขตลานนาเป็นอิสระอยู่ ณ
 เมืองเชียงใหม่ พระเมืองเกษเกล้าไม่มีโอรสที่จะรับรัชทายาท แสนดาว
 ขุนนางผู้ใหญ่กับพวกซึ่งมีอำนาจอยู่ในเมืองเชียงใหม่จะไปเชิญเจ้าเมกุติเมือง
 นายซึ่งเป็นไทยใหญ่ ให้มาครองเมืองเชียงใหม่ ฝ่ายท้าวพระยาเมืองนคร
 ลำปาง เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน ลงเนื้อเห็นว่าแสนดาวเป็นผู้คิดทำร้าย
 พระเมืองเกษเกล้า จึงเข้าพวกกันจะปราบปรามแต่กำลังหาพอไม่ ก็เมือง
 เชียงใหม่ได้เป็นมิตรต่อกับกรุงศรีอยุธยามาแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช
 (หน่อพุทธางกูร) ที่ ๔ พวกท้าวพระยาเหล่านั้นจึงแต่งทูตให้ลงมาขอกองทัพ
 กรุงศรีอยุธยาขึ้นไปช่วย สมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไป
 เมื่อ พ.ศ. ๒๐๘๑ แต่เมื่อก่อนกองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่
 ทางโน้นเจ้าเมืองแสนหรือซึ่งพวกท้าวพระยาเมืองนครลำปาง เมืองเชียงแสน
 เมืองเชียงรายได้ขอกำลังมาช่วยอีกทางหนึ่งยกมาถึงก่อน รวมกำลังกันตีเมือง
 เชียงใหม่ได้ และยกนางจีระประภา (ทำนองจะเป็นธิดาของพระเมืองเกษเกล้า)
 ขึ้นเป็นมหาเทวีครองเมืองเชียงใหม่ ครั้นกองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปถึง
 นางมหาเทวีต้อนรับแสดงไมตรีเหมือนแต่ก่อน ก็เป็นอันสงบเหตุการณ์มา
 ตลอด ๗ ปี

๖. ในระหว่าง ๗ ปีนั้น ทางเมืองพม่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ก็ยกทำ
 สงครามปราบปรามบ้านเมืองที่ใกล้เคียง ได้ทั้งแดนมอญแดนพม่าและแดน
 เมืองไทยใหญ่ไว้ในอำนาจ แล้วราชาภิเษกเป็นพระเจ้าราชาธิราชตั้งเมือง

หงสาวดีเป็นราชธานี ในพงศาวดารจึงเรียกว่าพระเจ้าหงสาวดี^๓ พระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชะเวตี้^๔หมายจะขยายอาณาเขตต่อเข้ามาทางเมืองเชียงใหม่ ทำนองจะให้เข้ามาเกลี้ยกล่อม นางมหาเทวีกับท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่เห็นว่าพระเจ้าหงสาวดีมีอำนาจมากนัก เกรงจะมาเบียดเบียนบ้านเมืองก็ยอมอ่อนน้อม ฝ่ายสมเด็จพระชัยราชาธิราชเคยเป็นศัตรูอยู่กับพระเจ้าหงสาวดีเห็นว่าถ้าปล่อยให้เมืองเชียงใหม่ไปเข้ากับพม่า พระเจ้าหงสาวดีก็จะได้เป็นกำลังมาเบียดเบียนราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาอีก จึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๘๘ ตีได้เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน แล้วยกไปล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้ นางมหาเทวีเจ้าเมืองเชียงใหม่เห็นจะสู้ไม่ได้ ก็ยอมอ่อนน้อมยอมเป็นประเทศราชขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา^๕ ครั้นเสร็จการสงคราม สมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จกลับมาถึงพระนครไม่ช้าก็สวรรคตใน พ.ศ. ๒๐๘๙ เสวยราชย์อยู่ได้ ๑๒ ปี

๗. เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชสวรรคตนั้น มีแต่ราชบุตรซึ่งเกิดด้วยท้าวศรีสุภาจันทร์ พระสนมเอก ๒ องค์ ๆ ใหญ่ทรงพระนามว่าพระแก้วฟ้า (นัยหนึ่งเรียกว่าพระยอดฟ้า) พระชนษาได้ ๑๑ ปี องค์น้อยทรงพระนาม

^๓ เรามักเข้าใจกันมาแต่ก่อนว่า พระเจ้าหงสาวดีตรงกับไทยนั้นเป็นมอญ เพราะเมืองหงสาวดีเคยเป็นราชธานีของประเทศมอญ แต่จริงพระเจ้าหงสาวดี ตั้งแต่พระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้เป็นต้นมาจนตลอดสมัยมหาพุทธสงคราม เป็นพม่าทางนั้น

^๔ มีวัดเก่าสร้างไว้บนเนินเขาที่บ้านระแหงฝั่งตะวันตกตรงเมืองตากข้าม ยังปรากฏอยู่ วัดนี้ได้แนวสมเด็จพระนารายณ์ ๆ ทรงสร้างไว้วัดหนึ่ง พระเจ้ากรุงธนบุรีสร้างไว้วัดหนึ่ง ออกสองวัดนั้นสันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นสมเด็จพระชัยราชาธิราชสร้างไว้วัดหนึ่ง และสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับสมเด็จพระเอกาทศรถสร้างไว้วัดหนึ่ง เป็นสำคัญว่าได้เมืองเชียงใหม่ใน ๔ รัชกาลนั้น เพราะที่บ้านระแหงเป็นที่ประชุมทัพ ซึ่งยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ทุกคราว

ว่า พระศรีศัลย์ พระชนษาได้ ๕ ปี พระแก้วฟ้าราชบุตรองค์ใหญ่ได้รับ
 รัชทายาทครองกรุงศรีอยุธยาต่อมา แต่สมเด็จพระแก้วฟ้าพระชนษาได้เพียง
 ๑๑ ปี ยังว่าราชการแผ่นดินเองไม่ได้^๕ พระเทียรราชาซึ่งเป็นพระบรมวงศ์ได้
 เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ส่วนท้าวศรีสุทนต์ผู้เป็นชนนีพันปีหลวง
 ได้เป็นผู้สำเร็จราชการภายในพระราชวัง ทั้งเป็นผู้ดูแลทูลเกล้าฯ รุงส่วนพระองค์
 สมเด็จพระแก้วฟ้าด้วย อยู่มาท้าวศรีสุทนต์เกิดรังเกียจพระเทียรราชา
 คิดปรารถนาจะเป็นใหญ่ในราชการเสียเอง จึงพาลหาเหตุใส่ร้ายพระเทียรราชา
 ต่าง ๆ พระเทียรราชาจะกำจัดนางก็ไม่ได้ ด้วยเป็นพระราชชนนี จะทนอยู่
 ไม่ได้เห็นภัยจะมาถึงตัว จึงอุบายทูลลาออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุเสีย แต่
 นี้ราชการทั้งปวงก็เป็นสิทธิ์ขาดอยู่ในท้าวศรีสุทนต์ อยู่มาท้าวศรีสุทนต์
 เกิดกำเริบราคะจริต รักใคร่พันบุตรีศรีเทพอันเป็นญาติของตนคนหนึ่ง
 เอาไปตั้งเป็นที่ขุนชินราช (รักษา) พนักงานเฝ้าหออพระข้างใน แล้วลอบเป็นชู้
 กัน ครั้นความนั้นแพร่พรายมีผู้สงสัย นางจึงตั้งชู้ให้เป็นที่ขุนวรวงศาธิราช
 (ในตำแหน่งราชินีกุล) แล้วให้บังคับบัญชาบรรดาทหารที่รักษาพระราชวังทั้ง
 สิ้นหวังจะให้หมักล้างป้องกันตัว ต่อมานางมีครรภ์ขึ้น เห็นจะบีบความชั่วไว้ไม่
 มิดก็อุบายใช้สอยขุนวรวงศาธิราชให้มีอำนาจหน้าที่ราชการยิ่งขึ้นทุกที เสนา-
 บัติหรือผู้ใดกระต้างกระตือรือร้นต่อขุนวรวงศาธิราช ก็ให้ลอบฆ่าฟันและกำจัดเสีย
 แต่ยังไม่พยายามบีบความชั่วมาจนคลอติดตาซึ่งเกิดกับชู้ ขณะนั้นพระแก้วฟ้า
 พระชนษาได้ ๑๓ ปี เมื่อทราบตระหนักว่า พระชนนีเป็นชู้กับขุนวรวงศา-

^๕ เรื่องพงศาวดารตอนรัชกาลสมเด็จพระแก้วฟ้า ความเช่นกล่าวในหนังสือพระราชพง-
 ศาวดารมีที่^๖ไม่สมเหตุผล และที่^๗ไม่เห็นจะเป็นความได้หลายแห่ง ข้าพเจ้ากล่าวในบรรยายตามที่
 สอบสวนและสันนิษฐานประกอบ เห็นว่าความจริงจะเป็นเช่นนี้

ธิดราช ก็มีความอภัยศอกศุกิจจะกำจัดขุนวรวงศาธิดราช แต่ปีใดความนั้นไว้ไม่มีก็
ขุนวรวงศาธิดราชจึงลอบวางยาพิษปลงพระชนม์เสียเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ สมเด็จพระ
พระเจ้าฟ้าครองราชสมบัติอยู่ได้ ๒ ปี^๖

๘. สมเด็จพระเจ้าฟ้าฤทลอบปลงพระชนม์ในครั้งนั้น พวกที่คิดร้าย
ปกปิดมิให้ความจริงปรากฏ คนทั้งหลายโดยมากสำคัญกันว่าประชวรสวรรคต
อย่างธรรมดา และพระศรีศัลย์ปราชญ์อนุชาเป็นผู้รับรัชทายาท บ้านเมืองจึงมิได้
เกิดจลาจล (แม้ท้าวศรีสุตาจันทร์เองก็น่าจะถูกปีติบังมิให้ทราบความจริง)
แต่เมื่อมีเหตุเกิดขึ้นเช่นนั้นและจะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่อไป ท้าว
ศรีสุตาจันทร์เห็นว่าความประพฤติกองตนล่วงเลยมาแล้วก็ทำไปตามเลย จึง
ยกเหตุที่พระศรีศัลย์ปราชญ์อนุชารับรัชทายาทยังเยาว์ พระชนม์ได้เพียง ๗ ปีนั้น
ให้ขุนวรวงศาธิดราชเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ก็เป็นที่ไม่พอใจของข้าราชการ
โดยมาก จึงเกิดมีข้าราชการที่คิดจะกำจัดขุนวรวงศาธิดราชขึ้นสองพวก พวก
หนึ่งคิดสื่อสารกับผู้ว่าราชการหัวเมืองเหนือ จะให้ยกลงมาปราบปราม อีกพวก
หนึ่งคือขุนพิเรนทรเทพ กับขุนอินทรเทพเจ้ากรมตำรวจเป็นต้น คิดจะกำจัดโดย
กลอุบายคอยหาโอกาสอยู่ ครั้นความที่พวกหัวเมืองเหนือเกิดกระด้างกระเดื่อง
ปรากฏแก่ท้าวศรีสุตาจันทร์และขุนวรวงศาธิดราช ก็คิดเห็นว่าเหตุการณ์ถึงที่
สุดจะต้องทำการให้เด็ดขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าวังรอไว้จะมีแต่ภัยอันตราย
ท้าวศรีสุตาจันทร์จึงให้ราชาภิเษกขุนวรวงศาธิดราชขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินโดย

๖ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าท้าวศรีสุตาจันทร์ กับ ขุนวรวงศาธิดราชตั้งให้จับสมเด็จพระ
พระเจ้าฟ้าปลงพระชนม์เสียทั่วโลกพระยา ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าความจริงจะเป็นเช่นนั้นไม่ได้
ข้อที่ลอบวางยาพิษนั้นในหนังสือโปรตุเกสแต่ง แต่กล่าวไว้ว่าท้าวศรีสุตาจันทร์ลอบวาง
ยาพิษปลงพระชนม์สมเด็จพระชัยราชาธิราช เห็นว่าที่จริงจะวางในตอนนั้น

เปิดเผย หวังจะให้พวกที่ยังเป็นกลางยอมอยู่ในอำนาจ เพราะเหตุที่ได้ราชาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินนั้น ในขณะที่นั้นพอพวกที่คิดจะกำจัดขุนวรวงศาธิราชโดยกลอุบายคิดการตลอดลงขุนวรวงศาธิราชให้ออกไปจับช้างสำคัญที่เพนียดวัดของ^๑ พอขุนวรวงศาธิราชกับท้าวศรีสุดาจันทร์ออกพ้นจากที่แวดล้อมในพระราชวัง พวกที่คิดร้ายก็จับฆ่าเสียที่ตรงปากคลองสระบัวทั้งสองคน ขุนวรวงศาธิราชราชาภิเษกครองสมบัติอยู่ได้ ๔๒ วัน แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารถือว่าขุนวรวงศาธิราชเป็นโจรลักราชสมบัติ หานับเข้าในจำนวนพระเจ้าแผ่นดินซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาไม่

๙. เมื่อกำจัดขุนวรวงศาธิราชกับท้าวศรีสุดาจันทร์ได้แล้ว ข้าราชการทั้งปวงจึงพร้อมกันไปทูลเชิญพระเทียรราชาให้ลาผนวชขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ ราชาภิเษก ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ^๒ เมื่อได้เสวยราชย์พระชนษาได้ ๓๖ ปี มีพระมเหสีทรงสถาปนาเป็นพระสุริโยทัย และพระราชโอรสและธิดาซึ่งมีด้วยพระสุริโยทัยนั้น ทรงสถาปนาราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นพระรามศวรตำแหน่งรัชทายาทตามประเพณีแต่ก่อน พระองค์ที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็นพระมหินทร์ ราชธิดาพระองค์ใหญ่ทรงสถาปนาเป็นพระวิสุทธิกษัตริย์ องค์ที่สองทรงสถาปนาเป็นพระเทพกษัตริย์ พระมเหสีและพระราชโอรสธิดาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ที่กล่าวมานี้มีประวัติเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องพงศาวดารทุกพระองค์ จึงบรรยายพระนามไว้ให้ปรากฏ

๑ เพนียดวัดของ อยู่ตรงตลาดหัวรอริมวังจันทร์เกษมเดิยวัน

๒ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระองค์ในหนังสือพระราชพงศาวดารหาได้แสดงว่าเป็นเจ้านายชั้นในพระราชวงศ์ไม่ ข้าพเจ้าสันนิษฐานตามเค้าเงื่อนซึ่งทรงพระนาม พระเทียรราชาว่า เห็นจะเป็นน้องยาเธอ ๆ แต่ต่างพระชนนีกับสมเด็จพระชัยราชาธิราช

อนึ่ง ผู้ซึ่งได้รับบำเหน็จความชอบในการกำจัดขุนนรวงศาธิราชกับ
ท้าวศรีสุทนต์ครั้งนั้น ขุนพิเรนทรเทพเป็นคนสำคัญยิ่งกว่าผู้อื่นทั้งหมด
อีกประการหนึ่งขุนพิเรนทรเทพนั้นเป็นผู้มีตระกูลสูง ด้วยเป็นเชื้อสายราชวงศ์
พระร่วงทางฝ่ายบิดา และเป็นพระญาติสมเด็จพระชัยราชาธิราชทางฝ่ายมารดา
และในเวลานั้นการปกครองหัวเมืองเหนือทั้งปวง ถ้าไม่มีเจ้านายไปปกครอง
อยู่ที่เมืองพิษณุโลกก็มีเหตุกระด้างกระเดื่องไม่เรียบร้อยมาแต่ก่อน สมเด็จพระ
มหาจักรพรรดิจึงโปรดฯ ให้ยกขุนพิเรนทรเทพขึ้นเป็นเจ้า สถาปนาเป็น
พระมหาธรรมราชา ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกบังคับบัญชาหัวเมืองเหนือทั้ง
ปวง และพระราชทานพระวิสุทธิกษัตริราชธิดาพระองค์ใหญ่ให้เป็นพระมเหสี
เพื่อจะให้ร่วมราชวงศ์เป็นอันเดียวกันด้วย

๑๐. ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ ผู้กบฏยาบาทไทยมาแต่ครั้ง
สมเด็จพระชัยราชาธิราช ครั้นข่าวปรากฏออกไปว่าที่ในกรุงศรีอยุธยาคนทรยศ
แย่งชิงได้ราชสมบัติ เข้าพระหฤทัยว่ากรุงศรีอยุธยาเกิดจลาจล เห็นได้ช่องที่จะ
แก้แค้นไทย จึงให้เกณฑ์กองทัพพม่าสมทบกับมอญและไทยใหญ่ให้มาประชุม
กันที่เมืองเมะตะมะ แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ยกกองทัพทั้งปวงเข้ามาตีกรุงศรี-
อยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ ครั้งนี้เป็นศึกแรกในมหายุทธสงครามที่เกิดขึ้นใน
พงศาวดารสยาม ที่จริงพม่ากับไทยถือว่าโดยภูมิประเทศ บ้านเมืองอยู่ห่างไกล
กัน ทางข้างใต้ก็มีประเทศมอญคั่นอยู่กลาง ทางตะวันออกก็มีเมืองไทยใหญ่และ
ประเทศลานนาเชียงใหม่คั่นอยู่ โดยปกติพม่ากับไทยจะรบพุ่งกันนั้นหาได้ไม่
ต่อเมื่อใดพม่ามีกำลังถึงสามารถปราบปรามเอาแผ่นดินมอญไว้ได้ในอำนาจแล้ว
จึงยกกองทัพผ่านแดนมอญมาตีเมืองไทยได้ ด้วยเหตุนี้พม่ามาตีเมืองไทยคราว
ใด จึงเป็นเวลาพม่ามีกำลังยิ่งกว่าไทย เพราะได้มอญและไทยใหญ่สมทบเป็น

จัดการป้องกันพระนครตามตำราซึ่งได้ตระเตรียมไว้แต่โบราณ คือแต่งกองทัพใหญ่ยกออกไปตั้งรักษาเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่มั่นคอยต่อสู้ข้าศึก และเตรียมการป้องกันพระนครศรีอยุธยาไว้เป็นที่ต่อสู้ในขั้นที่สุด แต่กองทัพพระเจ้าหงสาวดียกมามีกำลังมากมายใหญ่หลวง กองทัพไทยที่ออกไปตั้งรักษาเมืองสุพรรณบุรีสู้ไม่ได้ ก็จำต้องทิ้งเมืองถอยกลับเข้ามายังพระนครศรีอยุธยา ครั้นข้าศึกยกมาตามใกล้จะถึงชานพระนคร สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะใคร่ทราบกำลังข้าศึกว่าจะเข้มแข็งสักปานใด จึงเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปฟังกำลังข้าศึก และครั้งนั้นสมเด็จพระสุริโยทัยพระอัครมเหสีมีพระฤทัยเจ็บร้อนด้วยราชการ ขอตามเสด็จออกไปช่วยรบพุ่งด้วย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็โปรดอนุญาตให้แต่งพระองค์เป็นชายอย่างมหาอุปราช ต่างทรงคอช้างไปด้วยกันกับทั้งพระราเมศวรและพระมหินทรราชโอรส กองทัพสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปปะทะทัพพระเจ้าแปร ซึ่งเป็นกองหน้าของพระเจ้าหงสาวดีรบพุ่งกัน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเข้าชนช้างพระที่นั่งกับพระเจ้าแปร ช้างพระที่นั่งเสียที่หนีข้าศึก พระเจ้าแปรขับช้างไล่ตามมา สมเด็จพระสุริโยทัยพระอัครมเหสีเกรงว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะเป็นอันตราย ก็ขับช้างทรงถลันเข้ากั้นพระราชสวามีให้พ้นภัยด้วยความกตัญญู ถูกข้าศึกพันทิวศตชบอยู่กับคอช้าง แต่ขณะนั้นพระราเมศวรกับพระมหินทรราชโอรสช่วยชนจนช้างศึกถอยไป จึงได้พระศพสมเด็จพระเชษฐาธิราช สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ถอยกองทัพกลับคืนเข้าพระนคร ปรึกษากันเห็นว่าข้าศึกยังมีกำลังมากนัก จึงให้รักษาพระนครมั่นไว้คอยกองทัพหัวเมืองเหนือ ซึ่งได้มีรับสั่งขึ้นไปยังพระมหาธรรมราชาให้ยกลงมาถึง จึงจะตีทัพข้าศึกกระหนาบทั้งสองด้านให้พร้อมกัน

๑๑. ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีเมื่อยกกองทัพเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่ทางด่านเหนือพระนคร มารัฐีกว่าคิดผิดเสียเปรียบไทย ด้วยพระนครศรีอยุธยา มีน้ำล้อมรอบ จะยกเข้าตีพระนครทางด่านไหน ไทยก็เอาปืนใหญ่ลงเรือไปคอยตักยิงกรากไว้ จะเข้าใกล้พระนครไม่ได้ ข้างฝ่ายพม่าไม่มีปืนใหญ่จะยิงต่อสู้ปืนไทย เพราะยกทัพเดินบกข้ามภูเขาามาทางไกล จะหาหามปืนใหญ่มาเห็นว่าลำบากนัก จึงเอามาแต่ปืนใหญ่ขนาดย่อม อีกประการหนึ่งไทยเก็บกวาดเอาเสบียงอาหารเข้าไว้เสียในพระนคร ฝ่ายพม่าจะหาเสบียงอาหารเลี้ยงกองทัพได้ตัวยาก ก็เกิดขัดข้องมิรู้ที่จะตีกรุงศรีอยุธยาได้อย่างไร พอได้ข่าวว่ามีกองทัพไทยยกลงมาจากเมืองเหนืออีกทัพหนึ่ง จะมาช่วยราชธานีตีเป็นศึกกระหนาบพระเจ้าหงสาวดีก็ตกพระทัย จะถอยทัพกลับทางเมืองกาญจนบุรี เเสบียงอาหารทางนั้นก็หมดสิ้นเสียแล้ว จึงสั่งให้รีบถอยกองทัพกลับไปทางเมืองตาก ข้างฝ่ายไทยได้ทีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงให้พระรามเสวตรราชโอรส คุณกองทัพอกรุงศรีอยุธยาออกสมทบกับกองทัพพระมหาธรรมราชาติดตามตีข้าศึกซึ่งถอยไปนั้น ฝ่ายพม่าพวกพม่ามอญล้มตายแตกหนีไล่ขึ้นไปจนใกล้จะทันทัพหลวงของพระเจ้าหงสาวดีที่เมืองกำแพงเพชร แต่ครั้งนั้นฝ่ายพม่ามีแม่ทัพคนสำคัญคนหนึ่งเป็นพี่พระมเหสีของพระเจ้าหงสาวดีมีนามว่าบุเรงนอง (แปลความว่าพระเชษฐาธิราช) บุเรงนองเห็นพระเจ้าหงสาวดีจะเสียทีไทย จึงคิดกลอุบายซุ่มทัพไว้ แล้วแต่งทหารกองหนึ่งให้ลงมารบล่อ ฝ่ายไทยไม่รู้เท่า รบไล่ถลันเข้าไปในที่ซุ่ม พม่าจับได้ทั้งพระรามเสวตรและพระมหาธรรมราชา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็จำเป็นต้องขอเป็นไมตรียอมหย่าทัพกับพม่า พระเจ้าหงสาวดีจึงคืนพระรามเสวตรกับพระมหาธรรมราชาให้มา แต่การที่พระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งเซเวตีมาตีกรุงศรีอยุธยาเสียทีไปนั้น เมื่อกลับไปตั้งเมืองหงสาวดี

รู้สึกเสียเกียรติยศและละอายพระหฤทัย เลยเสวยสุราเมามายจนสติอารมณ์พัว
เพื่อนประพฤติกุร้ายต่าง ๆ ที่สุตถุกลอบปลงพระชนม์ เมื่อพระเจ้าหงสาวดี
ตะเบ็งชเวเต้สนพระชนม์แล้ว ประเทศพม่า มอญ และไทยใหญ่กลับแยกกัน
ออกเป็นอิสระอีก ก็มีได้มีข้าศึกพม่ามาเบียดเบียนกรุงศรีอยุธยาอยู่หลายปี

๑๒. เมื่อกองทัพพม่าเลิกกลับไปแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้
สร้างพระเมรุมาศพระราชทานเพลิงศพพระสุริโยทัย พระอัครมเหสี ที่ในบริเวณ
สวนหลวง แล้วสร้างพระสถูปบรรจุพระอัฐิธาตุไว้เป็นที่ระลึก พระสถูปนั้น
ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้^๕ และพระเกียรติยศของสมเด็จพระสุริโยทัย ซึ่งยอม
สละพระชนม์ชีพด้วยความจงรักภักดีพระราชาสามี ก็ปรากฏแพร่หลายไปจนนานา
ประเทศที่ใกล้เคียงนั้น และเป็นที่น่าถือกันสืบมาว่าเป็นยอดนารีไทยพระองค์
หนึ่ง แม้ในบัดนี้เมื่อผู้ใดได้ไปเห็นพระสถูปนั้น ก็ยังต้องชมสมเด็จพระสุริโย
ทัยผู้มีวีรชน ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเมื่อเสร็จสงครามครั้งนั้น ก็มีได้
นอนพระราชหฤทัยให้ประชุมปรึกษาหารือกันป้องกันพระนคร มีราชการและ
โบราณวัตถุปรากฏอยู่ว่า ได้จัดการในครั้งนั้นหลายอย่าง แต่ลงเนื้อเห็นกันเป็น
ยุติว่าที่มีเมืองบ่อมป้องกันทั้ง ๔ ทิศนั้น หาเป็นประโยชน์จริงดังคาดไม่ ข้าศึก
ยกมามีกำลังมากกว่ารักษาไม่ได้ แต่ถ้าข้าศึกยึดเอาเมืองบ่อมเหล่านั้นไว้ทำ
การสงครามแรมปี ก็จะกลับเป็นประโยชน์แก่ข้าศึก จึงให้รื้อบ่อมปรากฏเสีย

^๕ อยู่ในบริเวณโรงทหารบกที่พระนครศรีอยุธยา (ปัจจุบันเป็นโรงต้มกลั่น) และพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรด ฯ ให้ถ่ายแบบมาสร้างไว้ในวัดพระเชตุพน คือองค์
ที่เห็นในขณะนี้ เรื่องนี้มีบางเสียงกล่าวว่าพระเจดีย์ทรงกลมแปดที่บรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระ
สุริโยทัยและพระราชบุตรซึ่งสิ้นพระชนม์ด้วยกันทั้งคู่ตั้งในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฯ นั้น
ได้ถูกรื้อเสียแล้วโดยความเข้าใจผิด

ทั้งที่เมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรี และเมืองนครนายก คงไว้แต่เมืองพระ
 ประแดง เพราะเห็นยังเป็นประโยชน์ที่จะป้องกันข้าศึกซึ่งยกมาทางเรือ ๑๐ ส่วน
 พระนครศรีอยุธยา นั้น นับว่าได้ทดลองเห็นเป็นชัยภูมิดีในครั้งนั้น จึงจัดการ
 ป้องกันให้มั่นคงยิ่งขึ้น เป็นต้นว่าปรากฏการพระนครศรีอยุธยา แต่เดิมเป็นเชิง
 เทินถมดินบ่กระเนียดไม่ข้างบน ให้เปลี่ยนเป็นกำแพงก่ออิฐถือปูนและสร้าง
 ตามแบบฝรั่ง คือบ่อมเพชรเป็นรายรอบพระนครชั้นหนึ่ง ต่อออกไปให้สร้าง
 บ่อมเดี่ยวไว้กลางแปลงสำหรับป้องกันพระนครห่างออกไปอีกชั้นหนึ่ง ชั้นที่
 ๑ คือทิศเหนือสร้างที่ทุ่งลุมพลีบ่อมหนึ่ง ทิศตะวันออกสร้างที่ทุ่งหันตราบ่อม
 หนึ่ง ทิศใต้สร้างที่ทุ่งท้ายคูบ่อมหนึ่ง ทิศตะวันตกสร้างที่ทุ่งจัมปา (เดี๋ยวนี้
 เรียกว่าบ้านบ่อม) บ่อมหนึ่ง หนึ่ง เห็นว่าพระราชวังตั้งอยู่ริมแม่น้ำอันเป็นคู
 พระนครด้านเหนือใกล้ทางปืนข้าศึกนัก ให้ขุดคลองเป็นคูพระนครห่างออกไป
 ถึงชายทุ่งภูเขาทองอีกสายหนึ่ง กล่าวกันว่าเมื่อขุดคลองนั้น พระมหานาคบวช
 อยู่วัดภูเขาทอง ลาสิกขาบทพาญาติโยมสานุศิษย์มารับอาสาช่วยขุดคลองด้วย
 ความภักดีต่อราชการบ้านเมือง (ท่านองจะได้รับหน้าที่เป็นนายงานการขุดคลอง)
 คนทั้งหลายจึงเรียกคลองนั้นว่า คลองมหานาค ในเวลาต่อมาเมื่อบ้านเมือง
 เป็นปกติ ถึงฤดูน้ำเป็นที่ชาวพระนครไปเล่นเรือเป็นนิจจนตลอดสมัยกรุงศรี-
 อยุธยา ครั้นมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อสร้างพระนครแล้วพระบาท
 สมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้ขุดคลองที่ทะเลตมริมวัด
 สระเกศ เป็นที่สำหรับชาวพระนครเล่นเรือในฤดูน้ำ จึงเอาชื่อคลองมหานาค
 มาเรียกเหมือนอย่างกรุงศรีอยุธยา และต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาท

๑๐ บ่อมปรากฏเมืองพระประแดงเดิม ฟังรือเอาอิฐมาสร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานี

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระมหาสถูปที่วัดสระเกศ จึงเรียกว่าภูเขาทอง เพราะอยู่ใกล้กับคลองมหานาค เช่นเดียวกับพระสถูปภูเขาทองที่พระนครศรีอยุธยา การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงจัดป้องกันพระนครศรีอยุธยาครั้งนั้น นอกจากการก่อสร้างยังให้ตรวจบัญชีสำมะโนครัวราษฎรทั่วไป เพื่อจะให้รู้จำนวนชายฉกรรจ์อันจะเป็นกำลังต่อสู้ข้าศึก ปรากฏว่าจำนวนชายฉกรรจ์ในมณฑลราชธานีมีแสนเศษ แล้วจัดระเบียบการเรียกระดมพลให้สะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อน ในการนี้ให้ตั้งเมืองชั้นในเพิ่มขึ้นหลายเมือง คือตั้งบ้านตลาดแก้วเป็นเมืองนนทบุรีเมืองหนึ่ง ตั้งบ้านท่าจีนเป็นเมืองสาครบุรี (ซึ่งแก้อชื่อเป็นเมืองสมุทรสาครในรัชกาล ๔) เมืองหนึ่ง ตัดท้องที่เขตเมืองสุพรรณบุรีทางค่าน ใต้กับท้องที่เขตเมืองราชบุรีทางข้างตะวันตกรวมกันตั้งเมืองนครชัยศรี (ซึ่งเปลี่ยนเป็นเมืองนครปฐมในรัชกาลปัจจุบันนี้)* เมืองหนึ่ง สันนิษฐานว่าตัดท้องที่เขตเมืองชลบุรีข้างเหนือกับท้องที่เขตเมืองปราจีนบุรีข้างใต้ตั้งเมืองจะเข้เกราชขึ้นอีกเมืองหนึ่ง** และตัดท้องที่เมืองลพบุรีทางตะวันออก กับเขตท้องที่เมืองนครนายกทางตะวันตกรวมกันตั้งเมืองสระบุรีขึ้นอีกเมืองหนึ่งในคราวนี้เหมือนกัน นอกจากการที่กล่าวมายังสร้างสมเครื่องยุทธภัณฑ์และพาหนะสำหรับการสงคราม ปรากฏว่าให้แปลงเรือแซงซึ่งเป็นเรือตีกรรเชียงใช้สำหรับบรรทุกของและบรรทุกคนรวมกัน ทำเป็นเรือพายเรียกว่าเรือเอกชัยและเรือรูปสัตว์สำหรับบรรทุกแต่พลรบ ให้พายเล่นไปไต่เรือ และวางปืนใหญ่ประจำเรือ (ยังปรากฏแบบแผนอยู่ในพวกเรือกระ-

* รัชกาลที่ ๖

** ไม่แน่ว่าเมืองจะเป็นเมืองแสงเชราที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ดังในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ หรือไม่

บวบนเ้าเสด็จกฐินจนทุกวันนี้) ส่วนพาหนะสำหรับใช้ทางบก ช้างเป็นสำคัญ ทั้งที่ไ้รับและใช้เป็นพาหนะบรรทุกสิ่งของ ก็พากเพียรพยายามจับช้างเอามาเพิ่มเติมอีกเป็นอันมาก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิมีโสภาสจะจัดการเตรียมบ่อกันพระนครอยู่ถึง ๑๕ ปี ค่ายทางเมืองหงสาวดีตั้งแต่พระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ถูกปลงพระชนม์ เมืองมอญพม่าและไทยใหญ่ต่างก็เป็นอิสระรบบฟุ้งซิงอำนาจกันอยู่ช้านาน ในระหว่างนั้นบุเรงนองซึ่งเป็นแม่ทัพคนสำคัญของพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชะเวตี้กลับไ้ไปอยู่ที่เมืองตองอู ค่อยพยายามรวบรวมกำลังไ้มากขึ้น โดยล่ำดับ อาศัยที่บุเรงนองมีความสามารถในการสงครามและมีสติปัญญาหลักแหลมลึกซึ้งยิ่งกว่าพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ ก็ไ้ไ้เมืองมอญ เมืองพม่า และเมืองไทยใหญ่ทั้งปวง กลับรวมอาณาเขตตั้งเมืองหงสาวดีเป็นราชธานีขึ้นไ้ตั้งเก๊าและทำพิธีราชาภิเษกเป็นพระเจ้าหงสาวดีต่อมา พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองนี้เรียกในพงศาวดารว่า “พระเจ้าหงสาวดีลินดำ” หรือ “พระเจ้าชนะสิบทิศ” และครั้งนั้นเจ้าแม่กตไทยใหญ่ไ้มาครองเมืองเชียงใหม่ ครั้งพระเจ้าหงสาวดีไปตีเมืองนายซึ่งเป็นเมืองเดิมของตน เจ้าแม่กตไ้ให้กำลังไปช่วยรักษาเมืองนาย ครั้นเสียเมือง เกรงพระเจ้าหงสาวดี เมืองเชียงใหม่ก็ไปอ่อนน้อมยอมเป็นประเทศราชขึ้นเมืองหงสาวดีด้วย

๑๓. ฝ่ายกรุงศรีอยุธยา เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทะนุบำรุงบ้านเมืองตั้งกล่าวมานั้น ในการเที่ยวจับช้างเป็นพาหนะเผอิญไ้ช้างเผือกถึง ๗ ช้าง อันไม่เคยมีเยี่ยงอย่างมาแต่ก่อน พวกข้าราชการและไพร่บ้านพลเมืองเห็นว่าเป็นด้วยอำนาจพระบารมีบุญญาภินิหาร ก็พากันยินดีถวายพระนามเพิ่มขึ้นว่า “พระเจ้าช้างเผือก” เลื่องลือพระเกียรติยศไปถึงนานาประเทศ ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองนั้นห้ามมีช้างเผือกไม่ เมื่อไ้ยินคำสรรเสริญบุญญา-

ภินิหารของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิออกไปถึงเมืองหงสาวดี ก็กิติริชยา เห็นว่าถ้าทิ้งไว้พวกมอญและไทยในอาณาเขต ก็จะถูกกันมานิยมนับถือบารมีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้เป็นคู่แข่งขึ้น ก็พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองนั้นได้เคยเป็นแม่ทัพเข้ามารบพุ่งในเมืองไทย รัฐบาลประเทศทั้งกำลังและกระบวนยุทธของกรุงศรีอยุธยาอยู่แล้ว เห็นว่าถ้รบกันในเวลาหนึ่งยังพอจะเอาชนะไทยได้ แต่บางทีอาจขู่ไทยให้อ่อนน้อมยอมยกเกรงได้โดยมิต้องรบพุ่ง จึงมีพระราชสาส์นให้ราชทูตเชิญเข้ามาถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโดยทางไมตรี ว่าได้ทราบข่าวสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ช้างเผือกไว้ถึง ๗ ช้าง กรุงหงสาวดียังหาไม้ช้างเผือกไม่ จะขอแบ่งไปไว้เป็นศรีเมืองสัก ๒ ช้าง

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงทราบพระราชสาส์นของพระเจ้าหงสาวดีก็เข้าพระทัยความข้อสำคัญของเรื่องราวราชสาส์นที่มีมาครั้งนั้น คือถ้าไม่ประทานช้างเผือกให้ตามที่ขอ พระเจ้าหงสาวดีก็คงขัดเคืองว่าทำให้ได้ความอับยศอดสู อาจจะยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย แต่ถ้าประทานช้างเผือกให้ตามที่ขอ ก็เหมือนกรุงศรีอยุธยาอมเป็นเมืองน้อยอยู่ในอำนาจพระเจ้าหงสาวดี เพราะช้างเผือกเป็นของคู่บุญญาภินิหาร ไม่มีเยี่ยงอย่างประเพณีที่พระราชอาธิบดีผู้มีอิสริยยศเสมอกันจะให้แก่กัน มีแต่เจ้าประเทศราชถวายพระเจ้าราชาธิราช เพราะฉะนั้นความข้อสำคัญที่เกิดปัญหาขึ้นในครั้งนั้น ไม่ใช่ว่าจะควรประทานช้างเผือก ๒ ช้างแก่พระเจ้าหงสาวดีหรือไม่ ที่แท้จะต้องเลือกว่าจะต้องรบกับพระเจ้าหงสาวดี ซึ่งมีอำนาจใหญ่หลวง หรือจะยอมให้เมืองไทยอยู่ใต้ฉาษาอำนาจของพระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงมีรับสั่งให้หาพระราชโอรสทั้งสองพระองค์ และบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่มาประชุมพร้อมกัน ให้ปรึกษาหารือว่าจะควรทำประการใด

ครั้นนั้นความเห็นในที่ประชุมแตกต่างกันเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเห็นว่า
 ควรประทານข้างเผือก ๒ ข้างแก่พระเจ้าหงสาวดีตามประสงค์ อีกฝ่ายหนึ่งเห็น
 ว่าไม่ควรจะประทาน พวกซึ่งเห็นควรประทานมีเหตุเป็นที่อ้างว่า พระเจ้า
 หงสาวดีบุเรงนองมีอำนาจใหญ่หลวงยิ่งกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ และซ้ำได้
 เมืองเชียงใหม่ไว้เป็นกำลังด้วย ถ้าเป็นข้าศึกยกมาตีเมืองไทย ที่จะต่อสู้เอา
 ชัยชนะเห็นจะเหลือกำลัง เพราะฉะนั้นเสียข้างเผือกเสีย ๒ ข้าง อย่าให้เกิด
 รบพุ่งกับพระเจ้าหงสาวดีเห็นจะดีกว่า ถึงว่าไม่เคยมีเยี่ยงอย่างประเพณีที่พระ
 มหากษัตริย์อันมีอิสระเสมอกันจะประทานข้างเผือกให้แก่กันก็ดี ที่พระมหา
 กษัตริย์จะมาขอข้างเผือกโดยสุภาพ เช่นพระเจ้าหงสาวดีมีราชสาส์นเข้ามาขอ
 ก็ไม่เคยมีเหมือนกัน เมื่อเช่นนี้ถึงประทานเห็นก็จะไม่เสียพระเกียรติยศ และ
 ที่สุดข้างเผือกก็มีถึง ๗ ข้าง ประทานไป ๒ ข้างก็ยังเหลืออีก ๕ ข้าง มิใช่
 จะสิ้นพระเกียรติยศไปเสียทีเดียว อย่าให้เกิดศึกสงครามให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
 ได้รับความเดือดร้อนจะดีกว่า พวกที่มีความเห็นข้างให้ประทานข้างเผือกด้วย
 เหตุดังกล่าวมานี้มีมาก ฝ่ายข้างซึ่งเห็นว่าไม่ควรประทานมี สมเด็จพระเจ้า
 ลูกยาเธอ พระราเมศวร พระยาจักรี และพระยาสุนทรสงครามผู้ว่าราช
 การเมืองสุพรรณบุรี ทั้ง ๓ นี้เป็นสำคัญ มีเหตุที่อ้างว่าที่พระเจ้าหงสาวดีขอ
 ข้างเผือก ที่จริงเป็นแต่อุบายจะหาเหตุมาตีเมืองไทยหรือจะให้ไทยยอมอยู่ใน
 อำนาจเมืองหงสาวดีโดยไม่ต้องรบพุ่ง มิใช่ให้ข้างไปแล้วจะเป็นแล้วกันไป
 การที่ยอมให้ข้างเผือกกลับจะเป็นเหตุให้พระเจ้าหงสาวดีเห็นว่ากลัวอำนาจ ถึง
 แม้คนทั้งหลายทั้งในประเทศนี้และประเทศอื่น ๆ ก็จะไม่เข้าใจว่ากลัวอำนาจพระ
 เจ้าหงสาวดีเหมือนกัน พระเจ้าหงสาวดีเห็นว่ากลัวแล้วที่ไหนเลยจะนิ่งอยู่ คง
 จะหาเหตุอื่นเอิบเออมเข้ามาเอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้นต่อไปในวันหน้า การที่

จะยอมสละข้างเผือกให้ไม่เป็นทางที่จะป้องกันภัยอันตรายได้อย่างใด อย่างก็
 เป็นแต่เสมอจะผิดพอให้ชว้นไป ในที่สุดถ้าไทยไม่ยอมเป็นเมืองขึ้นพระเจ้า
 หงสาวดี ก็คงอยู่ในต้อรบพุ่งกันนั่นเอง เพราะฉะนั้นถ้าจะไม่ยอมเป็นเมือง
 ขึ้นพระเจ้าหงสาวดีแล้ว ตั้งหน้าสู้สงครามเสียทีเดียว อย่าให้ไพร่พลเมือง
 พากันเห็นว่ากลัวพระเจ้าหงสาวดีจะดีกว่า ข้อที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมี
 อานุกาพย์กว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตนั้น ไทยก็ได้เตรียมการป้องกันพระนครมี
 กำลังแข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก เมื่อเคยต่อสู้นะพระเจ้าหงสาวดีมาครั้งหนึ่ง
 แล้ว ทำไม่จะต่อสู้รักษาพระนครเอชยชนะอีกสักครั้งหนึ่งไม่ได้

ผู้ที่มีความเห็นฝ่ายข้างไม่ยอมให้ข้างเผือกมีน้อยกว่าพวกก่อน แต่
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย เพราะเห็นความจริง
 ว่ามีที่เลือกแต่เพียงจะยอมเป็นเมืองขึ้นพระเจ้าหงสาวดีเวลาหนึ่ง หรือจะรบ
 กับพระเจ้าหงสาวดีเสียทีเดียว จึงให้มีพระราชสาส์นตอบพระเจ้าหงสาวดีไป
 โดยสุภาพว่า ข้างเผือกยอมเกิดสำหรับบุญบารมีของพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเจ้าของ
 ของ เมื่อพระเจ้าหงสาวดีได้ทรงบำเพ็ญราชธรรมให้ไพบุลย์ ก็คงจะได้ข้าง
 เผือกมาสู่พระบารมีเป็นมั่นคง อย่าให้ทรงพระวิตกเลย^{๑๑} พระเจ้าหงสาวดี
 ได้ทราบพระราชสาส์นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ก็ได้ที่สมคิตจึงประกาศว่า
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตัดทางไมตรี แล้วให้ตระเตรียมกองทัพมาตีเมืองไทย

พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมาตีเมืองไทยคราวนี้ ไทยเสียเปรียบผิดกับ
 คราวพระเจ้าตะเบ็งชเวตหลายประการ เป็นต้นแต่ที่พระเจ้าบุเรงนองมีกำลัง

^{๑๑} ความในพระราชสาส์นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิปรากฏในหนังสือพระราชพงสาวดาร
 เป็นที่ท้าว รุ้อยู่แล้วว่าเมืองใดข้างเผือกและนางงามก็เป็นเหตุให้เกิดสงคราม แต่ท้าวเจ้า
 กล่าวนุเอาตามความในหนังสือพงสาวดารพม่า เห็นว่าจะใกล้ข้างถูกต้อง

รัชพลมากกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ และได้เมืองเชียงใหม่ไว้ในอำนาจ อาจจะ
 อาศัยเรือและกำลังพาหนะเสบียงอาหารเมืองเชียงใหม่ ไม่ต้องขนเสบียงข้าม
 ภูเขาเหมือนหนหลัง อีกประการหนึ่งพระเจ้าหงสาวดีชำนาญชำนาญการสง-
 คราม ได้ทำศึกชนะมาทุกที รัชพลกำลังร่าเริงและมั่นใจในอาณาภาพของพระเจ้า
 หงสาวดี แต่ข้อเหล่านี้ไม่สำคัญเท่าที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเคยเป็น
 แม่ทัพของพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้เข้ามาตีเมืองไทยครั้งก่อน รัชพลถ้าเนบ้านเมือง
 ทั้งกำลังวังชาและวิริยบุรุษของไทยอยู่แล้ว กองทัพที่ยกเข้ามาตีเมืองไทยคราวนี้
 สามารถจัดการแก้ไขความขัดข้องข้อสำคัญที่เคยมีเมื่อคราวก่อนให้ลุล่วงมาแต่
 ต้นมือ มีปรากฏในหนังสือพงศาวดารเป็นหลายประการ เป็นต้นว่าครั้งก่อน
 พม่าเคยยกกองทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ลงมาตีกรุงศรีอยุธยา ถูก
 ไทยเอากำลังกองทัพหัวเมืองเหนือลงมาตีกระหนาบ ครั้นพระเจ้าหงสาวดียก
 กองทัพเข้ามาทางด่านแม่ละเมา^{๑๒} หมายจะเอากำลังมากเข้าท่วมเทตีหัวเมือง
 เหนือ ตัดกำลังที่ช่วยเสียก่อน แล้วจึงยกลงมาตีกรุงศรีอยุธยา อีกประการหนึ่ง
 ครั้งก่อนพม่าเข้ามาตั้งล้อมกรุงฯ ไม่สามารถจะเข้าตีประชิดได้ ด้วยกำลัง
 บินใหญ่ไม่ถึงกำลังปืนของไทย ครั้นพระเจ้าหงสาวดีให้เตรียมปืนใหญ่ที่มี
 กำลังมากมาด้วย และจ้างฝรั่งโปรตุเกสซึ่งเป็นผู้ชำนาญปืนใหญ่เข้ามาด้วย
 กว่า ๔๐๐ คน อีกประการหนึ่งเสบียงอาหารสำหรับกองทัพที่เคยอดขัดในคราว
 ก่อน คราวนี้ได้เมืองเชียงใหม่ไว้ในอำนาจ เกณฑ์ให้เมืองเชียงใหม่เป็นพนัก-
 งานส่งเสบียงอาหารลงมาทางแม่น้ำให้พอใช้ในกองทัพ

^{๑๒} ก็ทางด้านแม่สอด แขวงจังหวัดตากทุกวันนี้ แต่ในสมัยนั้นด่านตั้งอยู่ตำบลแม่ละเมา
 พ้นแม่สอดเข้ามา จึงเรียกว่าด่านแม่ละเมา

๑๔. ครั้นกะเตรียมการเสร็จแล้ว พระเจ้าหงสาวดียกกองทัพใหญ่มาตีเมืองไทยเมื่อเดือน ๑๒ ปีกุกุ พ.ศ. ๒๑๐๖ จัดกระบวนทัพที่ยกมาเป็นทัพกษัตริย์ ๕ ทัพ คือทัพพระมหากษัตริย์ ทัพพระเจ้าน้องยาเธออีกทัพหนึ่ง และเกณฑ์เจ้าฟ้าไทยใหญ่ให้เป็นกองพาหนะสมทบทุกทัพ ให้พระเจ้าเชียงใหม่คุมกองทัพเรือลำเลียงเสบียงอาหารลงมาบรรจบทัพหลวงที่เมืองตาก จำนวนที่พระเจ้าหงสาวดียกมาตีเมืองไทยครั้งนั้น^{๑๓} กว่า ๒๐๐,๐๐๐

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ตอบพระราชสาส์นไปแล้ว ก็เชื่อแน่ว่าคงจะมีศึกหงสาวดียกมา พอถึงฤดูแล้งจึงให้รวบรวมคนและเก็บกวาดเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร จัดเตรียมบ่อนปราการวางปืนใหญ่น้อยรักษาหน้าเชิงเทินให้มั่นคง แล้วให้กองทัพออกไปตั้งรักษาบ่อนชานพระนครทั้ง ๔ ทิศ และให้เตรียมเรือรบ เรือสำหรับลาดตระเวนไว้เป็นอันมาก แต่ครั้งนั้นฝ่ายไทยเสียเปรียบเป็นข้อใหญ่ที่คาดการณผิด ไปสำคัญว่าพระเจ้าหงสาวดีจะยกทัพหลวงมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ตรงมาตีพระนครเหมือนครั้งพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ จึงหาได้เตรียมถึงการที่จะรักษาหัวเมืองเหนือไม่ ครั้นพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา พวกเจ้าเมืองเหนือทราบความก็ตกใจ ได้แต่ต่างเมืองต่างรีบรวบรวมไพร่พลเข้ารักษาเมือง ไม่ทันวางวิธีการช่วยเหลือแก้ไขกันอย่างไร เพราะฉะนั้นทัพพระเจ้าหงสาวดียกมาเป็นทัพใหญ่ พอถึงเมืองกำแพงเพชรก็ตีได้เมืองและจับตัวพระยากำแพงเพชรได้

^{๑๓} ในพงศาวดารพม่าว่าจำนวนพล ๕๐๐,๐๐๐ เห็นว่ามากเกินไป

โดยง่าย ครั้นได้เมืองกำแพงเพชรแล้วพระเจ้าหงสาวดีจึงแบ่งกองยกแยกกัน
ไปเป็นสองทาง ให้พระเจ้าอังวะพระเจ้าตองอูยกตรงไปตีเมืองพิษณุโลกทาง
หนึ่ง ให้พระมหากษัตริย์กับพระเจ้าแปรยกอ้อมไปตีเมืองสุโขทัย เมือง
สวรรคโลก เมืองพิชัยทางหนึ่ง แล้วให้ลงมาบรรจบกันกับกองทัพที่ตีเมือง
พิษณุโลก ส่วนพระเจ้าหงสาวดีตั้งเป็นกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองกำแพงเพชร

กองทัพพระมหากษัตริย์กับพระเจ้าแปรยกไปถึงเมืองสุโขทัย พระยา
สุโขทัยต่อสู้ได้รบกันเป็นสามรบกำลังไทยน้อยกว่าพม่ามากนักก็เสียเมือง
สุโขทัย ตัวพระยาสุโขทัยพม่าก็จับได้ ฝ่ายพระยาสวรรคโลกพระยาพิชัย เมื่อ
รู้ว่าเสียเมืองสุโขทัยก็ไม่ต่อสู้ พวกนี้ยอมอ่อนน้อมต่อพระมหากษัตริย์ทั้งสอง
เมือง กองทัพพม่าจึงยกไปรวมกันล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ ฝ่ายพระมหาธรรม-
ราชาต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามรบ ถูกพม่าล้อมไว้จนสิ้นเสบียงอาหาร แล้ว
ข้าศึกใช้ทรพิษขึ้นที่ในเมือง พระมหาธรรมราชาก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่อ
พระเจ้าหงสาวดี^{๑๔} เมื่อเดือนนี้ ปีกัญ พ.ศ. ๒๑๐๖

๑๕. พระเจ้าหงสาวดีได้หัวเมืองเหนือแล้ว จึงให้พระมหาธรรมราชา
และเจ้าเมืองกรมการที่ยอมอ่อนน้อม ถือน้ำกระทำสัตย์แล้วให้บังคับบัญชา
การบ้านเมืองอยู่ตามเดิม ด้วยประสงค์จะเอาไว้เป็นกำลังต่อไปข้างหน้า แล้ว
ให้จัดกระบวนทัพที่จะยกลงมาตีกรุงศรีอยุธยา ให้รวบรวมเรือในหัวเมืองฝ่าย
เหนือจัดเป็นกองทัพเรือ ให้พระเจ้าแปรเป็นนายทัพยกลงมาตีเมืองพิษณุ-

^{๑๔} เรื่องพระเจ้าหงสาวดีตีหัวเมืองเหนือคราวนี้ในหนังสือพระราชพงสาวดารว่าพระมหา
ธรรมราชาและผู้รักษาหัวเมืองเหนือทุกหัวเมืองเห็นว่าศึกใหญ่เหลือกำลัง ก็ยอมอ่อนน้อมต่อ
พระเจ้าหงสาวดี มิได้รบเมืองใดต่อสู้ เรื่องไทยต่อสู้ดังกล่าวในบรรยายนี้ ไปได้ความใน
พงสาวดารพม่า ยุติกันกับพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐ

โลกทางแม่น้ำแควใหญ่ที่พหนึ่ง ส่วนที่พบกนั้นให้พระมหาอุปราช่าเป็นบ่ก
ชวา พระเจ้าอังวะเป็นบ่กซ้าย พระเจ้าตองอูเป็นกอนกลางยกลงมก่อน แล้ว
พระเจ้าหงสาวดียกกองทัพหลวงตามลงมา ให้พระมหาธรรมราชา พระยา
สวรรคโลก พระยาพิชัยมาในกองทัพหลวงด้วย และครั้งนั้นพระเจ้าเชียงใหม่
เมก่กตบิตพลั่วบ่กบ่วยเสีย ให้แต่พระยาแสนหลวง พระยาสามล้านคุมเสบียง
และพาหนะลงมาตามเกณฑ์ พระเจ้าหงสาวดีขัดเคืองพระเจ้าเชียงใหม่ แต่
ยังหาว่าประการไต่ไม้ ให้กองทัพเมืองเชียงใหม่คุมลำเลียงเสบียงอาหารตาม
กองทัพหลวงลงมา

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาเมื่อทราบว่พระเจ้าหงสาวดียกกองทัพเข้ามาตีหัว
เมืองเหนือ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงให้จัดกองทัพให้พระรามศวรราช
โอรสยกขึ้นไปช่วยเมืองพิษณุโลก กองทัพยกขึ้นไปถึงแขวงเมืองนครสวรรค์
ทราบว่เสียเมืองพิษณุโลกแก่ข้าศึกแล้ว ก็ถอยลงมาตั้งรับข้าศึกอยู่ ณ ที่มั่น
แห่งหนึ่ง (เข้าใจว่ในแขวงเมืองชยันา)^{๑๕} กองทัพพม่ายกลงมาถึงตรงนั้น
ได้รับพู่กับกองทัพไทยเป็นสามารถ กองทัพไทยเอาปืนใหญ่ลงเรือเที่ยวได้
ยิงพม่าล้มตายเป็นอันมาก จนกองทัพต้องหยุดชะงักอยู่ พระเจ้าหงสาวดีให้
ข้าหลวงขึ้นไปเร่งกองทัพเรือของพระเจ้าแปรยกลงมาถึง พม่าจึงเข้าระคมตี
กองทัพพระรามศวรทั้งทางบกและทางเรือพร้อมกัน กองทัพไทยมีกำลังน้อย
กว่า ต้านทานไม่ไหวก็ถอยลงมายังกรุงศรีอยุธยา

^{๑๕} ในหนังสือพงศาวดาร มีแต่เรื่องพระยาพิชัยธฤทธิ์ พระยาวิชิตณรงค์ยกไปไม่
ทัน ความนอกนั้นได้ความจากพงศาวดารพม่า แต่พม่าว่าพระมหินทรเป็นแม่ทัพ ที่จริงคง
เป็นพระรามศวร

เมื่อกองทัพพระเจ้าหงสาวดียกลงมาจนจะถึงกรุง ๆ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้กองทัพบก ทหารเรือออกระดมตีกองทัพพระเจ้าหงสาวดีที่ใกล้ทุ่งลุมพลี ด้รบกันเป็นสามารตอีกคร้งหนึ่ง กองทัพไทยสู้ไม่ได้ก็ต้งถอยกลับเข้าพระนคร เสียเรือรบแก่พม่าซ้ำศึกเป็นอันมาก พระเจ้าหงสาวดีก็เลยตีได้ชานบ้อมพระนครทั้งค้ำเหนือตะวันตกและตะวันออก แล้วจึงให้กองทัพมาตั้งล้อมพระนครอยู่สามค้ำ ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเห็นซ้ำศึกมีกำลังมากนัก จะเอาช้ยชนะในการรบรุกไม่ได้ จึงเป็นแต่เพียงใช้เรือรบเอาปืนใหญ่คอยเที่ยวยิงมิให้ซ้ำศึกรุกเข้ามาใกล้พระนคร เพื่อจะถ่วงเวลาให้ซ้ำศึกต้องเลิกทัพกลับไปเองด้วยขัดสนเสบียงอาหาร หรือมิฉะนั้นก็ต้งล่าไปในเวลาจนน้ำเหนือหลากลงมา แต่พระเจ้าหงสาวดีได้ตระเตรียมการเข้ามาโดยรัฐภูมิลำเนากรุงศรีอยุธยา มีกองทัพเรือและปืนใหญ่อย่างกำลังมากด้วยเพียงพอ พอตั้งล้อมกรุง ๆ แล้วก็พยายามทำลายเรือรบไทยได้หมด จนเห็นว่าไทยไม่อาจจะเอาปืนใหญ่ลงเรือไปเที่ยวไลยงได้คังแต่ก่อนแล้ว จึงให้เอาปืนใหญ่เข้ามาตั้งจ้งก้ำยังเข้ามาในพระนคร ฤควัดควำบ้านเมืองราษฎรห้กั้งลงทุก ๆ วัน ครั้นเห็นชาวพระนครพากันครั้นคร้ำมอยู่แล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็มีพระราชสาส์นเข้ามายังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่าจะรบหรือจะยอมแพ้ รับเป็นไมตรีก็ให้เลือกเอาอย่างหนึ่ง ในพงศาวดารพม่าว่าพวกชาวพระนครทนนปืนพม่าไม่ได้พากันกราบทูลร้องทุกข์สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ๆ จึงยอมแพ้รับเป็นไมตรีกับพระเจ้าหงสาวดี

ตรงนี้จะวินิจฉัยสักหน่อย ว่าเหตุใดสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงยอมแพ้ซ้ำศึก เพราะเมื่ออ่านไปถึงพระเจ้าหงสาวดีที่กรุงศรีอยุธยาคราวหน้า จะแลเห็นว่าไทยต่อสู้จ้ง ๆ ก็อาจรักษาพระนครไว้ได้ แต่คร้งนี้เหตุไฉนจึง

ยอมแพ้เสียง่าย ๆ ความซื่อเห็นเห็นว่าที่เพียงพม่ายิงปืนใหญ่เข้ามาได้ถึงในพระนครเห็นจะไม่พอเป็นเหตุที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะยอมแพ้ คงจะมีเหตุอื่นอีกเป็นแน่ เมื่อพิจารณาไปเห็นว่าเหตุที่แพ้ นั้น น่าจะเป็นด้วยข้างฝ่ายไทยที่รักษาพระนครไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ด้วยการสงครามครั้งนั้น พวกข้าราชการซึ่งเห็นว่าไม่ควรจะรบมาแต่แรกมีมากด้วยกันดังกล่าวมาแล้ว ครั้นเกิดศึกจนเสียเมืองเหนือและกองทัพกรุงไปฝ่ายแพ้ถอยกลับมา ข้าศึกเข้าล้อมพระนคร พวกที่เห็นว่าไม่ควรรบจึงพากันโทษพระรามศุว พระยาจักรี พระยาสุนทรสงครามว่าทะนงองอาจไปเปล่า ๆ ถ้ายอมเสียข้างเผือก ๒ ข้างแต่แรกแล้ว บ้านเมืองก็จะหาชุ่มชื้นอย่างนี้ไม่ ข้างในพระนครคงจะมีเสียอย่างน้อยอยู่โดยมาก ฝ่ายข้างในพระเจ้าหงสาวดีที่มาจากชนเป็นไมตรีครั้งนั้น ก็คงเป็นเพราะคิดเห็นว่าจะตีหักเอาพระนครศรีอยุธยาในคราวนั้นเห็นจะไม่ได้ ด้วยไปเสียเวลาที่หัวเมืองเหนือเสียก่อน ยังมีเวลาที่จะตีพระนครศรีอยุธยา ก่อนนำหลากไม่ช้านัก เห็นว่าจะต้องคิดผ่อนผันในทางอบายให้เป็นการยืดยาวต่อไป จึงมีพระราชสาส์นถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่าถ้ายอมเป็นไมตรีเสียโดยตี พอได้แก่ความอภัยสอดส่องแล้วก็จะเลิกทัพกลับไป และสัญญาว่าจะไม่เอาเมืองกรุงศรีอยุธยาเป็นเชลย พระเจ้าหงสาวดีมีราชสาส์นเข้ามาว่าดังนี้ ก็ต้องใจพวกข้าราชการที่ไม่อยากรบอยู่แต่เดิม จึงพากันกราบทูลร้องทุกข์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่สามารถจะขัดขืนคนมากได้ ก็ต้องยอมเป็นไมตรีกับพระเจ้าหงสาวดี กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่ามีรับสั่งให้ปลุกพลับพลาที่ริมวัดหัสตาวาส (คือวัดข้างอยู่ใกล้วัดหน้าพระเมรุ) ให้เชิญพระพุทธรูปและพระธรรมพระสงฆ์ไปประดิษฐานเป็นประธาน แล้วสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าหงสาวดีเสด็จไปพบกันที่พลับพลา นั้น พระเจ้า

หงสาวดีทูลขอช้างเผือกเป็น ๔ ช้าง กับขอพระราเมศวร พระยาจักรี พระยาสุนทรสงคราม ซึ่งเป็นหัวหน้าพวกที่คิดต่อสู้อោตัวไปเสียยังเมืองหงสาวดี ในพงศาวดารพม่าว่าพระเจ้าหงสาวดีให้ไทยรับส่งส่วยช้างปีละ ๓๐ ช้าง เงินปีละ ๓๐๐ ชั่งกับตั้งยอมให้ผลประโยชน์ภาษีอากรที่เก็บได้ในเมืองมะริดเป็นของพม่าด้วย เพราะในสมัยนั้นเมืองมะริดเป็นเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศ มีกำปั่นไปมาเสมอ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิยอมตามประสงค์แล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็เลิกทัพกลับไป ๑๖

พอสิ้นศึกหงสาวดี ฝ่ายไทยก็เห็นผลแห่งการที่แพ้ในทันที เจ้าเมืองปัตตานีอันเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา ยกกองทัพเรือเข้ามาช่วยกรุงศรีอยุธยา พระนครครั้งนั้น (เห็นจะยกเข้ามาถึงต่อเมื่อกองทัพหงสาวดีกลับไปแล้ว) มาเห็นยอมแพ้ข้าศึก พระยาปัตตานีก็เลยกำเริบเข้าปล้นพระราชวัง แต่ไทยมีกำลังมากกว่าก็ปราบปรามพวกแขกปัตตานีฝ่ายหนีไป ส่วนทางเมืองหงสาวดีซึ่งได้ทำสัญญาเลิกรบกันครั้งนั้น ก็เป็นแต่ปรากฏภายนอกกว่ากลับเป็นไมตรีกัน แต่ที่จริงสัญญาที่ทำนั้นเสมอเพราะความร้ายให้เกิดผลในภายหลังต่อมา เป็นอันมาก ด้วยพระเจ้าหงสาวดีต้องการจะแผ่อาณาเขตเอากรุงศรีอยุธยาเป็น

๑๖ ในหนังสือพระราชพงศาวดารพม่า กล่าวว่าครั้งนั้นพระเจ้าหงสาวดีเอาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปเมืองหงสาวดีด้วย ส่วนกรุงศรีอยุธยาให้สมเด็จพระมหินทราธิราชครองเป็นประเทศราชขึ้นต่อเมืองหงสาวดีต่อมา ขาพเจ้าเห็นว่าจะเป็นความจริงไปไม่ได้ ด้วยครั้งนั้นเป็นแต่การยอมกันโดยประนีประนอม ถ้าข้าศึกจะเอาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปเป็นเชลยไทยที่ไหนจะยอมเป็นไมตรี ต่อมาทรงเปลี่ยนความคิดว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิคงจะเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองหงสาวดีสัก ๒-๓ ปี และต่อมาทรงผนวชแล้วจึงเสด็จกลับมายังพระนครศรีอยุธยา ดังปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องพระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชซึ่งทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อก่อนสิ้นพระชนม์ไม่นานนัก

เมืองขึ้น ยกเรื่องช้างเผือกขึ้นอ้างเป็นแต่อุบาย ที่ยอมเป็นไมตรีก็เพราะตี
กรุงศรีอยุธยาไม่ได้ มิใช่เพราะสมเด็จพระมหาจักรพรรดิยอมให้ช้างเผือก
เพราะจะหนีถึงท่าทางไมตรีแล้วก็ยังจะคิดเอากรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองขึ้นมีรัฐ
พระเจ้าหงสาวดีมารู้กำลังเมืองไทยเห็นว่าจะตีหักเอาด้วยกำลังนั้นยาก จึงคิด
อุบายอาศัยทางไมตรีซึ่งมีขึ้นกับไทย ครั้นนั้นมา แสดงความชอบพอพระมหา
ธรรมราชาอุคทหุณ ให้มีอำนาจขึ้นทางหัวเมืองเหนือ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
จะบังคับบัญชาว่ากล่าวตั้งแต่ก่อน พระเจ้าหงสาวดีก็ยกทัพออกอุคทหุณข้าง
พระมหาธรรมราชาไว้ เป็นดังนี้มาเนือง ๆ จนในพระนครศรีอยุธยาเกิดกบ
แหนงพระมหาธรรมราชา ๆ ก็ต้องหนีไปพึ่งพระเจ้าหงสาวดียิ่งขึ้นทุกที เลย
เป็นเหตุให้ไทยเกิดแตกร้างกันขึ้นเอง ก็ถอยกำลังลงตั้งประสงค์ของพระเจ้า
หงสาวดีด้วยประการฉะนี้*

๑๗. ก่อนที่จะกล่าวถึงเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นต่อมา จำต้องเล่าเรื่องแต่
พระเจ้าหงสาวดีมีชัยชนะไปจากกรุงศรีอยุธยา เมื่อคราวขอช้างเผือกนั้น กลับ
ไปถึงเมืองหงสาวดีไม่ช้าก็ได้ข่าวว่า พระเจ้าเมืองเชียงใหม่เมกตึคบิดกับ
พระเจ้านครลำปาง พระยาแพร์ พระยาน่าน และพระยาเชียงแสนจะตั้งแข็ง
เมืองไม่ยอมขึ้นต่อเมืองหงสาวดี เพราะถูกพระเจ้าหงสาวดีดูหมิ่นเมื่อคราว
เกณฑ์ให้เมืองเชียงใหม่ส่งเสบียงอาหารกองทัพที่มาตีกรุงศรีอยุธยา พระเจ้า
หงสาวดีทราบความก็ยกกองทัพหลวงเข้ามาตี เมืองเชียงใหม่ เมื่อปลายปีชวด
พ.ศ. ๒๑๐๗ นั้น เภณฑ์พระมหาธรรมราชาให้ยกกองทัพหัวเมืองเหนือขึ้น
ไปช่วยด้วย ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่เห็นว่าข้าศึกเหลือกำลัง ก็ยอมอ่อนน้อมต่อ

* ข้อนี้เป็นเหตุที่ทำให้ทรงสันนิษฐานว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ คงจะเสด็จไปประทับที่
เมืองหงสาวดีจริง ๆ จึงทำให้พระมหาธรรมราชาเกิดแตกร้างกับพระมหินทรเจ้าขึ้น

พระเจ้าหงสาวดี แต่เจ้าเมืองซึ่งเป็นคู่คิดสี่คนนั้นจับได้แต่พระยาเชียงแสนคนเดียว อีกสามคนหนีไปพึ่งพระเจ้าไชยเชษฐากรุงศรีสัตนาคนหุตอยู่ ณ เมืองเวียงจันทน์ พระเจ้าไชยเชษฐาไม่ยอมส่งตัวให้ พระเจ้าหงสาวดีขัดเคืองจึงให้พระมหาอุปราชายกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ส่วนเมืองเชียงใหม่นั้นก็ให้เจ้าหญิงจีระประภาลัยขึ้นครองเมือง แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็เลิกทัพหลวงกลับไปเมืองหงสาวดี เอาตัวพระเจ้าเชียงใหม่เมกุติไปถวาย กองทัพพระมหาธรรมราชานั้นก็ให้เลิกกลับมาบ้านเมืองเหมือนกัน

ฝ่ายพระมหาอุปราชาชี้ยกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ติได้หัวเมืองรายทางเข้าไปโดยลำดับจนถึงเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นราชธานีของพระเจ้าไชยเชษฐา ๆ ต่อสู้เห็นเหลือกำลังก็ทิ้งเมืองเวียงจันทน์เสียพากองทัพหลบไปซุ่มอยู่ในป่า พระมหาอุปราชาได้เมืองเวียงจันทน์จับได้ญาติวงศ์และมเหสีสนมกำนัลของพระเจ้าไชยเชษฐา ส่งไปเมืองหงสาวดี แล้วให้กองทัพออกติดตามพระเจ้าไชยเชษฐา แต่พระเจ้าไชยเชษฐาชำนาญที่กองทัพหงสาวดี ถ้ากองทัพที่ไปติดตามมีกำลังมากก็หลบเลียงเสีย ถ้าเป็นกองน้อยก็ออกไปโจมตีเอาแตกพ่ายกลับมา กองทัพหงสาวดีเที่ยวติดตามอยู่จนถึงฤดูฝนก็จับพระเจ้าไชยเชษฐาไม่ได้ พระมหาอุปราชาเห็นไพร่พลบอบช้ำมากนัก จึงให้เรียกกองทัพกลับไปตั้งรวมกันอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ หมายถึงพอสันฤดูฝนจึงจะให้ออกติดตามจับพระเจ้าไชยเชษฐาต่อไป พอกองทัพหงสาวดีถอยไปรวมอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ พระเจ้าไชยเชษฐาได้ทีก็ให้เที่ยวตัดลำเลียงเสบียงอาหาร ซึ่งจะส่งไปยังเมืองเวียงจันทน์ทุก ๆ ทาง จนกองทัพหงสาวดีอดอาหารกันเจ็บไข้ล้มตายลงเป็นอันมาก พอสันฤดูฝนพระมหาอุปราชาก็ต้องรีบเลิก

ทัพกลับไป ฝ่ายกองทัพพระเจ้าไชยเชษฐากลับติดตามไปจนปลายแดน กิตติ-
ศัพท์ก็เลื่องลือว่าพระเจ้าไชยเชษฐามีชัยชนะพระเจ้าหงสาวดีในครั้งนั้น

ฝ่ายพระเจ้าไชยเชษฐาได้ราชธานีคืน ได้แต่เมืองเปล่า เพราะพวก
หงสาวดีเก็บบริบททรัพย์สมบัติ ทั้งจับมเหสีและสนมกำนัล ไปเสียเกือบหมด
พระเจ้าไชยเชษฐาจะหามเหสีใหม่ จึงให้ราชทูตเชิญราชสาส์นกับเครื่องราช-
บรรณาการมาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิขอลงพระเทพกษัตริราชธิดาเป็น
อัครมเหสี ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิกำลังเค้นพระ-
เจ้าหงสาวดี ก็ยินดีที่จะเป็นสัมพันธมิตรกับพระเจ้าไชยเชษฐา แต่เมื่อเวลา
นั้นพระเทพกษัตริราชธิดาประจวบอยู่ จะผิดเพี้ยนให้รออยู่ต่อไป เกรงว่า
พระเจ้าไชยเชษฐาจะผันแปรไปเป็นสัมพันธมิตรเสียกับเมืองอื่น จึงพระราช-
ทานพระแก้วฟ้าอันเป็นราชธิดาเกิดด้วยพระสนมแทนไป ครั้นพระเจ้าไชย
เชษฐาทราบว่ามีใช้ราชธิดาของสมเด็จพระสุริโยทัย ก็ไม่พอพระหฤทัยให้พา
พระแก้วฟ้ากลับมาส่ง ว่าขอประทานเฉพาะพระเทพกษัตริด้วยประสงค์จะ
ใคร่ได้วงศ์สมเด็จพระสุริโยทัยซึ่งมีพระเกียรติยศเป็นยอดของสตรีไปเป็นพระ
อัครมเหสี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็นำไปประดิษฐานตาม

ก็การที่กรุงศรีอยุธยากับกรุงศรีสัตนาคณหุต ให้ทูตไปมาว่ากันด้วย
เรื่องราชธิดาครั้งนั้น พระมหาธรรมราชาเฝ้าทูลถามความเพราะเหตุเดินทาง
ค่านสมอสอ (ในแขวงมณฑลเพชรบูรณ์) ไม่ห่างเมืองพิษณุโลกนัก ครั้น
ทราบว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จะประทาน พระเทพ กษัตริ ไปยัง กรุงศรี
สัตนาคณหุต พระมหาธรรมราชาไม่เห็นชอบด้วย ด้วยพระเทพกษัตริเป็น
พระน้องนางของพระวิสุทธิกษัตริ์ร่วมพระมารดาเดียวกัน บางทีพระวิสุทธิ-
กษัตริ์เองจะเป็นผู้ไม่เห็นชอบด้วย ด้วยรู้ถือว่าพระเจ้าหงสาวดีคงจะยกกอง

ทัพพม่าตีกรุงศรีสัตนาคานหุตอีก พระมเหสีสนมกำนัลของพระเจ้าไชยเชษฐา เคยถูกกองทัพพระเจ้าหงสาวดีจับไปได้คราวหนึ่งแล้ว ถ้ามรบกันขึ้นอีกเกรง พระเทพกษัตริ์จะไปเป็นอันตราย แต่ในเวลานั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ไม่ไว้พระทัยพระมหาดรรมาราชาเสียแล้ว จึงมิได้ทรงหาหรือเรื่องที่จะประทาน พระเทพกษัตริ์แก่พระเจ้าไชยเชษฐา พระมหาดรรมาราชาจะไปทูลห้ามปราม สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ได้ จึงให้คนเร็วรีบไปทูลความแก่พระเจ้าหงสาวดี ๆ ก็ให้กองทัพมาล้อมสกัดทางอยู่ พอข้าหลวงกรุงศรีอยุธยาเชิญพระเทพกษัตริ์ไป กองทัพพม่าก็เข้าชิงนางพาไปเสียเมืองหงสาวดี ฝ่ายพระมหาดรรมาราชาคงอุบายบอกลงมาทูลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่า พระเจ้าหงสาวดี ให้มาชิงพระเทพกษัตริ์ไปโดยอำเภอพระฤทัย พระมหาดรรมาราชาหาได้รู้ เห็นด้วยไม่ ข้างกรุงศรีอยุธยาที่รู้เท่าทันพระมหาดรรมาราชา แต่ไม่อาจว่ากล่าวอย่างไรด้วยก็ตีพระเจ้าหงสาวดีอยู่ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิรู้สึกอภัยศอกสทอนอยู่ไม่ได้ จึงทรงมอบราชการบ้านเมืองแก่พระมหินทร์^{๑๗} แล้วเสด็จออกทรงผนวช ข้าราชการทั้งหลายก็พากันออกบวชตามเสด็จด้วยเป็นอันมาก

การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จออกทรงผนวชครั้งนั้น ที่แท้เสมอ
 เร่งให้เกิดเหตุร้ายแก่บ้านเมือง เพราะทำให้เกิดรวนเรในราชการอันเห็นได้
 เช่นที่ข้าราชการพากันออกบวชตามเสด็จเสียเป็นอันมากนั้นเป็นต้น แต่ข้อ

^{๑๗} เรื่องสมเด็จพระมหินทราธิราชครองราชสมบัติ หนังสือพระราชพงศาวดารแย้งกันอยู่ บางฉบับนับตั้งต้นรัชกาลแต่ตอนนี้เป็นครั้งที่ ๑ ไปจนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกลับเข้าว่า ราชการ แล้วไปนับเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคตแล้ว เป็นรัชกาลสมเด็จพระมหินทรรุ่งที่ ๒ อีกตอนหนึ่ง แต่บางฉบับนับรัชกาลสมเด็จพระมหินทรรุ่งต่อเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคต ซึ่งข้าพเจ้าเห็นชอบด้วย เชื่อว่าครั้งนี้เป็นแต่ได้สำเร็จราชการ ได้ราชาภิเษก ต่อเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคต

สำคัญนั้น คือที่เป็นเหตุให้พระมหากษัตริย์มีความยำเกรงกรุงศรีอยุธยา เพราะพระมหินทร์เป็นต้น้องของพระมเหสี มิใช่เป็นพระราชบิดาเหมือนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เพราะฉะนั้นพอพระมหินทร์ขึ้นว่าราชการบ้านเมือง พระมหากษัตริย์ก็ตั้งเกียจเกี้ยว จะต้องการอย่างไรก็อ้างพระเจ้าหงสาวดีบังคับบัญชาลงมายังกรุงศรีอยุธยา พระมหินทร์ต้องผ่อนผันทำตามด้วยเกรงอำนาจพระเจ้าหงสาวดี พระมหินทร์ได้รับความคับแค้นพระเหตุภัยหนักเข้า จึงคิดจะกำจัดพระมหากษัตริย์ ครั้นนั้นพระมหินทร์ได้พระรามณรงค์ (ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร) ซึ่งเอาใจออกห่างจากพระมหากษัตริย์มาอยู่ในกรุงเป็นที่ปรึกษา จึงคิดกันเป็นกลอุบายบอกความลับไปยังพระเจ้าไชยเชษฐา ให้ยกกองทัพกรุงศรีสัตนาคณหุตลงมาตีเมืองพิษณุโลก พระมหินทร์จะยกกองทัพกรุงฯ ขึ้นไป ประหนึ่งว่าจะไปช่วย เมืองพิษณุโลก เมื่อได้ทีแล้วให้ช่วยกันจับพระมหากษัตริย์ให้จงได้ ฝ่ายพระเจ้าไชยเชษฐาก็แค้นพระมหากษัตริย์อยู่ด้วยเรื่องพระเทพกษัตริย์ ครั้นพระมหินทร์ชวนขึ้นไปก็สมคิด จึงให้ตระเตรียมกองทัพ พอถึงฤดูแล้งปลายปีขาล พ.ศ. ๒๑๐๙ พระเจ้าไชยเชษฐาก็กองทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลก แต่ทำกิตติศัพท์ให้ปรากฏแพร่หลายว่ามีความแค้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิที่ได้ทำสัญญาว่าจะประทานพระเทพกษัตริย์แล้วแล้งให้ได้รับความอภัยรอดสู้อยู่อย่างปลอดภัย แต่ว่าจะตีเมืองพิษณุโลกก่อน เพราะเป็นเมืองด่านอยู่ข้างฝ่ายเหนือ

ฝ่ายพระมหากษัตริย์เมื่อได้ข่าวว่ากองทัพกรุงศรีสัตนาคณหุตยกมา ยังไม่สงสัยว่าจะยกมาโดยกลอุบายของพระมหินทร์ จึงบอกข่าวศึกลงมายังกรุงศรีอยุธยา ขอกองทัพขึ้นไปช่วย แล้วให้ขนเสบียงอาหารต้อนรับผู้คนเข้าในเมือง

พิษณุโลก ตระเตรียมป้องกันบ้านเมืองเป็นสามารด ยังไม่วางพระฤทธิย์ จึงให้บอกไปชอกกองทัพพระเจ้าหงสาวดีมาช่วยอีกทางหนึ่ง พระมหินทร์ได้รับไปบอกพระมหาธรรมราชาชอกกองทัพขึ้นไปช่วยก็สมหมาย จึงมีรับสั่งให้พระยาสี่ทราชเดโชชัยกับพระยาทำยนน้ำริบคุมกำลังล่วงหน้าขึ้นไปชอกหนึ่ง เหมือนอย่างว่าจะให้ขึ้นไปช่วยรักษาเมืองพิษณุโลก จำรัสสั่งเป็นความลับไปแก่พระยาสี่ทราชเดโชชัย ว่าถ้ากองทัพกรุงศรีสัตนาคณหุดกับกองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปถึงพร้อมกันเมื่อใดให้พระยาสี่ทราชเดโชชัยเป็นเสีศึกขึ้นในเมือง ครั้นพระยาสี่ทราชเดโชชัยล่วงหน้าไปแล้ว พระมหินทร์จึงจัดกองทัพเรือให้พระยารามซึ่งว่าที่สมุหนายกคุมกองหน้า พระมหินทร์เสด็จเป็นจอมพลในกองหลวงยกตามขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก กองทัพหน้าตั้งอยู่ที่วัดจุฬามณี กองหลวงตั้งอยู่ที่ปากฟิงข้างใต้เมืองลงมา

ฝ่ายพระยาสี่ทราชเดโชชัยขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก กลับไปเข้าเป็นพวกพระมหาธรรมราชา ทูลความลับทั้งปวงให้ทราบ พระมหาธรรมราชาจึงให้ห้ามกองทัพกรุง ๆ มิให้เข้าไปในเมือง แล้วคิดกลอุบายให้ทำแพไฟขึ้นเป็นอันมาก จุดไฟปล่อยแพให้ลอยลงมาไหม้กองทัพเรือกรุงศรีอยุธยาแตกรันลงมาจนถึงทัพหลวง ฝ่ายข้างกองทัพกรุงศรีสัตนาคณหุด เมื่อรู้ว่ากองทัพกรุง ๆ ยกขึ้นไปถึงก็เข้าระคมตีเมืองพิษณุโลก รบพุ่งกันเป็นสามารด แต่เวลานั้นกองทัพกรุง ๆ ถอยลงมาเสียแล้ว กองทัพกรุงศรีสัตนาคณหุดก็เอาเมืองไม่ได้ พอได้ข่าวว่ากองทัพพระยาพุกามกับพระยาเสื่อหาญซึ่งพระเจ้าหงสาวดีให้เข้ามาช่วยพระมหาธรรมราชา มาจวนจะถึงเมืองพิษณุโลก พระเจ้าไชยเชษฐาก็เลิกทัพไปเมืองเวียงจันทน์ พระมหินทร์ทรงทราบว่กองทัพกรุงศรีสัตนาคณหุดเลิกกลับไปแล้ว ก็เลิกทัพหลวงกลับลงมากรุงศรีอยุธยา

๑๘. พอเสร็จการศึกษาพระมหัทธิธรรมราชา ก็ออกไปเมืองหงสาวดี ไปทูล
ร้องทูลขอพระเจ้าหงสาวดีในเรื่องที่พระมหินทร์คบคิดกับพระเจ้าไชยเชษฐา
มาทำร้าย พระเจ้าหงสาวดีก็สมคะเนจึงอภิเษกพระมหัทธิธรรมราชาให้เป็นพระ
ศรีสรรเพชญ^{๑๘} เจ้าฟ้าพิษณุโลกเรียกในพงศาวดารว่า “เจ้าฟ้าสองแคว”^{๑๙}
เป็นประเทศราชขึ้นต่อเมืองหงสาวดี มิให้ขึ้นกรุงศรีอยุธยาต่อไป

ฝ่ายพระมหินทร์เมื่อถอยทัพมากรุงศรีอยุธยาแล้ว ครั้นทราบความว่า
พระมหัทธิธรรมราชาออกไปเมืองหงสาวดี ก็เข้าพระหฤทัยว่าคงไปพึ่งร้องยุยง
พระเจ้าหงสาวดีให้มาทำร้ายกรุงศรีอยุธยา เกรงการจะหนักแน่นเหลือกำลัง
ด้วยเหตุข้าราชการรวนเรไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน จึงไปทูลวิงวอนสมเด็จพระ
พระมหาจักรพรรดิให้ทรงลาผนวช เสด็จเสด็จขึ้นว่าราชการเมืองตั้งแต่ก่อน แล้ว
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระมหินทร์ก็รีบเสด็จขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลกด้วย
กัน* ในเวลาพระมหัทธิธรรมราชายังอยู่ที่เมืองหงสาวดีให้รับพระวิสุทธิกษัตริ
ราชธิดา ซึ่งเป็นมเหสีพระมหัทธิธรรมราชากับทรงพระราชนัดตมาจากเมือง
พิษณุโลก หวังจะให้พระมหัทธิธรรมราชาเป็นห่วง ไม่กล้าขอกองทัพหงสาวดี

๑๘ นามว่า “ศรีสรรเพชญ” นี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเป็นพระนามถวาย
พระมหัทธิธรรมราชาเมื่อทำพิธีราชาภิเษก แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกต
เห็นในนามเจ้าฟ้าเมืองเชียงแสน ซึ่งเข้ามาสวามิภักดิ์เมื่อรัชกาลที่ ๕ ว่าแท้จริงเป็นนามเจ้า
ประเทศราชตามธรรมเนียมของพม่า

๑๙ ยศเจ้าฟ้า ปรากฏแรกใช้เมื่อกรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้นเป็นครั้งแรก และคำว่า “สองแคว”
เป็นชื่อเก่าของพิษณุโลก

* ในหนังสือพระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชซึ่งทรงนิพนธ์ขึ้นภายหลัง ทรงเขียน
เป็นทำนองว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิซึ่งทรงผนวชและเสด็จกลับมาจากเมืองหงสาวดีได้เสด็จ
ขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลกกับพระมหินทร์ในครั้งนั้น หลังจากนั้นจึงได้ทรงลาผนวช และกลับขึ้นครอง
ราชสมบัติต่อกรุงหง

มาตีกรุงศรีอยุธยา และครั้งนั้นเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จกลับมาถึง เมืองนครสวรรค์ ให้พระมหินทร์คุมกองทัพขึ้นไปยังเมืองกำแพงเพชร หวังจะทำลายเมืองเสีย มิให้ข้าศึกอาศัยเป็นที่มั่นได้ต่อไป แต่เมื่อกองทัพยกขึ้นไปถึง ขุนอินทรเสนากับขุนนางต่างใจ ซึ่งพระมหาธรรมราชาให้รักษาเมืองกำแพงเพชร ทราบว่ากองทัพกรุงฯ จะขึ้นไปทำลายเมืองกำแพงเพชรด้วยเกิดเป็น อริกันกับพระมหาธรรมราชาที่ไม่เข้าด้วย ช่วยกันรวบรวมกำลังยกออกปล้น กองทัพหน้าซึ่งเข้าไปอยู่ใกล้เมือง ครั้งนั้นกองทัพกรุงฯ ประมาทาคิดว่าจะ ไม่มีผู้ใดต่อสู้พ่ายแพ้พวกเมืองกำแพงเพชร พระมหินทร์เห็นว่าจะทำการไม่ สำเร็จก็เลิกทัพกลับลงมา

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จกลับมาถึงกรุงฯ ก็ให้ลงมือจัดการตระเตรียมป้องกันพระนคร ด้วยเกรงว่าจะมีศึกหงสาวดีมาในไม่ช้า และการตระเตรียมครั้งนั้นได้จัดการแก้ไขเพิ่มเติมเครื่องป้องกันพระนคร มีปรากฏใน หนังสือพระราชพงศาวดารหลายอย่าง คือให้แต่งบ่อนเพชรและหอรบและวาง ปืนใหญ่รายรอบพระนครให้แข็งแรงกว่าแต่ก่อน กำแพงพระนครด้านตะวันออก ในสมัยนั้นยังอยู่ทางลำน้ำ ให้ตั้งค่ายรายนอกกำแพงไปตามริมแม่น้ำอีก ชั้นหนึ่ง และให้ปลูกหอโพนในน้ำไกลริมฝั่งออกไป ๕ วารอบพระนคร มิให้ข้าศึกเอาเรือเข้ามาถึงริมพระนครได้

ฝ่ายพระมหาธรรมราชาอยู่ที่เมืองหงสาวดี ครั้นได้ทราบว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระมหินทร์ขึ้นไปรับพระวิสุทธิกษัตริย์กับพระโอรสธิดา พาไปไว้เป็นตัวจ่าน้ำที่พระนครศรีอยุธยา ก็ตกพระทัย รีบนำความไปกราบทูล พระเจ้าหงสาวดี ๆ จึงสั่งให้เตรียมกองทัพจะมาตีกรุงศรีอยุธยา ให้พระมหาธรรมราชากลับมาก่อน ให้มาเตรียมกองทัพหัวเมืองเหนือไว้ แล้วพระเจ้า

หงสาวดีก็ให้กะเกณฑ์เมืองประเทศราชและหัวเมืองขึ้นทั้งปวงเข้ากองทัพ พอ
 ปลายฤดูฝนพระเจ้าหงสาวดีก็ยกกองทัพออกจากพระนครในเดือน ๑๑ ปีมะโรง
 พ.ศ. ๒๑๑๑ กระทบวันที่พระเจ้าหงสาวดียกเข้ามาครั้งนี้ จัดกองทัพ
 กษัตริย์ ๗ ทับ คือพระมหากษัตริย์หนึ่ง พระเจ้าแปรทัพหนึ่ง พระเจ้า
 ทองอุทัยหนึ่ง พระเจ้าอังวะทัพหนึ่ง กองทัพเหล่านี้มีกองทัพใหญ่สมทบทุก
 ทับ และให้พระราชบุตรซึ่งครองเมืองสรวดีสมทบกับพวกเมืองเชียงใหม่
 เชียงตุงอีกทัพหนึ่ง ทัพหลวงของพระเจ้าหงสาวดีทัพหนึ่ง กองทัพไทยของ
 พระมหาธรรมราชาอีกทัพหนึ่ง จึงรวมเป็น ๗ ทัพด้วยกัน พงศาวดารพม่า
 วิจารณ์ทุกทัพเป็นจำนวนพล ๕๐๐,๐๐๐ ยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา และมา
 ประชุมทัพที่เมืองกำแพงเพชรเหมือนอย่างคราวก่อน

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาในคราวนี้ไม่มีท่าทางที่จะไปรบพุ่งที่อื่นได้เหมือน
 คราวก่อน เพราะหัวเมืองเป็นกบฏไปเข้าข้างข้าศึกเสียทั้งหมด แม้ผู้คนใน
 มณฑลราชธานีก็ตื่นแตกหลบหนีเสียมารวบรวมไพร่พลไม่ได้เต็มตามจำนวน
 เพราะเหตุเหล่านี้จึงได้แต่เอาพระนครเป็นที่มั่นคอยต่อสู้ข้าศึกอยู่แห่งเดียว
 กองทัพพระเจ้าหงสาวดีก็ยกลงมาได้โดยสะดวกมาถึงกรุงศรีอยุธยาแต่เดือน
 อ้าย ให้ตั้งค่ายรายล้อมพระนครไว้ ด้านเหนือพระเจ้าหงสาวดีตั้งอยู่ทุ่งลุมพลี
 ข้างในกรุงฯ เาเป็นนารายณ์สังหารตั้ง “ในช่องมมุสมสวรรค์” (คือที่บ่อม
 มุเมืองตรงโรงทหารทุกวันนี้)* ยิ่งไปถึงกองทัพพระเจ้าหงสาวดีก็พลั้ง
 ม้าล้มตาย พระเจ้าหงสาวดีต้องให้ถอยทัพหลวงไปตั้งที่บ้านมหาพราหมณ์ให้
 พันทางปืนใหญ่ และให้กองทัพพระเจ้าทองทิพย์พระยาพลิม ทัพพระยาอภัย

* ใกล้โรงต้มกลั่นในปัจจุบัน น่าจะเป็น “สบสวรรค์” มากกว่า

คามินี ทักษมอญเมืองเมาะตะมะ ตั้งร่ายกันไปข้างด้านเหนือ ด้านตะวันออก ให้กองทัพพระมหากุปราชากับกองทัพพระมหาธรรมราชาไปตั้ง ด้านตะวันตก (ไม่เป็นด้านสำคัญ ด้วยแม่น้ำกว้างมิใช่ทางที่เข้าตีพระนคร) ให้กองทัพเจ้าเมืองสรวตีกกับกองทัพเมืองเชียงใหม่และพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่ไปตั้ง ด้านใต้ให้กองทัพพระเจ้าอังวะลงมาตั้ง พิเคราะห์ตามแผนที่กองทัพซำศึกซึ่งตั้งล้อมกรุง ๆ คราวนี้ ไม่กล้าเข้ามาตั้งใกล้เหมือนคราวก่อน คงเป็นด้วยไทยมีปืนใหญ่ที่มีกำลังแรงมากขึ้น คอยยิงกราดมิให้เข้ามาได้ และการรักษาพระนครต่อสู้อุทธนี้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้พระยารามเป็นผู้บัญชาการทั่วไป พระยารามตั้งที่บัญชาการ ณ ท้องสนามหลวง แล้วจัดกองแล่นเตรียมไว้สำหรับเป็นกองหนุนพนักงานรักษาหน้าที่ในเวลาต้องการกำลังช่วยด้านละ ๕ กองทั้ง ๔ ด้าน และครั้งนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้มีพระราชสาส์นขึ้นไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุต ขอให้พระเจ้าไชยเชษฐายกกองทัพลงมาช่วยเป็นศึกกระหนาบอีกทางหนึ่ง

๑๙. ในทางพงศาวดารพบว่า เมื่อกองทัพหงสาวดีเข้าตั้งล้อมกรุง ๆ แล้ว พระเจ้าหงสาวดีเรียกแม่ทัพทั้งปวงมาประชุมปรึกษาการที่จะตีพระนครศรีอยุธยา พระมหากุปราชาก็เห็นว่ากำลังกองทัพที่ยกมามีมากควรที่จะเข้าตีหักเอาพระนครให้พร้อมกันทุกด้านให้ได้กรุงศรีอยุธยาเสียโดยเร็ว เพราะถ้าช้าวันไปจะเกิดความลำบากด้วยเรื่องเสบียงอาหาร อีกประการหนึ่งถ้าช้าวันไปถึงฤดูฝนก็จะทำการไม่ถนัด พระเจ้าหงสาวดีไม่เห็นชอบด้วย ว่ากรุงศรีอยุธยาแม่น้ำลอมเป็นที่คับขันมันคงยิ่งนักไม่เหมือนเมืองอื่น แล้วการที่ไทยจัดบ่อนกันบ้านเมืองก็ตระเตรียมไว้เป็นสามารถ ถึงคนน้อยก็อาจสู้คนมากได้ ถ้ายกเข้าตีพร้อมกันทุกด้านตั้งว่าจะเสียรพพลล้มตายมากนัก ถ้าฉวยตีไม่ได้ตั้งคาดก็

จะพากันเสียที่ข้าศึกทุกทัพ จำจะต้องคิดอ่านตีกรุง ฯ โดยวิธีถึงจะช้าวันไปก็
 อย่าให้มีท่าทางที่จะเสียที่ไทยได้ด้วยคูเมืองยังแคบ^{๒๐} ท่านอื่นยังล้อมไว้มนั่ง
 พระเจ้าหงสาวดีจึงย้ายค่ายหลวงมาตั้งที่ใกล้วัดมเหยงคณ์ข้างกำแพงตะวันออก ให้
 กองทัพพระมหาธรรมราชาไปเที่ยวตัดต้นไม้ตาลส่งมาให้มาก แล้วให้พระมหา
 อุกปราชาเป็นผู้อำนวยการตีพระนคร ให้ตั้งค่ายแนวแรกห่างคูเมืองออกไป
 ประมาณ ๓๐ เส้นก่อน อาศัยค่ายนั้นจัดการเตรียมพร้อมแล้วให้รุกเข้ามาตั้งค่าย
 อีกแนวหนึ่ง ห่างค่ายเก่าเข้ามาประมาณ ๑๐ เส้น ชุกดินทำสนามเพลาะและถม
 เเชิงเทิน แล้วเอาไม้ตาลปัดกรายเป็นเสาระเนียดกันปืนที่ยิงไปจากในพระนคร
 พวกหงสาวดีที่เข้ามาตั้งค่ายถูกชาวพระนครเอาปืนใหญ่ยิงล้มตายลงเป็นอันมาก
 จะเข้ามาทำการกลางวันไม่ได้ ต้องลอบเข้ามาตั้งค่ายต่อเวลากลางคืน เจ้า
 หน้าที่ในพระนครก็แต่งกองอาสาออกทะเลวงฟันสู้รบกันมิได้ขาด พระเจ้า
 หงสาวดีต้องให้ไพร่พลมาเพิ่มเติมอีกเป็นอันมาก จึงตั้งค่ายแนวที่สองลงได้
 ครั้นทำค่ายแนวที่สองมั่นคงแล้วก็ให้รุกมาตั้งแนวที่สามถึงคูเมือง ตอนนั้นใกล้
 ค่ายไทย ๆ ยิงได้ถนัดถูกพวกหงสาวดีล้มตายลงมากกว่าแต่ก่อน ต้องชุกคูเมือง
 เดินบังตัวเข้ามาเป็นหลายสาย ครั้นใกล้ลำนํ้าแล้วจึงชุกคูเมืองแล่นกันตาม
 แนวค่าย ทำการแต่ในเวลากลางคืน พยายามอยู่กว่าสองเดือนจึงเข้ามาตั้งค่าย
 แนวที่สามได้ถึงคูเมือง แต่ก็มีมาติดอยู่เพียงนั้น ด้วยพวกชาวพระนครยังรักษา
 หน้าที่แข็งแรง พวกหงสาวดีจะข้ามคูเมืองเข้ามา ถูกไทยยิงล้มตายต้องถอย
 กลับออกไปหลายคราว ข้ามเข้ามาไม่ได้ พระเจ้าหงสาวดีเห็นว่ากำลังรักษา

๒๐. คูเมืองตอนนั้น ก่อแต่หัวรอ (เหนือวังจันทร์) ลงมาจนปากเข้าสาร (หน้าวัด
 สุวรรณฯ) ในสมัยนั้นยังเป็นคลองแคบ พังชุกกว้างออกไปในรัชกาลหลัง แต่เดี๋ยวนี้สายน้ำกด
 กว้าง กลายเป็นแม่น้ำแล้ว

พระนครยังแข็งแรงนัก ทั้งเครื่องอาวุธยุทธรภัณฑ์และเสบียงอาหารก็ยังหามาได้โดยทางทะเล จึงให้กองทัพเรืออ้อมลงมาทางสะพานผาเซ้า (คือที่เรียกกันว่าคลองสี่กั๊กทุกวันนี่) มาออกบางไทร ลงมาตั้งตรวจตรารักษาลำแม่น้ำแต่เมืองธนบุรี เมืองนนทบุรีขึ้นมา กักเรือมิให้ขึ้นมาส่งของถึงพระนครได้ แล้วให้ระดมคนเข้าถมคู้ทำถนนข้ามเข้ามาตีพระนคร ให้แบ่งหน้าที่กันทำเป็นสามทาง ทางข้างใต้ให้พระมหาอุปราชถมคู้ทำถนนเข้ามาตรงเกาะแก้ว (คือตรงหน้าวัดสุวรรณฯ บัดนี้) ทางหนึ่ง ทางกลางให้พระเจ้าแปรคุมพลทำถนนข้ามคู้เข้ามาที่วัดจันทน์ตรงบางเอียน (คือตรงสถานีอยุธยาบัดนี้) ทางหนึ่ง ทางเหนือให้กองทัพพระเจ้าอังวะถมคู้ทำถนนเข้ามาตรงสะพานเกลือ (ที่ไต้วังจันทร์เกษม) อีกทางหนึ่ง พระเจ้าหงสาวดีคาดโทษว่าทางไหนทำไม่สำเร็จจะเอาโทษแม่ทัพถึงชีวิต พระมหาอุปราชา พระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะต่างเกรงพระราชอาชญา ก็ให้เอาไม้ตาลทำทูปทูปบั้งตัวไพร่พลแล้วรีบเร่งขั้บต้อนเข้ามาถมคูลอง ชาวพระนครเอาปืนยิงตายเสียมากกว่ามาก พวกหงสาวดีก็ยิงขั้บกันหนุ่นเนื่องเข้ามา คนข้างหน้าตายลงคนข้างหลังก็เอาดินถมทับศพเลยมาค้ำยความกลัวอาชญาพระเจ้าหงสาวดีเป็นกำลัง

ในขณะนั้น เฝื่อนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประจวบสวรรคต ชาวพระนครก็มีความว่าแห้ว สมเด็จพระมหินทรราชิราชราชโอรสซึ่งรับรัชทายาททั้งพระยารามและพวกนายทัพไทย เห็นว่าไพร่พลพากันย่อท้อจะรักษาค่ายริมคูเมืองไว้ไม่ได้ ก็ให้กองทัพถอยเข้ามาตั้งค่ายอีกแนวหนึ่งข้างในพระนคร เอากำแพงเมืองเป็นแนวหน้าต่อสู้ข้าศึก พระเจ้าหงสาวดีเห็นได้ทีก็ให้ขั้บพลเข้าตีพระนครทางค้ำนตะวันออกพร้อมกัน ข้าศึกเข้าเมืองได้ที่ตรงเกาะแก้ว แต่พระมหาเทพผู้เป็นนายด่านตรงนั้นเข้มแข็งในการศึก เอาค่ายแนวในเมืองที่

ทำขึ้นใหม่เป็นที่มั่นต่อสู้รับข้าศึกไว้อยู่ พวกหงสาวดีจะตีหักเอาพระนครไม่ได้
 รัพล้มตายลงมากนัก ก็ต้องถอยข้ามคลองออกไป

๒๐. พระเจ้าหงสาวดีพยายามตีกรุงศรีอยุธยามาถึง ๕ เดือนยังไม่ได้
 พระนคร ก็เกิดวิตกเพราะจวนถึงฤดูฝน จึงปรึกษาพระมหากษัตริย์ว่าทำ
 อย่างไรดี จึงจะให้ศึกเสร็จเสียได้โดยเร็ว พระมหากษัตริย์ทูลว่า ที่ชาว
 พระนครยังไม่ยอมแพ้เป็นเหตุด้วยพระยารามคนเดียว พระมหากษัตริย์จะ
 ลองว่ากล่าวดู จึงมีหนังสือลับให้ข้าหลวงเดิมถือเข้ามาถวายพระวิสุทธิกษัตริ
 ย์ว่าศึกหงสาวดีเข้ามาประชิดติดพระนครถึงเพียงนี้แล้ว ไม่พอที่สมเด็จพระ
 มหินทราธิราชจะถือต้องต่อสู้ให้ผู้คนล้มตายต่อไป ควรจะมาว่ากล่าวเป็นไมตรี
 กับพระเจ้าหงสาวดีเสียเหมือนอย่างครั้งเมื่อขอช้างเผือก เหตุการณ์ทั้งปวงที่ได้
 เป็นมานั้น ได้ยินพระเจ้าหงสาวดีตรัสอยู่ว่าเป็นเพราะพระยารามคนเดียว ยุง
 ให้ญาติแตกร้างกันขึ้น ถ้าสมเด็จพระมหินทราธิราชส่งตัวพระยารามออกมาถวายเสีย
 พระเจ้าหงสาวดีก็จะยอมเป็นไมตรีเหมือนอย่างครั้งก่อน พระวิสุทธิกษัตริ
 ย์นำหนังสือนั้นไปถวายสมเด็จพระมหินทราธิราชฯ จึงให้ข้าราชการทั้งปวงปรึกษา
 กันว่า จะควรทำประการใด ในขณะนั้นข้าราชการทั้งปวงเห็นว่าการต่อสู้บ่อง
 กันพระนครเสียเปรียบข้าศึกมากนัก ไม่มีทางที่จะชนะได้ ก็พากันย่อท้อ แม้
 ตัวพระยารามเองก็สิ้นความคิด จึงเห็นพร้อมกันโดยมากกว่าควรจะขอเป็น
 ไมตรีกับพระเจ้าหงสาวดีตามที่พระมหากษัตริย์แนะนำเข้ามา สมเด็จพระ
 มหินทราธิราชจึงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราชให้เป็นผู้นำราชทูตออกไปเจรจาขอเป็น
 ไมตรีกับพระเจ้าหงสาวดี และให้ราชทูตพาพระยารามออกไปถวายพระเจ้า
 หงสาวดีด้วย พระเจ้าหงสาวดีได้ตัวพระยารามไว้แล้ว จึงให้แม่ทัพทั้งปวง
 ประชุมปรึกษากันว่าควรจะเป็นไมตรีกับสมเด็จพระมหินทราธิราชหรือประการใด

แม่ทัพทั้งปวงทูลว่ากรุงศรีอยุธยาเหมือนหนึ่งอยู่ในเงอมือแล้ว ที่จะยอมเป็นไมตรีหาควรไม่ พระเจ้าหงสาวดีจึงยอม รับสั่งแก่ราชทูตว่า ถ้าสมเด็จพระมหินทร์จะใคร่ให้เลิกสงครามก็ต้องรับแพ้เป็นเชลย อย่ามีข้อความขอร้องเป็นเงื่อนไขอย่างไรจึงจะยอม ราชทูตนำความกลับเข้ามาทูล สมเด็จพระมหินทร์ก็รับสั่งให้ปรึกษาข้าราชการเหมือนหนหลัง คราวนี้ข้าราชการทั้งปวงเห็นแน่แท้ใจ ว่าพระเจ้าหงสาวดีหมาย จะเทครัวเอาชาวกรุงศรีอยุธยาไปเป็นเชลยต่างก็โกรธแค้นพากันมีมานะทูลอาสาสมเด็จพระมหินทร์ว่าจะสู้รบศึกหงสาวดีต่อไปจนกว่าจะถึงฤดูน้ำหลาก พระเจ้าหงสาวดีก็จะเลิกทัพกลับไปเอง ขออย่าเพ้อให้ยอมแพ้แก่พระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระมหินทร์ทรงเห็นชอบด้วยกับญชาตาม จึงให้ตรวจตราป้องกันพระนครให้กวดขันยิ่งขึ้น หาออกไปยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดีไม่

ในขณะนั้นพระเจ้าไชยเชษฐากรุงศรีสัตนาคนหุต ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ขอให้มาช่วยกรุงศรีอยุธยา ยกกองทัพลงมาทางเมืองเพชรบูรณ์ พระเจ้าหงสาวดีทรงทราบความจึงปรึกษากับพระมหาดรรชนีราชา แล้วคิดกลอุบายให้พระยารามแต่งหนังสือปลอมเป็นศุภอักษรกรุงศรีอยุธยามาชั้นไปถึงกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตว่า กองทัพหงสาวดีที่มาตั้งล้อมกรุงฯ นั้น เดียวนี้อ่อนกำลังระส่ำระสายอยู่แล้ว ขอให้กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตรีบยกลงมาช่วยตีกระหนาบ กองทัพหงสาวดีคงจะแตกพ่ายไป ให้พวกไทยในกองทัพพระมหาดรรชนีราชาถือหนังสือนั้นไป แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ให้พระมหาอุปราชายกกองทัพขึ้นไปชุมนุมอยู่ในแขวงเมืองสระบุรี คอยตีกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตที่จะยกลงมา ฝ่ายพระเจ้าไชยเชษฐาได้รับศุภอักษรปลอมมิได้สงสัยว่าเป็นกลอุบาย ก็เร่งให้กองทัพรีบยกลงมาโดยประมาท กองทัพหน้ามาถึงแขวงสระบุรีที่พระมหาอุป-

ราชาข่มอยู่ ก็ออกโจมตีกองทัพกรุงศรีสัตนาคณหุตไม่ทันรู้ตัวแตกพ่ายยับเยิน เสียข้างม้าผู้คน พระมหากษัตริย์มาได้เป็นอันมาก พระเจ้าไชยเชษฐาเห็นว่า จะเอาชัยชนะข้าศึกไม่ได้ ก็ถอยทัพกลับไปกรุงศรีสัตนาคณหุต

๒๑. ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีมีชัยชนะกองทัพกรุงศรีสัตนาคณหุตแล้ว ให้เข้าระดมตีกรุงศรีอยุธยาอีกหลายครั้งก็เข้าเมืองไม่ได้ ด้วยในตอนนั้นข้างในกรุง ข้าราชการทั้งปวงพร้อมกันเป็นหน้าหนึ่งใจเดียวช่วยกันต่อสู้เป็นสามารภ พระมหากษัตริย์ราชารับอาสาเข้ามาเจรจากับชาวพระนคร ประสงค์จะเกลี้ยกล่อมให้ยอมแพ้โดยดี พวกชาวพระนครก็ไม่ฟังกลับเอาปืนยิงพระมหากษัตริย์ราชาร้องไห้หนีออกไป จนถึงเดือน ๗ ยิงตีไม่ได้กรุงศรีอยุธยา พระเจ้าหงสาวดีก็มีความวิตกหนักขึ้นด้วยใกล้ฤดูน้ำเข้ามาทุกที จึงคิดกลอุบายเอาพระยาจักรีซึ่งได้ตัวไปจากกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับพระราเมศวรนั้นมาเกลี้ยกล่อม พระยาจักรีรับอาสาจะเข้ามาเป็นไส้ศึก พระเจ้าหงสาวดีจึงแกล้งให้จำพระยาจักรีแล้วเอาตัวไปคุมไว้ในค่ายทางด้านตะวันตก สั่งเป็นความลับไปแก่นายทัพที่ควบคุมให้แกล้งทำละเลยให้พระยาจักรีหนีได้ เวลากลางคืนวันหนึ่งพระยาจักรีหนีมาทางเครื่องพันธนาการเข้ามาหาเจ้าหน้าที่รักษาพระนครทางด้านวัดสพสวรรค์ ครั้นรุ่งเช้านายทัพพม่าซ้ำให้เอาผู้คนมาตัดศีรษะเสียบไว้ที่ริมน้ำให้ไทยเห็น จะมิให้สงสัยว่าแกล้งปล่อยพระยาจักรีเข้ามา ฝ่ายสมเด็จพระมหินทรมิทรงทราบว่าเป็นกลอุบายของพระเจ้าหงสาวดี สำคัญว่าพระยาจักรีหนีเข้ามาได้เองก็ทรงยินดี ด้วยพระยาจักรีเคยเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทั้งได้ต่อสู้พระเจ้าหงสาวดีเมื่อคราวก่อน จึงตั้งพระยาจักรีให้เป็นผู้บัญชาการรักษารักษาพระนครแทนที่พระยาราม พระยาจักรีก็ตั้งคนคิดกลอุบายทำทรยศต่าง ๆ เป็นต้นว่าพระศรีเสาวราชน้องยาเธอพระองค์ ๑ ซึ่งช่วยบัญชาการรบพุ่งข้าศึกแข็งแรง พระยาจักรี

ก็ทูลยุยงสมเด็จพระมหินทราธิราชว่าเป็นกบฏ จนต้องถูกสำเร็จโทษ ข้าราชการคนไหนที่มื้อมือต่อสู้อำนาจเข้มแข็ง พระยาจักรีก็แก่งแย่งหน้าที่ให้ไปรักษาการทางที่จะไม่มีข้าศึกเข้ามา เขาคอนที่เห็นว่าอ่อนแอมารักษาหน้าที่สำคัญๆ พระยาจักรีพยายามทำการทรยศมาจนเห็นว่าการรักษาพระนครอ่อนแอมากอยู่แล้ว ก็ลอบให้สัญญาออกไปยังกองทัพพระเจ้าหงสาวดีๆ จึงให้เข้าระดมตีพระนครพร้อมกันทุกด้าน ก็เสียกรุงฯ แก่พระเจ้าหงสาวดี เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๑๒ กิตเวลาตั้งล้อมไว้ถึง ๙ เดือน

ในพงศาวดารพม่ากล่าวว่า พอพระเจ้าหงสาวดีได้กรุงศรีอยุธยาแล้วไม่ชำนาญก็หลากลงมาท่วมที่ตั้งกองทัพอยู่แต่ก่อนแทบทั่วทุกแห่ง และว่าถ้าหากพระเจ้าหงสาวดีไม่ได้กรุงศรีอยุธยา อย่างช้าอีกสักเดือนหนึ่งก็ต้องเลิกทัพกลับไป เรื่องราวก็เป็นเช่นนี้จึงน่าเสียใจว่าเพราะไทยทรยศกันเอง หากไม่เห็นจะไม่เสียกรุงฯ ในครั้งนั้น แต่ว่าพระยาจักรีผู้ทรยศนั้น ในหนังสือพงศาวดารพม่าว่าพระเจ้าหงสาวดีจะปูนบำเหน็จตั้งให้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก ตัวเองขอสมัครไปรับราชการที่เมืองหงสาวดี คงเป็นเพราะไม่กล้าจะอยู่ดูหน้าไทยด้วยกันได้ พระเจ้าหงสาวดีเอาพระยาจักรีไปเลี้ยงไว้ได้หน่อยหนึ่งแล้ว ก็พาลเอาความผิดให้ประหารชีวิตเสีย ด้วยเกลียดชังว่าเป็นคนคิดทรยศต่อบ้านเมืองของตัวเอง ดังนั้น

พระเจ้าหงสาวดีที่กรุงศรีอยุธยาได้ครั้งนั้น ถือว่าได้ด้วยต้องรบพุ่งเสียรู้ผลเป็นอันมาก จึงให้ทำแก่พระนครศรีอยุธยาอย่างเมืองเชลย ให้เก็บบริบททรัพย์สมบัติทั้งปวงบรรดาที่ต้องการ และให้รวบรวมผู้คนพลเมืองทั้งชายหญิงกวาดเอาไปเป็นเชลย เหลือไว้ให้ประจำเมือง ๑๐,๐๐๐ คน ส่วนสมเด็จพระมหินทราธิราชกับทั้งพระญาติวงศ์และข้าราชการโดยมาก ก็ให้คุมเอาไปเมือง

หงสาวดีด้วย แต่สมเด็จพระมหินทราธิราชเสวยราชย์อยู่ได้ปีหนึ่ง นับเป็นสุก
 กษัตริย์ในราชวงศ์สุพรรณภูมิ ๑๓ องค์ ซึ่งได้ครองกรุงศรีอยุธยาตลอดเวลา
 กาล ๑๕๗ ปี

พระเจ้าหงสาวดีพักอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาจนตลอดฤดูฝน ให้สร้างพระ
 สถูปใหญ่ไว้เฉลิมพระเกียรติที่วัดกุฎีเขาทอง^{๑๒} องค์หนึ่ง ครั้นถึงเดือน ๑๒
 ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๑๒ พระเจ้าหงสาวดีจึงยกทัพกลับไปทางเมืองพิษณุโลก แต่
 ันกรุงศรีอยุธยาก็ตกเป็นประเทศราชขึ้นแก่พระเจ้าหงสาวดีมาตลอดเวลา ๑๕
 ปี จึงได้กลับมาเป็นอิสระด้วยพระเดชพระคุณของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
 ดังจะบรรยายเรื่องในกัณฑ์หน้าต่อไป

^{๑๒} พระสถูปเดิมพังเสียแล้ว องค์ที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้ พระเจ้าบรมโกศทรงสร้าง แต่รูป
 สันฐานยังพอสังเกตได้ว่าของเดิมสร้างเป็นรูปพระเจดีย์มอญ (หรือพม่า)

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ตอนที่ ๔

สมัยเมื่อเกิดมหายุทธสงคราม (ภาคกลาง)

๑. พระมหากษัตริย์ราชินีเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๒ ทรงพระนามว่าพระศรีสรรเพชญ์ แต่ในพงศาวดารเรียกตามพระนามก่อนว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช นับเป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยที่ครองกรุงศรีอยุธยา เพราะเป็นเชื้อพระวงศ์พระร่วงตั้งกล่าวมาแล้ว. อนึ่งสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้อภิเษกสมรสกับพระวิสุทธิกษัตริย์ ราชธิดาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งสมเด็จพระสุริโยทัยพระอัครมเหสีเป็นพระมารดา มีโอรสธิดาด้วยกัน ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่เป็นราชธิดา ทรงพระนามว่า พระสุพรรณเทวี^๑ สมเด็จพระมหาธรรมราชาถวายพระเจ้าหงสาวดีเมื่อได้ครองกรุงศรีอยุธยา ตั้งเป็นพระมเหสีองค์หนึ่ง พระองค์กลางเป็นราชโอรสคนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญว่า “พระองค์ดำ” เมื่อพระเจ้าหงสาวดีกลับจากเมืองไทยคราวมาทำสงครามเรื่องช้างเผือก ตรัสขอไปเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม (ที่แกะนั้นเป็นตัวจํา) อยู่ ณ เมืองหงสาวดีตั้งแต่พระชันษาได้ ๙ ปี จนพระชันษาได้ ๑๕ ปี ครั้นพระราชบิดาได้ครองกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าหงสาวดี (ได้พระสุพรรณเทวีไปไว้เป็นตัวจําแทนแล้ว) จึงให้กลับมาอยู่ช่วยราชการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงสถาปนาให้เป็นพระนเรศวร ตำแหน่งรัชทายาทแล้วโปรดให้เสด็จขึ้นไปครองเมืองเหนือที่ปวงอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก

^๑ พระสุพรรณเทวี ในหนังสือพระราชพงศาวดารหาได้กล่าวถึงไม่ แต่มีปรากฏในพงศาวดารพม่า

พระราชโอรสพระองค์น้อยนั้นคนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญว่า “พระองค์ขาว” อยู่กับพระมารดาตลอดมาแต่ยังทรงพระเยาว์ สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงสถาปนาให้เป็นพระเอกาทศรถราชกุมาร พระนเรศวรกับพระเอกาทศรถ ๒ พระองค์นี้ นับว่าเป็นต้นเจ้าฟ้าตั้งแต่ใช้เกียรติยศนั้น ในราชประเพณีสยามสำหรับเจ้านายชั้นสูงซึ่งพระมารดาเป็นเจ้า

๒. สมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ครองกรุงศรีอยุธยาในเวลานั้นเมืองกำลังยับเยิน ด้วยถูกพระเจ้าหงสาวดีเก็บบริบททรัพย์สมบัติและกวาดต้อนผู้คนในพระนครศรีอยุธยาไปเสียเกือบหมด เหลือพลเมืองไว้ให้ที่พระนครศรีอยุธยาเพียงหมื่นคน และให้กองทัพพม่ามอญมีจำนวนพล ๓,๐๐๐ คน ตั้งประจำอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา ว่าจะให้อยู่ช่วยรักษาพระนคร แต่ที่แท้คือให้อยู่ควบคุมไทยอีกชั้นหนึ่ง ฝ่ายไทยในเวลานั้นก็น่าที่จะมีได้สมัครสมานต่อกัน เพราะพวกชาวเมืองใต้ที่ถูกข้าศึกกดขี่ ย่อมเป็นธรรมดาที่จะโกรธแค้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาและพวกชาวเมืองเหนือว่าไปเข้ากับข้าศึก แต่หากพวกชาวเมืองใต้ถูกกวาดเอาไปเป็นเชลยเสียเป็นอันมาก ที่เหลืออยู่เป็นแต่ชาวหัวเมืองไกลหรือชาวพระนครที่แตกงานเที่ยวซุ่มซ่อนหนีข้าศึก ไม่สามารถจะควบคุมกันเข้าได้ จึงมิได้เกิดรบพุ่งกันขึ้นเอง แต่ชาวหัวเมืองเหนือทั้งปวงนั้น แม้จะไม่ถูกกวาดต้อนเอาไปเป็นเชลยก็ดี ก็ถูกพระเจ้าหงสาวดีเกณฑ์ใช้สอยตรากตรำทำการต่างๆ ให้พม่า ทั้งถูกเรียกเก็บเอาทรัพย์สินยับเยินเหมือนกัน ไม่มีใครที่จะยินดีเพราะได้ไปเข้ากับข้าศึก ด้วยเหตุนี้ความที่เกิดกินแห้งกันในหมู่ไทยจึงหายไปได้โดยเร็ว

กรุงศรีอยุธยา^๑ขึ้น ครั้น^๒ มีผลเกิดให้ประจักษ์ในทันที พอถึงฤดู
แล้ง พ.ศ. ๒๑๑๒ พระบรมราชา^๒ เจ้ากรุงกัมพูชาซึ่งเคยเป็นประเทศราชขึ้น
แก่ไทยมาแต่ก่อน ก็บังอาจยกกองทัพเข้ามาตีพระนครกรุงศรีอยุธยา กองทัพ
เขมรยกเข้ามาตีครั้งนั้นมรพลเพียง ๒๐,๐๐๐ ก็สามารรถเข้ามาถึงชานพระนคร
เมื่อแรกสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ข่าวกองทัพเขมรยกเข้ามา จึงคิดจะอพยพ
ขึ้นไปอยู่เมืองพิษณุโลก ด้วยเห็นว่ากำลังที่จะต่อสู้มีน้อยนัก แต่จะอพยพไป
ก็ไม่ได้ด้วยได้ความว่ามีผู้ร้ายไทยด้วยกันเอง พระยาเพชรบูรณ์เป็นหัวหน้า
คอยจะปล้นอยู่กลางทาง จึงจำต้องตั้งต่อสู้เขมรอยู่ที่พระนครศรีอยุธยา แต่
กองทัพเขมรก็ยกเข้ามาครั้งนั้น พกกรพลเคยกลัวเกรงไทยมาแต่ก่อน ครั้นไทย
ต่อสู้ยิงพระเจ้าปนาายทัพหน้าของเขมรตาย กองทัพเขมรก็เลิกกลับไป แต่
กวาดเอาผู้คนตามหัวเมืองรายทางไปเป็นเชลยเป็นอันมาก ต่อมาอีก ๕ ปี เมื่อ
พ.ศ. ๒๑๑๘ พระเจ้าหงสาวดียกกองทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ เกณฑ์ให้สมเด็จพระ
มหาธรรมราชา^๑กับพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไปช่วย ฝ่ายพระบรมราชา
เจ้ากรุงกัมพูชาเห็นได้ทียกกองทัพมาตีพระนครศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้
ยกมาเป็นกองทัพเรือ ก็สามารถขึ้นไปได้ถึงวัดพระเจ้าพนัญเชิงเพราะไม่มีผู้ใด
ต่อสู้กีดกัน แต่เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชา^๑กับพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไป
ไปช่วยพระเจ้าหงสาวดีครั้งนั้น เมื่อไปถึงหนองบัวลำพูพระนเรศวรไปประหาร
ไฉ่ทริพิษ พระเจ้าหงสาวดียอมอนุญาตให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาเลิกทัพ
กลับมา มาถึงพระนครศรีอยุธยาทันเข้าศึก ก็ตีกองทัพเขมรพ่ายแพ้กลับไป

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกว่า พระยาละแวก เพราะในสมัยนั้น ราชธานีของ
กรุงกัมพูชา ตั้งอยู่ที่เมืองละแวก

อีกครึ่งหนึ่ง แต่นั้นเขมรก็ไม่กล้ายกกองทัพเข้ามาตีพระนครศรีอยุธยา แต่
 ยังแต่งกองทัพเข้ามาปล้นตามหัวเมืองเก็บทรัพย์สินและกวาดผู้คนไปอีกหลาย
 คราว สมเด็จพระมหาธรรมราชาที่กำลังน้อย ก็หาอาจยกไปปราบปรามกรง
 กัมพูชาไม่ แต่การที่เขมรคอยซ้ำเติมในครั้งนั้นที่แท้กลับเป็นคุณในทางอ้อม
 เพราะต้อนคนไทยที่เที่ยวแตกฉานอยู่เป็นอันมากให้หนีเขมรเข้ามารวบรวม
 กันที่พระนครศรีอยุธยา เป็นเหตุให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาที่กำลังรพลมาก
 ขึ้นประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเป็นโอกาสให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาคิด
 อานบ่อกัน พระนครให้แข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อนได้ โดยไม่ต้องเกรงพระเจ้า
 หงสาวดีจะระแวงสงสัยด้วย เพราะฉะนั้นจึงปรากฏว่าสมเด็จพระมหาธรรม
 ราชาให้ขุดขยายคลองชื่อหน้าคูพระนครทางด้านตะวันออก (ตั้งแต่ตรงปาก
 คลองเมืองทุกวันนั้นลงไปจนปากเข้าสาร) ตอนที่พระเจ้าหงสาวดีเคยถมข้ามเข้า
 พระนครได้นั้นให้ลึกและกว้างกว่าแต่ก่อน แล้วให้สร้างกำแพงพระนครขยาย
 ลงไปจนถึงคูที่ขุดใหม่เหมือนกับด้านอื่นและให้สร้างบ่อบ่มเพิ่มเติมขึ้นอีก นอก
 จากการก่อสร้างที่กล่าวมา คงจะได้จัดหาพาหนะและเครื่องศสตราอาวุธยุทธ
 ภัณฑ์ มีปืนใหญ่เป็นต้น เพิ่มเติมขึ้นเป็นอันคืบมา แต่การทะนุบำรุงกำลัง
 บ้านเมืองในครั้งนั้น มีข้อยากเป็นข้อสำคัญอยู่ที่จำต้องระวางมิให้พระเจ้า
 หงสาวดีสงสัย ถ้าสงสัยว่าไทยจะคิดตั้งเป็นอิสระอีก คงซึ่งปราบปรามให้บ่นไป
 ไปในทันที ฝ่ายไทยไม่มีประตุที่จะสู้ได้ จึงจำเป็นต้องแสดงความภักดีต่อพระ
 เจ้าหงสาวดีด้วยประการต่างๆ เช่นให้กองทัพไปช่วยหรือถ้าสั่งสอนแนะนำมา
 ประการใดก็กระทำตาม มีประเพณีหลายอย่างซึ่งรับทำตามนิยมของพระเจ้า
 หงสาวดีเมื่อครั้งนั้นแล้วเลยใช้ต่อมา ปรากฏอยู่จนชั้นหลังอย่างหนึ่งคือแบบ
 ปฏิทินที่ใช้จุลศักราช อีกอย่างหนึ่งคือรับใช้กฎหมายมนุธรรมศาสตร์เช่นใช้

กันในเมืองหงสาวดี การอย่างอื่นเห็นจะมีอีกแต่หากทราบไม่ได้ในเวลานี้ หนึ่ง เมืองตากเดิมตั้งอยู่ตรงที่ลำน้ำวังประสบกับลำน้ำปิง^๓ ก็เห็นจะย้ายลงมาตั้งที่บ้านระแหงในสมัยนั้น โดยประสงค์จะให้สะดวกแก่การคมนาคม ด้วยบ้านระแหงเป็นเส้นทางที่จะเดินไปมากับเมืองมอญ จึงเป็นเหตุให้เรียกกันว่าเมืองตากบ้าง เมืองระแหงบ้าง เป็น ๒ ชื่อมาจนบัดนี้ ครั้นนั้นกรุงศรีอยุธยาต้องยอมอยู่ในอำนาจพระเจ้าหงสาวดีถึง ๑๕ ปี

๓. ฝ่ายทางเมืองเหนือซึ่งพระนเรศวรทรงปกครอง ก็ตั้งหน้าทะนุบำรุงกำลังบ้านเมือง และระมัดระวังอย่างที่พระนครศรีอยุธยา แต่เมื่อมาพิเคราะห์ดูในบัดนี้ ที่พระนเรศวรได้ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกครั้งนั้น เหมือนกับเทพดาเลือกสรรไป สำหรับจะให้กู้เมืองไทยให้กลับเป็นอิสรภาพ เพราะประวัติและอุปนิสัยในส่วนพระองค์ของพระนเรศวรช่างเหมาะแก่เหตุการณ์ไม่บกพร่องเลยสักอย่างเดียว เบื้องต้นแต่พระชาติประวัติก็น่าชื่นชมทั้งสมเด็จพระร่วงและสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทั้งทรงสมภาพและเจริญวัยในเมืองเหนือ สองข้อนี้ยอมเป็นเหตุให้ชาวเมืองเหนือนิยมยิ่งกว่าผู้อื่น ส่วนพระองค์เล่าเพราะได้คุ้นเคยกับถิ่นฐานและผู้คนชาวเมืองเหนือมา แต่ยังทรงพระเยาว์ เมื่อเสด็จไปปกครองก็ไม่มี ความยากลำบากแก่พระหฤทัย อีกประการหนึ่งพระนเรศวรได้เคยไปอยู่เมืองหงสาวดี ๖ ปี ข้อนี้ก็เป็นที่ประโยชน์สำคัญยิ่งนัก เพราะในเวลานั้นไทยกำลังครั้นคร้ามพม่าอยู่โดยมาก แต่พระนเรศวรได้เสด็จไปอยู่ในหมู่พม่ามอญ ทรงทราบทั้งภาษาและนิสัยใจคอตลอดจนลัทธิวัตรดีเดชะของพม่าว่าจริงเพียงใด เหมือนมีทุนสำหรับบิคิดอ่านต่อสู้ และที่สุค

^๓ เดียวนี้เรียกว่า บ้านตาก เค้าเมืองเดิมยังปรากฏอยู่ มีพระเจดีย์ใหญ่แบบครั้งสุโขทัย สร้างไว้องค์หนึ่ง

ส่วนอุปนิสัยของพระนเรศวร ซึ่งอาจจะแลเห็นได้ในเรื่องพงศาวดารเป็นแน่นอน ว่าเป็นนักรบมาแต่พระกำเนิด ไม่ต้องมีใครบังคับหรือชักชวนให้ทรงนิยมในการทำสงคราม ด้วยเหตุเหล่านี้จึงเหมือนกับเทพยดาเชิญเสด็จอวตารมาเหมาะแก่เวลาที่จะก่อกู้เมืองไทยให้พ้นจากทาสของชาติอื่น เรื่องประวัติของพระนเรศวร จำเดิมแต่เสด็จขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกซึ่งสันนิษฐานได้ว่าในเบื้องต้น คงทรงชวนขวายนาคสำหรับทรงใช้สอยก่อนอย่างอื่น เพราะเมื่อพระเจ้ากรุงหงสาวดีที่กรุงศรีอยุธยาได้ อ้างว่าข้าราชการเกลียดชังสมเด็จพระมหาธรรมราชา ๆ ก็ต้องถอนข้าราชการเมืองเหนือซึ่งเคยใช้สอย เอาลงมารับราชการในกรุงมากด้วยกัน จำนวนข้าราชการทางเมืองเหนือบกพร่องต้องหาตัวตั้งขึ้นใหม่ ก็ในขณะนั้นพระนเรศวรกำลังรุ่นหนุ่มก็เลือกสรรผู้คนที่ เป็นรุ่นราวคราวเดียวกันฝึกหัดทรงใช้สอย ข้าราชการชนนที่ต่อมาได้เป็นแม่ทัพนายกองของพระนเรศวร เมื่อทำสงครามกับอริภาพ ได้ล้วนเป็นรุ่นหนุ่ม และได้ฝึกฝนตามวิธียุทธของพระนเรศวรทั้งสิ้น จึงเป็นกำลังของพระนเรศวรในเวลาต่อมายิ่งกว่าข้าราชการในกรุงศรีอยุธยา ซึ่งคุ้นเคยแต่ยุทธวิธีอย่างเก่าแทบทั้งนั้น

เรื่องพระนเรศวรจะได้ทำการรบพุ่งนั้น ปรากฏว่าครั้งหนึ่งเสด็จลงมาพระนครศรีอยุธยา ประทับอยู่ที่วังซึ่งทรงสร้างใหม่คือวังจันทร์เกษม ทุกวันนั้น ประจบเวลาอันขนนางจีนเมืองเขมรคนหนึ่ง ชื่อพระยาจีนจันตุ ซึ่งเข้ามาสาบมิภักดิ์อยู่ในกรุง ฯ ได้รู้การงานทั้งปวงในพระนครแล้วลอบลงเรือสำเภาจะหนีไปทางทะเล พอพระนเรศวรทรงทราบก็เรียกพวกข้าหลวงที่ตามเสด็จลงมาจากเมืองพิษณุโลกลงเรือรีบตามไปกับพระเอกาทศรถพระอนุชาด้วยกัน ไปทันเรือพระยาจีนจันตุที่ปากน้ำ พระยาจีนจันตุต่อสู้ พระนเรศวรก็เร่ง

เรือพระที่นั่งให้พายขึ้น ไปข้างหน้าเรืออื่น เสด็จออกยืนทรงปืนนกสับยิงข้าศึก
เองที่หน้าเรือก็ดูน่าเกรงขาม จนข้าศึกยิงมาถูกวางพระแสงปืนที่ทรงนั้นแตกไปก็ไม่
หลบเลี้ยง ฝ่ายพระเอกาทศรถเห็นสมเด็จพระเชษฐาภคินีนักเกรงจะเป็นอัน-
ตราย ให้เร่งเรือลำที่ทรงเข้าบังเรือพระที่นั่งไว้ ขณะนั้นพอเรือสำเภาพระยา
จินจันตุ ได้ลมก็แล่นไปออกทะเลได้ เรือที่ลงไปตามเป็นแต่เรือยาวสู้คลื่นไม่
ไหวก็ต้องเสด็จกลับคืนมาพระนคร การรบที่กล่าวนี้ปรากฏเป็นครั้งแรกที่
พระนเรศวรรบพม่า แต่ก็มีเวลาพอเห็นได้ว่าพระนเรศวรที่เอาพระองค์ออก
หน้าศึกกับวิธีรบพม่าแต่ก่อนอย่างไร ยังอีกประการหนึ่งเห็นได้แต่คราวันไป
ว่าพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถทรงรักใคร่กันเพียงไร จึงได้เป็นผู้ร่วมทุกข์
ร่วมสุขด้วยกันจนตลอดการมหายุทธสงคราม

ต่อมาอีกครั้งหนึ่ง เป็นเวลาพระนเรศวรเสด็จลงมาประทับอยู่ที่พระ
นครศรีอยุธยาเหมือนหนหลัง ได้ข่าวเข้ามาว่าเจ้าเมืองกัมพูชาให้กองทัพเขมร
มาเที่ยวไล่กวาดผู้คนชาวเมืองนครราชสีมา แล้วจะลงมากวาดคนหัวเมือง
ชั้นใน พระนเรศวรก็ทรงจัดกระบวนช้างเร็วม้าเร็วกับพวกพลทหาร ๓,๐๐๐
รีบเสด็จยกไป แล้วคิดกลอุบายให้กองทัพไปซุ่มอยู่ ๒ ข้างทางที่ทัพเขมรจะ
ยกมา ฝ่ายกองทัพเขมรมาด้วยความประมาท กองทัพหน้าเดินถลำเข้ามาใน
ที่ไทยซุ่มอยู่ ทหารไทยออกจุมตีไม่ทันรู้ตัวก็แตกฉาน กองทัพไทยไล่ติดตาม
ฆ่าฟันเขมรไปไม่หยุดหย่อนจนถึงกองทัพหลวง ฝ่ายแม่ทัพหลวงเห็นกองทัพ
หน้าแตกยับเยินไป ไม่รู้ว่ากองทัพไทยจะใหญ่ น้อยสักเพียงใดก็รีบถอยทัพหนี
กลับไปยังกรุงกัมพูชา เรื่องพระนเรศวรเริ่มรบพม่าดังกล่าวนั้น เป็นเหตุให้
เลื่องลือความกล้ากล้าสามารถของพระนเรศวรแพร่หลายจนทราบออกไปถึง
เมืองหงสาวดี ก็เป็นมูลเหตุที่จะเกิดมีผลเสียยาวดังจะบรรยายต่อไป

๔. ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๒๔ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองประชวรเป็นปัจจุบันสิ้นพระชนม์ มังชยสิงห์ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชได้รับรัชทายาทเป็นพระเจ้าหงสาวดี พม่าเรียกพระนามว่า “พระเจ้าันันทบุเรง” ๕ มังกะยอชวราชโอรสองค์ใหญ่เป็นมหาอุปราช แล้วให้มีตราบอกไปยังเมืองขึ้นทั้งปวงให้ทราบว่กรุงหงสาวดีเปลี่ยนรัชกาลใหม่ เจ้าประเทศราชทั้งปวงต่างก็พากันไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดีพระองค์ใหม่ตามประเพณีที่เป็นเมืองขึ้น ขณะนั้นพระนเรศวรพระชนษาได้ ๒๖ ปี ทูลขออาสาไปเมืองหงสาวดีต่างพระองค์พระราชบิดา ด้วยประสงค์จะฟังการงานในเมืองพม่าว่ามีผู้เปลี่ยนรัชกาลใหม่จะเป็นอย่างไรบ้าง ก็ขณะเมื่อเจ้านายประเทศราชไปประชุมกันที่เมืองหงสาวดีครั้งนั้น ความปรากฏว่าเจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองกั๋ง ๕ ตั้งแข็งเมืองเพิกเฉยเสีย ไม่ไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีซัดเคืองจะให้กองทัพไปตีเมืองกั๋ง ตรัสว่าเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ก็ได้เคยทำศึกสงครามมานานแล้ว คราวนี้จะให้เจ้านายชั้นเล็กรุ่นใหม่ไปตีเมืองกั๋งให้เคยการทัพศึกเสียบ้าง ด้วยพระเจ้าหงสาวดีประสงค์จะให้เป็นที่เกียรติยศแก่ราชโอรส ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชรุ่นใหม่ จึงให้เกณฑ์กองทัพ ๓ ทัพ ให้พระมหาอุปราชคุมกองทัพเมืองหงสาวดีทัพ ๑ ให้พระสังกัตคุมกองทัพเมืองตองอูทัพ ๑ ให้พระนเรศวรคุมกองทัพกรุงศรีอยุธยาทัพ ๑ ยกไปตีเมืองกั๋งเป็นทำนองประชันฝีมือกัน ก็และเมืองกั๋งนั้นตั้งอยู่บนภูเขาทางชันลงกับชัน ชาวเมืองต่อสู้รักษาเมืองได้ง่าย ครั้นกองทัพออกไปถึง พระมหาอุปราชจึงปรึกษากับพระสังกัตและพระนเรศวรว่าทางที่จะเข้าตีเมืองกั๋งมีทางชันเขาแต่โดยเฉพา ยกกำลังขึ้นไป

๔ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมืองรุมกับเมืองกั๋งเป็น ๒ เมือง แต่พงศาวดารพม่าว่าเมืองกั๋งเมืองเดียว

พร้อมกันหมดก็ไม่ใช่ประโยชน์อันใด จะเอาไพร่พลไปล้มตายเสียเปล่า ๆ ชาวเมืองที่รักษาเมืองก็ไม่มากมายเท่าใดนัก กองทัพยกไปด้วยกันถึง ๓ ทပ် ผลัดเวรกันเข้าตีเมืองทีพลวันจะตีกว่า เห็นชอบพร้อมกันตั้งนี้แล้วก็ให้ตั้งค่ายรายอยู่ที่เชิงเขา ครั้นถึงเวรพระมหาอุปราชา ยกขึ้นไปปล้นเมืองคงเวลาค่ำตั้งแต่ ๑๐ นาฬิกา พวกชาวเมืองต่อสู้เป็นสามารถรบกันอยู่จนรุ่งสว่างเข้าเมืองไม่ได้ ทัพลัดโรยก็ต้องถอยลงมา ถึงวันเวรพระสังกัทยกขึ้นไปตีเมืองคงก็เป็นเช่นนี้อีก ก็ในระหว่างเวลาเวรของพระมหาอุปราชากับพระสังกัทยตีเมืองคงนั้น พระนเรศวรได้เที่ยวตรวจท้องที่ ทรงทราบว่ามีทางที่จะขึ้นไปถึงเมืองคงได้อีกทางหนึ่ง จึงคิดอุบายไว้ ครั้นถึงวันเวรพระองค์ก็ทรงจัดแบ่งทหารเป็น ๒ กอง พอเวลาค่ำมืดให้กองน้อยมาชุมนุมอยู่ทางค้ำหน้า ซึ่งพระมหาอุปราชากับพระสังกัทยเคยยกขึ้นไป ให้กองใหญ่ไปชุมนุมอยู่ตรงทางที่พบใหม่สงบอยู่จน ๔ นาฬิกาเวลาตีก็จะใกล้รุ่งจึงให้กองน้อยยกขึ้นไป ส่งให้ยิงปืนแลโห่ร้องทำอาการคจเข้าปล้นเมืองทางค้ำหน้า พวกชาวเมืองสำคัญว่าข้าศึกจะยกขึ้นไปเหมือนคราวก่อน ๆ เป็นเวลากำลังตีและมีดีไม่เห็นว่ข้าศึกมากนักยเท่าใด ก็พากันมาคอยรบพุ่งต้านทานทางค้ำหน้า พอพระนเรศวรทรงสังเกตเห็นว่าพวกชาวเมืองพากันมารวมรักษาทางค้ำหน้าเสียเป็นอันมากแล้ว ก็ให้สัญญากองใหญ่ยกกรุกขึ้นไปทางค้ำที่พบใหม่ พอเวลาเช้าก็เข้าเมืองได้จับตัวเจ้าฟ้าเมืองคง แล้วทั้ง ๓ ทပ်ก็เลิกกลับมายังเมืองหงสาวดี พระมหาอุปราชากับพระสังกัทยได้ความละลายก็เกลียดชังพระนเรศวรแต่นั้นมา ถึงพระเจ้าหงสาวดีก็ไม่พอพระราชหฤทัยแต่มีรู้ที่จะทำประการใด ก็พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่พระนเรศวรตามประเพณีที่ไปชนะศึกกลับมา

มีเรื่องราวปรากฏว่าเมื่อเสร็จศึกเมืองคังแล้ว เวลาพระนเรศวรยังเสด็จอยู่ที่เมืองหงสาวดีครั้งนั้น มีเหตุเกิดขึ้นด้วยเรื่องพระนเรศวรเล่นชกไปกับพระมหาอุปราชอีกเรื่องหนึ่ง ไก่ตัวสำคัญของพระมหาอุปราชแพ้ พระมหาอุปราชกำลังโทมนัสตรัสเสียสติ “ไก่เซลดยตัวนี้เก่งจริงหนอ” พระนเรศวรก็ทรงชกเคื่องตอบไปในทันทีว่า “ไก่เซลดยตัวนี้ชื่อว่าแต่จะชนเอาเดิมพันเลย ถึงจะชนเอาบ้านเมืองก็ได้” เมื่อพระนเรศวรเสด็จกลับมาแล้ว ความนั้นทราบถึงพระเจ้าหงสาวดี ตรัสว่าพระนเรศวรกิริยาทะนงองอาจนัก ทั้งความกิตติการศึกสงครามก็เฉียบแหลม ถ้าไม่กำราบเสียให้รู้สึก นานไปก็จะกำเริบเป็นศัตรูขึ้น จึงอุบายให้มันทสกับราชสงครามพม่ากับไทยใหญ่ทำทางเข้ามายังเมืองกำแพงเพชร และมาตั้งยั้งฉางเตรียมเสบียงอาหารไว้ เป็นอาการเหมือนหนึ่งว่าจะยกกองทัพผ่านไปตีกรุงศรีสัตนาคณหุต แต่ที่จริงประสงค์จะขู่พระนเรศวรให้รู้สึก ถ้ากำเริบขึ้นพระเจ้าหงสาวดีก็จะยกกองทัพใหญ่เข้าปราบปรามให้ยับเยินได้โดยง่าย ฝ่ายพระนเรศวรเมื่อเสด็จออกไปเมืองหงสาวดีครั้งนั้น ได้สืบสวนการภายในทราบแน่แท้พระเหตุร้ายว่าเจ้าเมืองประเทศราชทั้งหลาย ไม่กลัวเกรงนับถือพระเจ้าหงสาวดีพระองค์ใหม่เหมือนกับพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ทั้งพวกต่างชาติต่างภาษาเช่นพวกมอญพวกไทยใหญ่และพวกยะไข่ซึ่งต้องจำใจอยู่ในอำนาจพม่าด้วยความเกรงกลัวพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมาแต่ก่อน ก็คิดเอาใจออกห่าง อยากจะหาโอกาสให้พ้นอำนาจพม่าอยู่เหมือนกับไทย ทรงคาดการณ์เห็นว่าไม่ช้านักคงจะมีเหตุเกิดขึ้นทางเมืองหงสาวดี ยังไม่ควรจะรีบให้เกิดเหตุขึ้นทางเมืองไทยในเวลาที่ยังไม่ได้ท้วงที จึงแก่งทำไม่รู้เท่าที่พม่ามาทำทางและมาตั้งยั้งฉาง ณ เมืองกำแพงเพชรครั้งนั้น เป็นแต่ให้ตระเตรียมกำลังไว้อย่างเงียบ ๆ คอยหาช่องโอกาสอยู่

๕. ต่อมาไม่ช้านัก เหตุก็เกิดขึ้นทางเมืองหงสาวดีตั้งพระนเรศวรทรง
 คาคอหมาย ด้วยพระเจ้าอังวะซึ่งเป็นพระราชบุตรเขยของพระเจ้าหงสาวดีบุเรง-
 นองเกิดเป็นอริกับพระเจ้าหงสาวดีองค์ใหม่ จึงเกลี้ยกล่อมพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่
 เข้าเป็นพรรคพวก แล้วแต่งตั้งให้ไปชวนเจ้าประเทศราชเมืองอื่น ๆ ให้แข็ง
 เมืองต่อพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู และพระเจ้าเชียงใหม่
 ไม่เข้ากับพระเจ้าอังวะ ต่างจับทูตส่งไปถวายพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดี
 จึงให้เตรียมกองทัพจะไปตีเมืองอังวะ ส่งให้พระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้า
 เชียงใหม่ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุต และพระเจ้ากรุงศรีอยุธยายกกองทัพไป
 ช่วยทั้ง ๕ องค์ ประสงค์จะพิสูจน์ให้เห็นว่า องค์ใดจะยังคงสามัคคีต่อพระเจ้า
 หงสาวดี และองค์ใดจะเอาใจออกห่างไปเป็นพวกพระเจ้ากรุงอังวะ ครั้นนี้พระ
 เจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตต่างยกกอง
 ทပ်ไปช่วยพระเจ้าหงสาวดีทันตามกำหนดนัด ส่วนสมเด็จพระมหาธรรมราชา
 บอกว่าจะให้พระนเรศวรไปแทนพระองค์ แต่กองทัพไทยหาได้ยกไปถึงตาม
 เวลากำหนดไม่ เมื่อพระเจ้าหงสาวดีจะยกกองทัพหลวงไปจากเมืองหงสาวดี
 นึกระแวงพระนเรศวรว่า บางทีจะอุบายคิดร้ายข้างหลัง จึงให้พระมหาอุปราช
 คุ่มกองทัพอยู่รักษาพระนคร และตรัสสั่งไว้ว่า ถ้าพระนเรศวรยกกองทัพออก
 ไปให้คิดอ่านกำจัดเสียให้จงได้ ฝ่ายพระนเรศวรตั้งแต่ได้ทรงทราบข่าว พระเจ้า
 อังวะแข็งเมืองต่อพระเจ้าหงสาวดี ก็เห็นว่าถึงเวลาแล้วที่จะต้องชวนชวายเป็น
 เมืองไทยเป็นอิสระภาพ เพราะพระเจ้าหงสาวดีกับพระเจ้าอังวะคงต้องรบกัน
 ถ้าพระเจ้าหงสาวดีมีชัยชนะสันหน่วงทางเมืองอังวะ ก็คงหาเหตุยกมาตีเมืองไทย
 ตามที่เตรียมการไว้ ถ้าหากพระเจ้าหงสาวดีแพ้พระเจ้าอังวะ ไทยเฉยอยู่ก็จะ
 เสียโอกาสเปล่า ครั้นพระเจ้าหงสาวดีส่งเกณฑ์กองทัพไทยไปช่วย ตีเมือง

อังวะ ทรงพระดำริเห็นว่า เป็นที่หวังที่ จึงทูลอาสาสมเด็จพระราชบิดาจะยกกองทัพไป แต่เกล้งจัดการตระเตรียมเสียให้ช้า ถ่วงเวลาเสียจนเห็นว่าพระเจ้าหงสาวดีคงจะยกไปจากราชธานีแล้ว พระนเรศวรจึงยกกองทัพหลวงออกจากเมืองพิษณุโลก เมื่อเดือน ๓ ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๒๖ เกล้งเดินกองทัพไปช้า ๆ จนเดือน ๖ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ จึงเสด็จไปถึงเมืองแครง อันเป็นหัวเมืองมอญที่ต่อกับแดนไทย^๕ ความมุ่งหมายของพระนเรศวรที่ยกไปให้ช้าครั้งนี้ เห็นจะรอให้ใกล้ต่อเวลาที่พระเจ้าหงสาวดีจะไปแพ้หรือชนะที่เมืองอังวะ ถ้าพระเจ้าหงสาวดีไปเพียงพาล้างทางโน้น ก็จะได้เมืองหงสาวดีช้าทีเดียว ถ้าหากพระเจ้าหงสาวดีไม่แพ้ ก็จะคิดเอาครัวไทยที่ตกไปอยู่เมืองหงสาวดีกลับมาเป็นกำลังทำการสงครามต่อไปข้างหน้า ฝ่ายพระมหาอุปราชาซึ่งอยู่รักษาเมืองหงสาวดีก็กักคูปายให้พระยามอญ ๒ คน ชื่อพระยาเกียรติคน ๑ พระยารามคน ๑ ซึ่งมีสมัครพรรคพวกอยู่ที่เมืองแครงมาก และทำนองจะเป็นผู้คุ้นเคยกับพระนเรศวรมาแต่ก่อนเป็นข้าหลวงมารับที่เมืองแครง และตรัสสั่งเป็นความลับว่าเมื่อพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไป ถ้าพระมหาอุปราชายกเข้าตีทางข้างหน้าเมื่อใด ให้พระยาเกียรติ พระยารามคุมสมัครพรรคพวกเข้าตีกระหนาบกระบวนหลัง ช่วยกันกำจัดพระนเรศวรเสียให้จงได้ พระยาเกียรติพระยารามลงมาถึงเมืองแครงมาขยายความลับแก่พรรคพวก มีพระมหาเถรคันฉ่องผู้เป็นอาจารย์เป็นต้น ก็พวกมอญนั้นเกลียดชังพม่าอยู่โดยมาก เพราะถูกพม่า

^๕ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไปครั้งนั้น เพราะพระเจ้าหงสาวดีลงว่าเมืองอังวะเป็นกบฏ สมเด็จพระนเรศวรดำริว่าจริง จึงยกกองทัพไปหมายจะไปช่วยพระเจ้าหงสาวดี แต่ในพงศาวดารพม่ากล่าวความดังบรรยายมาว่าเมืองอังวะเป็นกบฏจริง ๆ แต่สมเด็จพระนเรศวรเกล้งยกไปมิให้ทันกำหนด ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูวันเดือนที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารเห็นสมจริงอย่างกล่าวในพงศาวดารพม่า

กตซีมาช้านาน เมื่อพวกมอญชาวเมืองแครงทราบว่าจะล่องเอาพระนเรศวรไปทำร้าย ก็เอาใจมาเข้าข้างไทย พวกนั้นก็กล่าวห้ามปรามพระยาเกียรติ พระยารามมิให้ช่วยพม่าก็ร้าย ครั้นพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองแครง ตั้งพลับพลาประทับอยู่ที่ริมวัดพระมหาเถรคันฉ่อง แล้วเสด็จไปเยี่ยมเยียนตามเคย เหมือนเมื่อผ่านไปมาทางนั้นในกาลก่อน พระมหาเถรคันฉ่องมีความสงสาร จึงทูลเตือนพระนเรศวรให้รู้พระองค์ แล้วไปชักชวนพระยาเกียรติ พระยารามให้มาสามัคคี ทูลความจริงให้ทราบแต่ต้นจนปลายทุกประการ

พระนเรศวรทรงดำริเห็นว่าการเป็นอริกับเมืองหงสาวดี ถึงเวลาที่จะต้องให้เป็นการเปิดเผยแล้ว จึงมีรับสั่งให้หาแม่ทัพนายกองมาประชุมพร้อมกัน ดำรัสเล่าเรื่องราวที่พระเจ้าหงสาวดีจะให้ล่องเอาไปทำร้ายให้ทราบแล้วก็ทรงหลังน้ำลงเหนือแผ่นดินด้วยสุวรรณภิงคาร ประกาศต่อเทพดาต่อหน้าที่ประชุมว่า ตั้งแต่นั้นกรุงศรีอยุธยาขาดไมตรีกับกรุงหงสาวดี มิได้เป็นมิตรกันตั้งแต่ก่อนสืบไป เมื่อพระนเรศวรทรงประกาศอิสรภาพที่เมืองแครงครั้งนั้น เป็นเดือน ๖ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ ครั้นแล้วจึงตรัสถามพวกมอญชาวเมืองแครงว่าจะเข้าข้างไหน พวกมอญโดยมากสมัครเข้ากับไทย พระนเรศวรจึงให้จับเจ้าเมืองกรมการพม่าแล้วเอาเมืองแครงเป็นที่ตั้งประชุมทัพ ครั้นจัดกองทัพพร้อมเสร็จก็เสด็จยกกองทัพหลวงจากเมืองแครงในเดือน ๖ นั้นตรงไปเมืองหงสาวดี ฝ่ายพระมหาอุปราชารู้ว่า พระยาเกียรติ พระยารามกลับไปเข้าเสี้ยกับพระนเรศวร ก็ไม่กล้ายกกองทัพออกมาสะกดตั้งคิดไว้ เป็นแต่ให้รักษาพระนครให้มั่นคง พระนเรศวรเสด็จยกกองทัพข้ามแม่น้ำสะโตงไปจนใกล้จะถึงเมืองหงสาวดี ไปได้ความว่าพระเจ้าหงสาวดีรบพุ่งกับพระเจ้าอังวะถึงชนช้างกัน แต่พระเจ้าหงสาวดีมีชัยได้เมืองอังวะ และจะยกกองทัพ

กลับคืนมาเมืองหงสาวดีอยู่แล้ว พระนเรศวรจะตีเมืองหงสาวดีไม่สมกะเน
 จึงเป็นแต่ให้กองทัพแยกย้ายกันเที่ยวบอกพวกครัวไทยที่พม่ากวาดต้อนไปแต่
 ก่อน ให้อพยพกลับมาบ้านเมือง ได้ครอบครัวไทยครั้งนั้นประมาณ ๑๐,๐๐๐
 เศษ ให้เดินล่วงหน้ามาก่อน พระนเรศวรทรงคุมกองทัพหลวงคอยป้องกัน
 มาข้างหลัง ครั้นพระมหาอุปราชาทราบว่าพระนเรศวรให้กวาดครอบครัวไทย
 พาเลิกทัพกลับมา ก็จัดกองทัพให้สุภกรรมาเป็นกองหน้า พระมหาอุปราช
 เป็นกองหลวง ยกติดตามพระนเรศวรมา กองหน้ามาทันที่แม่น้ำสะโตง เมื่อ
 พระนเรศวรเสด็จข้ามฟากมาแล้ว ก็หยุดยั้งต่อสู้กันอยู่ริมแม่น้ำ และแม่น้ำ
 สะโตงนั้นกว้างใหญ่ แร่งบึงที่พลทหารถอยยังไม่ถึงฝั่งด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่
 พระนเรศวรทรงยิงพระแสงปืนถูกสุภกรรมานายทัพหน้าของข้าศึกตายอยู่กับ
 คอช้าง พวกพลเห็นนายทัพตายก็ครั่นคร้าม พากันเลิกทัพกลับไป ส่วน
 พระนเรศวรก็เดินกองทัพกลับมาได้โดยสะดวก และพระแสงปืนซึ่งทรงยิงถูก
 สุภกรรมาตายในครั้งนั้นมีนามปรากฏว่า “พระแสงปืนต้นข้ามแม่น้ำสะโตง”
 นับในพระแสงอัฐฎาฐ อันเป็นเครื่องราชูปโภคสำหรับแผ่นดินสืบมาจนกาล
 บัดนี้

๖. เมื่อพระนเรศวรเสด็จกลับมาจากเมืองหงสาวดีครั้งนั้น ไม่ได้
 ย้อนกลับมาทางเมืองตาก เพราะมีกองทัพพม่าพวกนั้นทูลกับราชสังครำตั้งอยู่
 ที่เมืองกำแพงเพชร ทรงเกรงว่าถ้ากองทัพหงสาวดียังติดตามมาก็จะถูกเป็น
 ศีกกระหนาบ จึงเสด็จกลับมาทางด้านพระเจดีย์สามองค์ตรงมาพระนครศรี

๖ ในพงศาวดารพม่าไม่กล่าวถึงเรื่องพระยาเกียรติ พระยาราม และว่าในครั้งนั้นพระ
 มหาอุปราชตามเข้ามาจนถึงกรุง ๆ มาแต่ไทยกลับไป ข้าพเจ้าเห็นความจริงจะเป็นอย่างกล่าว
 ในพระราชพงศาวดาร แต่ครัวที่ต้อนเข้ามาในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าครัวมอญ ข้าพเจ้า
 เชื่อว่าที่จริงนั้นครัวไทย เพราะจะเอามาเป็นกำลังช่วยรบต่อไป

อยุธยา ทูลสมเด็จพระราชาธิบดีให้ทรงทราบเหตุการณ์ที่ได้ประกาศอิสรภาพ
 กรุงศรีอยุธยา^๕ในทุกประการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ทรงมอบพระราช-
 อำนาจในการป้องกันพระนครให้เป็นสิทธิ์ขาดแก่พระนเรศวร^๕ตั้งนั้น ในขณะที่
 นั้นเป็นฤดูฝนข้าศึกยกกองทัพมาไม่ได้ พระนเรศวรมีเวลาตระเตรียมการต่อสู้
 ประมาณ ๕ เดือน จึงเสด็จกลับขึ้นไปเมืองเหนือ แล้วแต่งกองทัพให้ไป
 เกี่ยวขั้วไล่พม่าที่เข้ามาตั้งอยู่ในเมืองไทยไปจนหมด พวกมอญและไทยใหญ่ที่
 ถูกพม่าเกณฑ์มาใช้ กลับพากันมาเข้าด้วยพระนเรศวรก็มาก แต่ยังมีไทยทรชน
 ได้เป็นเจ้าเมืองสวรรคโลกคนหนึ่ง เป็นเจ้าเมืองพิชัยคนหนึ่ง (บางทีจะเป็น
 พระยาสวรรคโลก กับพระยาพิชัยที่ไปยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรง-
 นองโดยมิได้ต่อสู้เมื่อศึกคราวขอช้างเผือกนั่นเอง) เห็นว่าพระนเรศวรจะสู้
 พระเจ้าหงสาวดีที่ไหนได้ หวังจะเอาตัวรอดจึงตั้งแข็งเมืองไม่ยอมอ่อนน้อมต่อ
 พระนเรศวร กรมการคนใดที่ตัดทานก็ฆ่าฟันเสีย พระนเรศวรต้องเสด็จยก
 กองทัพไปปราบปรามจับตัวประหารชีวิตเสียทั้งสองคน หัวเมืองเหนือจึง
 เรียบร้อยเป็นปกติ แต่พระนเรศวรทรงพระดำริว่าฝ่ายไทยมี富力น้อยกว่าแต่
 ก่อน ด้วยถูกข้าศึกกวาดต้อนเอาผู้คนพลเมืองไปเสียมาก จะตั้งต่อสู้ข้าศึกที่
 ที่เมืองเหนือและที่พระนครศรีอยุธยาเหมือนแยกกำลังให้อ่อนทั้งสองฝ่าย จึง
 ตกลงพระหฤทัยโดยเฉียบขาดสั่งให้อพยพผู้คนฝ่ายเมืองเหนือเอาลงมากรุงศรี-
 อยุธยาทั้งหมด ส่วนพระองค์ก็เสด็จลงมาประทับอยู่ที่วังจันทน์เกษม เร่งตระ
 เตรียมการต่อสู้ข้าศึกเอาพระนครศรีอยุธยาเป็นที่มั่นแต่แห่งเดียว

๗. ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีนั้นทบุเรงยกกองทัพกลับ จากเมือง อังวะได้
 ทรงทราบว่าพระนเรศวรยกกองทัพออกไปกวาดต้อนเอาครัวไทยกลับมาเป็น
 อันมาก แล้วมารบพุ่งขั้วไล่พม่าออกไปเสียจากเมืองไทย ก็สั่งให้เกณฑ์กองทัพ

จะมาตีกรุงศรีอยุธยาในฤดูแล้งปลายปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ นั้น แต่เห็นว่า
กำลังวีพลไทยที่จะต่อสู้มีน้อยกว่าแต่ก่อน ไม่จำเป็นจะต้องยกกองทัพเข้ามา
เหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง จึงคิดจัดกระบวนทัพให้ยกมาเป็น
สองทาง ให้พระยาพหลิมผู้เป็นพระเจ้าอาคุมกองทัพยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์
สามองค์ทางหนึ่ง ให้พระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อราชอนุชายกกองทัพบุก
ทัพเรือเมืองเชียงใหม่ลงมาทางข้างเหนืออีกทางหนึ่งให้สมทบกันตีกรุงศรีอยุธยา
ครั้งนั้นพระนเรศวรทรงเตรียมการต่อสู้มาแต่ในฤดูฝน ให้กองสอดแนมออก
ไปคอยสืบสวนอยู่ทุกทางที่ข้าศึกจะยกมา ครั้นทรงทราบว่าข้าศึกจะยกมาเป็น
สองทาง ก็ให้กวาดต้อนผู้คนและขนย้ายพาหนะเสบียงอาหารตามหัวเมืองใน
ในทางที่ข้าศึกจะยกมา มีให้มีเหลืออยู่เป็นกำลังของข้าศึก ส่วนที่ในกรุงฯ นั้น
ให้แบ่งกองทัพแต่ล้วนพลอาสา ๒ ทัพ ที่เป็นชาวเมืองฝ่ายเหนือจัดเป็นทัพ
บุก มีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ตั้งเจ้าพระยาสุโขทัยเป็นนายทัพ ส่วนพลอาสาที่
เป็นชาวกรุงฯ จัดเป็นกองทัพเรือให้พระยาจักรีเป็นนายทัพ พลอาสาทั้ง ๒
ทัพนั้นจัดเป็นกองแล่นสำหรับจะให้ไปรบพุ่งข้าศึกได้ในทันที แล้วเกณฑ์กอง
ทัพหลวงและกองทัพสำหรับรักษาพระนครชั้นนอกส่วนหนึ่ง และให้ต้อนคน
เข้าอยู่ในพระนคร เตรียมรักษาบ่อนปราการเป็นสามารถ

ข้าศึกยกมาครั้งนั้นเป็นด้วยคิดประมาทไทย ยกเข้ามาหาพร้อมกันไม่
ในเดือนอ้ายพระยาพหลิมยกหลวงแดนไทยเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรีก่อน พระ
นเรศวรได้ทรงทราบก็เห็นได้ที แต่เวลานั้นน้ำลดยังไม่ถึงที่ น้ำในแม่น้ำ
ลำคลองยังมีมาก แต่แผ่นดินยังเปียกจะเดินกองทัพบุกยังไม่สะดวก จึงมีรับ
สั่งให้พระยาจักรียกกองทัพเรือออกไปรักษาเมืองสุพรรณบุรี ต้านทานข้าศึก
ไว้พลาง กองทัพพระยาพหลิมยกเข้ามาหมายจะยึดเอาเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่มั่น

ครั้นมาใกล้ลำนาคูกองทัพเรือพระยาจักรีเอาปืนใหญ่ยิง ทนอยู่ไม่ไหวก็ต้องถอยกลับไปตั้งบนคอนที่เขาศระยาแมน คอยฟังข่าวกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่อยู่ที่นั่น พอถึงเดือนนี้ พระนเรศวรกับพระเอกาทศรถก็เสด็จไปประชุมทัพที่เมืองวิเศษชัยชาญ^๑ แล้วให้เจ้าพระยาสุโขทัยคุมกองทัพพลอาสาเป็นทัพหน้ายกไปตีกองทัพพระยาพลิมซึ่งตั้งอยู่ที่เขาศระยาแมน แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงหนุนไปตั้งอยู่ที่ตำบลสามชนอน แขวงเมืองสุพรรณบุรี เจ้าพระยาสุโขทัยยกไปถึงเขาศระยาแมน ได้รบพุ่งกับกองทัพหน้าของพระยาพลิม ตีกองทัพพม่าแตกพ่าย ฝ่ายพระยาพลิมจะเข้ายึดเมืองสุพรรณไม่ได้สมหมาย ต้องออกไปตั้งอยู่กลางดอนขจัดสนเสียบียงอาหารรวนร่อยอยู่แล้ว พอรู้ว่ากองทัพหน้าแตกหนีก็ไม่ได้คิดจะต่อสู้รบถอยหนีกลับไป เจ้าพระยาสุโขทัยได้ทีก็ติดตามตีพม่าไปจนปลายแดนเมืองกาญจนบุรี จับได้เชลยศึกและช้างม้ามาถวายเป็นอันมาก

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ยกกองทัพบกทัพเรือลงมาทางเมืองตาก ไม่ต้องรบพุ่งกับผู้หญิงใด ด้วยไทยทั้งเมืองเห็นอู่ราชอยู่ทุกเมือง แต่พระเจ้าเชียงใหม่ลงมาช้า มาถึงเมืองชัยนาทไม่ทราบว่กองทัพพระยาพลิมถอยหนีไปกว่า ๑๕ วัน จึงให้กองทัพหน้าลงมาตั้งที่ปากน้ำบางพุทราแขวงเมืองพรหม สั่งให้มาสืบสวนว่ากองทัพพระยาพลิมตั้งอยู่ที่ไหน จะได้นัดกำหนดเข้าตีกรุง ๆ ให้พร้อมกัน พระนเรศวรทรงทราบว่กองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ยกลงมา ก็เสด็จยกกองทัพหลวงไปกับพระเอกาทศรถ ตั้งกองทัพบ้านชะไ่วแขวงเมืองวิเศษ

^๑ เมืองวิเศษชัยชาญ คือเมืองอ่างทองเก่า ตั้งอยู่ตำบลบ้านน้อย เข้าใจว่าเวลานั้นยังเป็นแขวงกรุงฯ พงตั้งเป็นเมืองเมื่อสมเด็จพระนเรศวรชนะศึกหงสาวดี จึงเรียกว่าเมืองวิเศษชัยชาญ เพราะเป็นที่ประชุมทัพต่อสู้พระเจ้าหงสาวดีแต่คราวนั้นเป็นต้นไป

ชัยชาญ แล้วให้พระราชมนูเป็นนายทัพหน้ามีจำนวนทหารม้า ๒๐๐ พลทหารราบ ๓,๐๐๐ ยกขึ้นไปตีกองทัพหน้าของข้าศึกที่ปากน้ำบางพตรา พระราชมนูยกขึ้นไปถึงเห็นข้าศึกมากเหลือกำลังจะตีให้แตกได้ จึงคิดกลอุบายซุ่มกองทัพไว้ในป่า แล้วแต่งกองโจรให้เที่ยวคอยฆ่าฟันข้าศึกที่เกี่ยวลาดหาเสบียงอาหารและคอยแย่งช้างม้าพาหนะมิให้เอาไปเลี้ยงห่านค่ายใหญ่ได้ ข้าศึกมาตามจับเห็นมากก็หลบเลี้ยงไปเสีย ด้วยชำนาญท้องถิ่นกว่าข้าศึก ครั้นเห็นข้าศึกผลอก๊กเข้าปล้นทัพมิให้ข้าศึกอยู่เป็นปกติได้ นายทัพหน้าข้าศึกตั้งอยู่ไม่ได้ก็ต้องถอยทัพกลับไปเมืองชัยนาท พอพระเจ้าเชียงใหม่ได้ทราบข่าวกองทัพพระยาพิลิมซึ่งยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์เสียทีถอยทัพกลับไปแล้ว เห็นจะทำการต่อไปไม่สำเร็จก็เลิกทัพกลับไป

๘. ไทยสู้ศึกหงสาวดีในคราวที่กล่าวมานี้ ไม่ต้องรบพุ่งมากมายใหญ่หลวง แต่มีผลเป็นข้อสำคัญยิ่งนัก เพราะปรากฏว่าไทยสามารถเอาชนะชนะกองทัพเมืองหงสาวดีได้ ในฝ่ายไทยด้วยตนเอง แม้จะไม่มีใครที่จะไม่ยากพ้นจากอำนาจพม่าก็จริง ผู้ที่คิดเห็นว่า พระนเรศวรตัวนประภาคิสรภาพเร็วเกินไป ไทยยังมีกำลังน้อยกว่าข้าศึกนัก จะไม่สามารถรักษาอิสรภาพไว้ได้ดังนี้ คงจะมีมาก ผู้ที่เชื่อว่าจะพอสู้ข้าศึกได้ นอกจากพระนเรศวรกับพวกแม่ทัพนายกองที่ทรงฝึกหัดขึ้นใหม่เห็นจะมีน้อย ถ้ามีเวลาปรึกษากันก่อนเหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบงเรงนองขอช้างเผือก ก็น่าจะเกิดความเห็นแตกต่างกัน แต่หากสู้เรื่องกันต่อเมื่อเหตุเกิดขึ้นแล้ว และพระนเรศวรทรงอำนาจอย่างสิทธิขาด ไทยจึงปลงใจต่อสู้ ครั้นแจ้งประจักษ์ว่า พระนเรศวรทรงสามารถในการศึกผิดกับแม่ทัพที่เคยมีมาแต่ก่อน ความเชื่อถือในพระนเรศวรก็มั่นคง เป็นเหตุให้ฝ่ายไทยมีใจทำศึกแต่นั้นมา ไซ้แต่เท่านั้น

พระนเรศวรขณะศึกหงสาวดีครั้ง^{๕๕} พระเกียรติยศเลื่องลือแพร่หลายออกไปจนถึงเมืองเขมร เวลานั้นนักพระสัตถาพึงได้รับรัชทายาทครองกรุงกัมพูชา คิดเห็นว่าเมื่อไทยเสียบ้านเมืองแก่พระเจ้าหงสาวดี พระบรมราชาผู้เป็นพระเชษฐาได้พลอยเข้ามาช่วยไทยหลายครั้ง เมื่อพระนเรศวรกลับตั้งบ้านเมืองเป็นอิสระภาพได้แล้ว คงจะผูกพยาบาทลงไปปราบปรามแก่แก่นกรุงกัมพูชา จึงชิงแต่งทูตให้เข้ามาสารภาพรับผิดชอบอ่อนน้อมต่อกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ก่อนสมเด็จ พระมหาธรรมราชาทรงปรึกษากับพระนเรศวรเห็นว่าไทยจะต้องทำสงครามกับพระเจ้าหงสาวดีต่อไป ไม่ควรจะให้ม็ศัตร์ขุนทางใต้ถือค้ำหนึ่ง จึงยอมรับขมายอมตีกับกรุงกัมพูชา

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีก็รู้สึกว่าการคิดผิดไปโดยประมาทไทยว่าจะรบพุ่งเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่ไทยเกิดมีพระนเรศวรเป็นแม่ทัพคนสำคัญ อาจเอาชัยชนะคนมากได้ด้วยกำลังรพลน้อย จะต้องใช้กำลังกองทัพหลวงเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาอย่างเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง จึงจะปราบปรามไทยได้ จึงทรงดำริกระบวนศึกที่จะยกมาตีกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง และจะทำการสงครามแรมปีตีเอากรุงศรีอยุธยาให้จงได้

๙. ถึงปีระกา พ.ศ. ๒๑๒๘ พระเจ้าหงสาวดีจึงสั่งให้เตรียมกองทัพที่จะยกมาใหม่ คราวนี้ส่งให้พระมหาอุปราชายกกองทัพล่วงหน้าเข้ามาตั้งที่เมืองกำแพงเพชร เกณฑ์ผู้คนเข้ามาทำนาตามหัวเมืองเหนือ สละสมเสียบียงอาหารไว้ให้พอต้องการของกองทัพใหญ่ ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีจะยกเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาในปีจอ พ.ศ. ๒๑๒๙ และให้พระเจ้าเชียงใหม่ลงมาตั้งขัณฑ์ทัพอยู่ที่เมืองชยันนาท เพื่อคอยกักกันมิให้กองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปช่วยเมืองหงสาวดีที่ตั้งทำไร่ไถอยู่ ณ เมืองเหนือ และให้แต่งกองทัพทหารออกเที่ยวคอยระวังแกพวก

ชาวเมืองเหนือในมณฑลนครศรีอยุธยา อย่าให้ทำไร่นาได้ เพื่อจะตัดกำลังเสบียงอาหารไทยด้วยอีกอย่างหนึ่ง แต่กองทัพเมืองเชียงใหม่ที่ยกลงมาครั้ง^{๕๕}พระเจ้าหงสาวดีไม่ไว้พระทัยพระเจ้าเชียงใหม่ เกรงจะเฉื่อยชาเสียเหมือนอย่างคราวก่อน แต่งให้ข้าหลวงลงมาอยู่กับด้วย พระเจ้าเชียงใหม่ยกลงมาด้วยความกลัวพระเจ้าหงสาวดีเป็นกำลัง

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา เมื่อได้ข่าวว่ากองทัพเมืองหงสาวดียกเพิ่มเติมเข้ามาทางเมืองเหนือ และให้กองทัพเมืองเชียงใหม่ยกลงมาจากเมืองนครสวรรค์ แต่แรกพระนเรศวรทรงสำคัญว่าข้าศึกจะสมทบทัพกันลงมาตีพระนครศรีอยุธยาในปีระกานั้น ทรงพระดำริว่าข้าศึกยกมาทางเดียวพร้อมกันเป็นทัพใหญ่วิพลมากนัก จะออกไปต่อศึกกลางทางเห็นจะไม่ถนัด จึงให้ต้อนผู้คนเข้ามาไว้ในพระนคร เตรียมการรักษาพระนครเป็นสามารภ พระเจ้าเชียงใหม่เห็นไม่มีผู้ใดต่อสู้ หมายจะทำการแก้ความผิดในหนหลัง ก็ยกกองทัพล่วงเลยลงมาตั้งที่บ้านสระเกศในแขวงเมืองวิเศษชัยชาญ (อยู่ใต้บ้านไชโย หน้อยหนึ่ง) แล้วแต่งกองอาสาให้แยกย้ายกันไปเที่ยวไล่จับจับกุมราษฎรตามหัวเมืองลงมาจนแขวงจังหวัดกรุง ๆ เพื่อจะมีให้ทำไร่นาได้ในปีระกานั้น เจ้าเมืองพะเยาคุมกองทหารม้าล่องเข้ามาเผาบ้านเรือนราษฎรจนถึงตำบลสะพานเผาข้าวใกล้พระนคร พระนเรศวรได้ทรงทราบ ก็รีบเสด็จคุมพลทหารออกไปกับพระเอกาทศรถเข้ารับพุ่งข้าศึกถึงตะลุมบอน เจ้าเมืองพะเยาตายในที่รบ พวกไพร่พลก็ล้มตายและถูกไทยจับได้บ้าง ที่เหลืออยู่ที่พากันแตกหนีไป พระนเรศวรได้ทรงทราบความจากคำให้การพวกเชลยว่า ข้าศึกหมายจะทำสงครามเป็นการแรมปีดังกล่าวมา ทรงพระดำริเห็นว่าจะต้องตีกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ให้ถอยไปเสีย จึงจะไม่เสียเปรียบข้าศึก จึงให้เตรียมกองทัพรบทัพเรือจะยก

ขึ้นไป และในเวลาเมื่อกำลังรวบรวมไพร่พลจักกองทัพอยู่ ณ ทุ่งลุมพลีนั้น ได้ข่าวลงมามีกองอาสาเมืองเชียงใหม่ลงมาเที่ยวไล่จับจับคนจนถึงบ้านป่าโมก อีกทางหนึ่ง พระนเรศวรก็รีบเสด็จโดยกระบวนเรือเร็วไปกับพระเอกาทศรถ พอถึงตำบลป่าโมกน้อยพบกองทัพข้าศึกซึ่งยกลงมาเที่ยวรังแกราษฎรทางเมือง วิเศษชัยชาญ ก็เข้าโจมตีรบพุ่งกันเป็นสามารถ ข้าศึกต้านทานไม่ได้แตกหนี กลับขึ้นไปข้างเหนือ พวกพลอาสาต่างแล่นไล่ติดตามขึ้นไปจนปะทะกองทัพ พระยาเชียงใหม่ ซึ่งเป็นทัพหน้าของพระเจ้าเชียงใหม่ พวกกองอาสาน้อยกว่า ต้านทานไม่ไหวต่างล่าถอย พระนเรศวรกับพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นไปช่วยทัน รบกันอยู่จนกองทัพยกซึ่งยกไปจากกรุง ฯ ตามขึ้นไปถึง เข้าช่วยรบพุ่งกับ กองทัพพระยาเชียงใหม่ ๆ ก็ถอยหนีกลับไปข้างเหนือ พระนเรศวรจึงตรัส สั่งให้รวบรวมกองทัพทั้งปวงตั้งอยู่ที่ตำบลป่าโมกนั้น

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ที่บ้านสระเกศ ทราบว่าพระนเรศวรยกขึ้นไปตีกองทัพพระยาเชียงใหม่ต้องถอยหนีไป คาดว่าพระนเรศวรคงจะยกกองทัพตามขึ้นไป จึงปรึกษาแม่ทัพนายกองทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า ควรจะยกกำลังกองทัพใหญ่ซึ่งลงมาตีไทยเสียก่อน อย่าให้ทัพยกขึ้นไปบุกรุกจึงจะได้เปรียบเชิงสงคราม พระเจ้าเชียงใหม่จึงให้จัดเตรียมกองทัพทั้งปวง กำหนดจะยกลงมาในวันเดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ปีจอ พ.ศ. ๒๑๒๙ ขณะเมื่อพระเจ้าเชียงใหม่เตรียมทัพจะยกลงมาขึ้น พระนเรศวรก็ประชุมทัพพร้อมกันอยู่ที่ ตำบลป่าโมก ทรงพระดำริว่ากองทัพพระยาเชียงใหม่เป็นแต่ถอยหนีไปมิได้ แทะยกยับยั้น น่าจะไปหากำลังเพิ่มเติมยกลงมาอีก แต่เหตุฉุกเฉินหายไปหลายวัน ไม่ยกลงมา ตีร้ายพระเจ้าเชียงใหม่จะคิดเป็นกลศึกอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงดำรัส สั่งให้พระราชมนูมยกกองทัพยกล่วงขึ้นไปตรวจตระเวนดูท่วงทีข้าศึกว่าจะทำ

ประการใด แล้วพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถก็เสด็จยกกองทัพหลวงเป็น
กระบวนทัพยกตามขึ้นไป

กองทัพพระราชมนูยกขึ้นไปถึงบางแก้ว^๕ ปะทะกับกองทัพหน้าของพระ
เจ้าเชียงใหม่ที่ยกลงมาตีรบพุ่งกัน ขณะนั้นกองทัพพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปถึง
บ้านแห่ ได้ยินเสียงปืนใหญ่น้อยหน่าขึ้นทุกที ก็ทรงทราบว่าพระราชมนู^๕
ไปพบกองทัพเชียงใหม่ซึ่งหมายจะลงมาตีกองทัพไทย จึงทรงพระดำริเป็น
กลอุบายกระบวนรบ ให้หยุดกองทัพหลวงมิให้ตามขึ้นไปช่วยพระราชมนู
แล้วแปรกระบวนทัพไปซุ่มอยู่ที่ป่าจิกป่ากระทุ่มข้างฝั่งตะวันตก แล้วดำรัสให้
ข้าหลวงขึ้นไปสั่งพระราชมนูให้ล่าถอยลงมา ฝ่ายพระราชมนูไม่ทราบว่าเป็น
พระนเรศวรทรงคิดกลศึก เห็นว่ากำลังกองทัพของตนไล่เล็กกับกองทัพหน้าของ
ข้าศึกซึ่งรบพุ่งกันอยู่นั้น พอจะต่อสู้รบกองทัพหลวงให้ขึ้นไปถึงได้ก็ไม่ถอย
ลงมา พระนเรศวรดำรัสสั่งข้าหลวงขึ้นไปเร่งให้ถอยอีก พระราชมนูก็สั่งให้
มาราบทูลว่ารบพุ่งกับข้าศึกติดพันกันอยู่แล้ว ถ้าถอยเกรงจะแตกพ่ายเอาไว้
ไม่อยู่ พระนเรศวรได้ทรงฟังก็ขัดเคือง ดำรัสสั่งให้จมนันทิพรักษาคุมทหาร
ม้าเร็วรีบกลับขึ้นไปสั่งพระราชมนูให้ถอย ถ้าไม่ถอยก็ให้ตัดเอาศีรษะพระ
ราชมนูมาถวาย พระราชมนูแจ้งกระแสรับสั่ง ให้โบริงบอกสัญญาสั่งให้ถอย
นายทัพนายกองทั้งปวงเห็นตรงสัญญาต่างก็พากันล่าถอย ขณะนั้นกองทัพหลวง
พระเจ้าเชียงใหม่ยกหนุนลงมาถึง พวกชาวเชียงใหม่สำคัญว่ากองทัพกรุงฯ
แตกพ่ายก็ดีใจ พากันโห่ร้องรุกไล่ลงมา เห็นไทยเอาแต่หนีก็ยิ่งชิงกันไล่ด้วย
อยากได้ช้างม้าเชลยเป็นอาณาประโยชน์ ติดตามมามีได้เป็นกระบวนศึก จน

^๕ บางแก้ว อยู่ตรงที่ตั้งเมืองอ่างทองเดี๋ยวนี้

ถึงที่พระนเรศวรซุ่มกองทัพอยู่ ทอดพระเนตรเห็นข้าศึกเสียกลสมพระประสงค์ ก็ให้ยิงปืนโบทรงสัญญายกกองทัพหลวงเข้าออกกลางทัพข้าศึก ฝ่ายพระราชมนู เห็นกองทัพหลวงเข้าตีโบทรงนั้นก็โบทรงสัญญาให้กองทัพกลับตีกระหนาบเข้าไปอีกค้ำหนึ่ง ใต้รบพุ่งกันถึงตะลุมบอน กองทัพเชียงใหม่เสียทีก็แตกพ่าย ทัพหน้าทัพหลวง พระนเรศวรเห็นได้ทีก็เร่งกองทัพให้ติดตามตีข้าศึกจนแตกฉานยับเยินคุ่มกันไม่ติด ที่ถูกฆ่าฟันตายเสียก็มาก ตัวนายที่เป็นท้าวพระยาผู้ใหญ่ตายในทีรบครั้งนั้นถึง ๗ คน กองทัพไทยได้ช้าง ๒๐ ช้าง ม้า ๑๐๐ เศษ กับเครื่องศาสตราอาวุธอีกเป็นอันมาก

พระนเรศวรทรงพระดำริว่าข้าศึกเสียทัพกำลังแตกตื่น เป็นโอกาสที่จะทำซ้ำเติมอย่าให้ตั้งตัวได้ ก็เสด็จยกกองทัพหลวงติดตามข้าศึกขึ้นไปในวันนั้น จนเพลาค่ำ เห็นริ้วพลเห็นดเห็นน้อยนักจึงประทับแรมที่บ้านชะวៃ และส่งนายทัพนายกองทั้งปวงให้เตรียมยกไปแต่เพลาค่ำก็ให้ถึงบ้านสระเกศเข้าตีค่ายพระเจ้าเชียงใหม่แต่เช้าตรู่ให้พร้อมกัน ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่หนีกลับขึ้นไปถึงบ้านสระเกศ ทราบว่ากองทัพไทยยกติดตามขึ้นไป ก็เลยหนีต่อไปแต่ในเพลากลางคืน ครั้นกองทัพไทยขึ้นไปถึงบ้านสระเกศเมื่อเดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ เห็นแต่พวกข้าศึกกำลังอลหม่าน ไม่มีผู้ใดต่อสู้ กองทัพก็ได้ค่ายพระเจ้าเชียงใหม่โดยง่าย จับได้พระยาเชียงแสน นายทัพหน้าของพระเจ้าเชียงใหม่ และริ้วพลนายไพร่เป็นเชลยรวม ๑๐,๐๐๐ เศษ กับช้าง ๑๐๐ ช้าง ม้า ๑๐๐ เศษ เรือรบและเรือเสบียงรวม ๔๐๐ ลำ ได้ทั้งเครื่องศาสตราอาวุธยุทโธปกรณ์เสบียงอาหารอีกเป็นอันมาก แม้จนเครื่องราชูปโภคของพระเจ้าเชียงใหม่ก็ได้ไว้หลายอย่าง เมื่อได้ค่ายที่บ้านสระเกศแล้ว พระนเรศวรเสด็จติดตามข้าศึกขึ้นไปจนถึงเมือง

นครสวรรค์ ทรงทราบว่าพระเจ้าเชียงใหม่หนีไปอยู่กับกองทัพพระมหาอุป-
 ราชาแล้ว เห็นว่าจะติดตามต่อไปไม่เป็นที ก็ให้ยกกองทัพกลับคืนมาพระนคร
 ตั้งแต่กองทัพพระเจ้าเชียงใหม่แตกหนีไปแล้ว ในระหว่างเดือน ๖
 จนถึงเดือน ๑๒ ปีจอ พ.ศ. ๒๑๒๙ นั้น สงบการรบพุ่งเหมือนกับหย่าทัพกันอยู่
 ๖ เดือน พระมหาอุปราชากับพระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร ก็ไม่
 มีกำลังพอจะยกลงมาตีพระนครศรีอยุธยา ฝ่ายข้างพระนครก็ประสงค์จะ
 สงวนกำลังไว้ต่อสู้กองทัพพระเจ้าหงสาวดี ซึ่งจะยกมาเป็นศึกใหญ่หลวงใน
 ฤดูแล้ง จึงประทับที่หน้าประตูวังหลวงและตระเตรียมการป้องกันข้าศึกอยู่
 แต่ที่พระนครศรีอยุธยา ทรงพระดำริจะเอาพระนครเป็นที่มั่นตั้งต่อสู้ตาม
 แบบโบราณ ซึ่งได้เคยเห็นประโยชน์มาแล้วและในเวลาตระเตรียมการอยู่ ๖
 เดือนนั้น ตอนฤดูฝนตรัสสั่งให้เกณฑ์คนออกตั้งทำนาทุกทำเลในมณฑลราช-
 ธานี และจัดหาเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์มารวบรวมไว้ในพระนคร ครั้นถึงฤดู
 แล้งให้รีบเกี่ยวเก็บข้าวขนาบไว้ในพระนคร ข้าวในท้องนาตำบลใดจะเกี่ยว
 เก็บไม่ทันก็สั่งให้ทำลายเสีย มิให้เหลืออยู่เป็นประโยชน์แก่ข้าศึก อนึ่ง
 ทรงปรารภว่าการที่กวาดต้อนผู้คนเข้ามาไว้ในพระนครเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระ
 พระมหาจักรพรรดิ ผู้คนที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ห่างไกลมักหลบหลีกเข้าป่า ไม่ได้
 ตัวเสียโดยมาก ครั้นจึงทรงพระดำริเลือกสรรเหล่าทหารที่ชำนาญป่าตั้งเป็น
 นายกองอาสา แล้วให้แยกย้ายกันออกไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คนที่กระจัดพลัด
 พวกรวมกันเข้าเป็นกองโจรอยู่ตามป่า เมื่อข้าศึกเข้ามาตั้งล้อมพระนคร ให้
 คอยตีตัดทำลายเสบียงอาหารของข้าศึก อย่าให้ส่งมาถึงกองทัพได้

๑๐. ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีจอ พ.ศ. ๒๑๒๙ พระเจ้าหงสาวดีนั้นทบุรง
 กียกกองทัพหลวงเข้ามาประชุมทัพที่เมืองกำแพงเพชร ได้จำนวนพล

เบ็ดเสร็จ ๒๕๐,๐๐๐ ให้จัดเป็น ๓ กองทัพ คือ กองทัพพระเจ้าหงสาวดี
ทัพ ๑ กองทัพพระมหาอุปราชทัพ ๑ กองทัพพระเจ้าตองอูทัพ ๑ แต่พระ
เจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าหงสาวดีขัดเคืองว่าพัวรพลมาแพ้ไทยครั้นคร้ามเสีย
แล้ว จึงให้เป็นแต่พนักงานสำหรับขนเสบียงอาหาร ครั้นจัดพร้อมแล้วก็เดิน
ทัพลงมา

เวลานั้นไทยเตรียมป้องกันพระนครพร้อมมูล แต่การทำหน้าที่ทุ่งหัน
ตราในชานพระนครด้านตะวันออกยังหาทันได้เก็บเกี่ยวข้าวไม่ พระนเรศวร
ทรงดำริว่าจะเก็บเกี่ยวได้ทันก่อนกองทัพใหญ่เข้าศึกยกมาถึง จึงตรัสสั่งเกณฑ์
คนออกไปเที่ยวเก็บเกี่ยว และให้เจ้าพระยากำแพงเพชรผู้ว่าที่สมุหพระกลาโหม
คุมกองทัพออกไปตั้งป้องกันคนเกี่ยวเก็บข้าวอยู่ที่ทุ่งหันตรา ครั้นกองทัพ
ซึ่งนำหน้าทัพพระมหาอุปราชมาถึงก็เข้าตีค่ายเจ้าพระยากำแพงเพชรฯ ต่อสู้เข้า
ศึกไม่ได้ทั้งค่ายแตกหนีเข้ามาในกรุงฯ พระนเรศวรได้ทรงทราบก็รีบเสด็จออก
ไปกับพระเอกาทศรถ เข้ารบพุ่งเข้าศึกเอง จนกองทัพมหาอุปราชก็ถอยหนีไป
เอาค่ายคืนมาได้ พระนเรศวรทรงพระพิโรธว่า ตั้งแต่รบมายังไม่เคยแพ้ เจ้า
พระยากำแพงเพชรมาทำให้รู้ผลแตกพ่ายเป็นครั้งแรก จะพาให้ผู้คนใจเสีย
ตรัสสั่งให้เอาไปประหารชีวิตเสีย สมเด็จพระราชาธิบดีดำรัสขอชีวิตไว้ จึงเป็น
แต่ให้ลดกลงเป็นไพร่

กองทัพพระเจ้าหงสาวดียกลงมาถึงพระนครศรีอยุธยาเมื่อเดือนนี้ คราวนี้
ตั้งค่ายรายกันอยู่ทางบ้านเหนือและตะวันออกแต่ ๒ ด้าน ด้วยเป็นทางเคยเข้า
ตีพระนครได้สะดวกกว่าด้านอื่น พอตั้งค่ายพร้อมกันแล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ให้
กองทัพเข้าตีพระนคร แต่ไทยต่อสู้แข็งแรงกว่าครั้งก่อนๆ พม่ามอญยกเข้า
มาครั้งใด ไทยก็ตีเอาต้องถอยขึ้นไปค่ายทุกที แต่พระเจ้าหงสาวดีเพียรรบพุ่ง

อยู่กว่าเดือน ก็ไม่สามารถจะตั้งประชิดพระนครเข้ามาได้ ในระหว่างนั้น พวกโจรซึ่งพระนเรศวรให้ไปรวบรวมคนจัดขึ้นตามหัวเมืองมีหลายหมวดหลายกอง พวกนี้เที่ยวตีตัดลำเลียงเสบียงอาหารของข้าศึก ส่งมาถึงกันไม่ได้สะดวก ก็เกิดอึดอัดขึ้นในกองทัพพระเจ้าหงสาวดี แล้วเลยมีความไข้เจ็บเกิดขึ้น พอพระนเรศวรทรงทราบที่ข้าศึกเกิดอึดอัดก็ให้แต่งกองแล่นไปออกตีปล้นค่ายข้าศึกทั้งกลางวันกลางคืน ปล้นทางนี้บ้างปล้นทางโน้นบ้างมิให้ข้าศึกรู้ตัวว่าจะปล้นทัพไหนวันไหน พระนเรศวรเสด็จนำพลออกไปปล้นค่ายข้าศึกเองก็หลายครั้ง ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่าครั้งหนึ่งเมื่อเดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาตี ๕ ก.ท. เสด็จออกไปปล้นค่ายพระยานครที่ปากน้ำพทเลา ตีข้าศึกแตกหนีได้ ค่ายพระยานครแล้วให้เผาเสีย อีกคราวหนึ่งเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลากลางวันเสด็จออกไปปล้นค่ายพระเจ้าหงสาวดีเอง ได้ค่ายกองหน้าแล้วไล่พันทางข้าศึกเข้าไปจนถึงค่ายหลวง พระนเรศวรเสด็จลงจากม้าพระที่นั่ง ทรงคาบพระแสงดาบนำทหารขึ้นปีนระเนียดจะเข้าค่ายพระเจ้าหงสาวดี ถูกข้าศึกแทงตกลงมาจึงเข้าไม่ได้ ขณะนั้นพอข้าศึกกรูกันมามากก็เสด็จกลับคืนเข้าพระนคร พระแสงดาบซึ่งพระนเรศวรทรงในวันนั้นจึงปรากฏนามว่า “พระแสงดาบคาบค่าย” มาจนตราบเท่าทุกวันนี้

การที่พระนเรศวรไปปล้นค่ายพระเจ้าหงสาวดีครั้งนี้ มีความปรากฏในหนังสือพงศาวดารว่าเมื่อพระเจ้าหงสาวดีทรงทราบ ตรัสแก่เสนาบดีว่า ซึ่งพระนเรศวรออกมาทำการเป็นอย่างไรพลทหารตั้งนี้เหมือนกับเอาพิมเสนมาแลกเกลือ นี้พระบิดาจะรู้หรือไม่ เสนาบดีกราบทูลว่าพระบิดาเห็นจะไม่ทราบ ถ้าทราบก็คงไม่ยอมให้มาทำอย่างนั้น พระเจ้าหงสาวดีตรัสว่าพระนเรศวรนี้ทำอาชญาหนัก ถ้าออกมาอีกถึงจะเสียทหารสักเท่าใดก็ตาม จะแลกเอาตัวพระ

นเรศวรให้จงได้ จึงให้ลักไวทำมซึ่งเป็นนายทหารเอกเลือกทหารไปช่วยรักษา
 ค่ายกองหน้า รับสั่งกำชับไปว่าถ้าพระนเรศวรออกมาอีกให้คิดอ่านจับเป็นให้
 จงได้ ครั้นถึงเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ พระนเรศวรเสด็จออกไปซุ่มทัพอยู่ที่ทุ่ง
 ลุมพินี หมายจะปล้นค่ายพระเจ้าหงสาวดีอีก และครั้งนั้นลักไวทำมคอยอยู่ พอรู้
 ว่าพระนเรศวรออกไปตั้งทัพที่ทุ่งลุมพินี ก็ให้ทหารทศกัณฐ์พลกอง ๑ ยกมารบ
 ล้อ พระนเรศวรเห็นข้าศึกน้อยก็เสด็จเข้ารบพุ่งแต่ด้วยกระบวาทหารม้า พวก
 พม่าสู้พลงหนีพลงล่อให้ไล่ไปจนที่ลักไวทำมซุ่มกองทหารไว้ พวกพม่าก็รุก
 กันออกห้อมล้อม พระนเรศวรต่อสู้อยู่กลางข้าศึก ลักไวทำมขับม้าเข้ามาจะจับ
 พระองค์ พระนเรศวรทรงแทงด้วยพระแสงทวนธนูลักไวทำมตาย ทหารทศ
 เข้ามาเกลี้ยไวทำม ทรงฟันด้วยพระแสงดาบตายอีกคนหนึ่ง แต่พวกพม่า
 เห็นไทยน้อยตัวก็ล้อมไว้รอบสู้กันอยู่กว่าชั่วโมง จนกองทัพหนุนตามไปทันจึง
 แก้ไขพระนเรศวรออกจากที่ล้อมกลับคืนมาพระนครได้

ถึงเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ พระนเรศวรเสด็จโดยกระบวรเรือไปที่ค่าย
 พระมหาอุปราชได้ พระมหาอุปราชต้องถอยทัพลงไปตั้งอยู่ที่บางกระดาน
 รายการที่กล่าวมานั้นเฉพาะแต่ที่พระนเรศวรเสด็จออกนำพลเอง ที่ผู้น้อยไป
 คงมีมากเรื่องหลายราย แต่หากกล่าวไว้ในพงศาวดารไม่ กระบวรบครั้ง
 ล้วนเอาคนน้อยออกครั้งแก่คนมากโดยมิรู้ตัว ไม่ให้มีเวลาอยู่เป็นปกติได้
 ประสงค์จะเร่งให้ข้าศึกอ่อนกำลังโดยเร็ว

พระเจ้าหงสาวดีล้อมกรุง ๆ แต่เดือนยี่ปีจอ จนเดือน ๖ ปีกุน พ.ศ.
 ๒๑๓๐ ถึง ๕ เดือนนี้ไม่ได้พระนครศรีอยุธยา เห็นไพร่พลป่วยเจ็บล้มตาย
 ร้อยหรือสองทุกที่ก็ท้อพระฤทัย ดำรัสปรึกษานายทัพนายกองทั้งปวง เสนา
 บัติผู้ใหญ่จึงทูลว่ากรุงศรีอยุธยาภูมิฐานมั่นคงนักจะตีหักเอาโดยเร็ววันนี้ไม่ได้

บัดนี้ข้าฤๅญจะตั้งทำการต่อไปไพร่พลก็จะลำบากยากยิ่งขึ้นทุกที ควรจะ
ถอยทัพกลับไปทะนุบำรุงรัฐพลเสียสักคราวหนึ่ง ต่อฤๅญแล้งหน้าจึงค่อยยกมา
ตีใหม่ ถึงพระนเรศวรกล่าวหาญในการศึกก็มีพลน้อย รบขับเคี่ยวกันไปหลาย
คราวเข้าก็คงจะหมดกำลังที่จะต่อสู้ พระเจ้าหงสาวดีเห็นชอบด้วยจึงสั่งให้
เตรียมล่าทัพ

ถึงเดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ พระนเรศวรเสด็จยกกองทัพเรือลงไปที่บาง
กระดาน หมายถึงค่ายของพระมหาอุปราชาก็ เห็นพระมหาอุปราชาล่าทัพ
กลับไปแล้ว ก็ทรงทราบพระเจ้าหงสาวดีจะถอยทัพ จึงเสด็จกลับคืนเข้า
พระนคร รั้งจัตถกองทัพยกไปตั้งที่วัดเดช เมื่อเดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ ให้เอาปืน
ใหญ่ลงในเรือสำเภานั้นฉ้อตามขึ้นไปหลายลำ พอเตรียมพร้อมเสร็จถึงวันขึ้น
๘ ค่ำ ก็ให้ระดมยิงค่ายหลวงพระเจ้าหงสาวดี ถูกผู้คนข้างมัลลัมตาย พระเจ้า
หงสาวดีทนอยู่ไม่ได้ก็ต้องรีบถอยทัพหลวงกลับขึ้นไปตั้งอยู่ที่ป่าโมก ขณะเมื่อ
กองทัพหงสาวดีถอยกลับไปครั้งนั้น พระนเรศวรตรัสสั่งให้กองทัพบกยกติดตาม
ตามตีเข้าศึกไปจนทะเลมหาธาราทางหนึ่ง ส่วนพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถ
เสด็จโดยกระบวนทัพเรือตามตีกองทัพหลวงพระเจ้าหงสาวดีขึ้นไปจนถึงป่าโมก
อีกทางหนึ่ง แต่เข้าศึกมากกว่าไทยมากนัก ตีไม่แตกฉานก็เสด็จกลับคืนมายัง
พระนคร ทางนั้นพระเจ้าหงสาวดีก็ให้เลิกทัพกลับไปบ้านเมือง

เมื่อกองทัพพระเจ้าหงสาวดีมัลลัมพระนครศรียุทธายอยู่นั้น นักพระ
สัตถาพระเจ้ากัมพูชา เชื่อว่ากรุงศรีอยุธยาคงจะบั้นปีเหมือนเมื่อครั้งก่อนอีก
ก็กลับกำเริบละทางเมตริที่ทำได้ทำให้กองทัพเขมรเข้ามาตีเมืองปราจีนบุรี เวลา
นั้นพวกชาวเมืองปราจีนต้องเข้ามารักษาพระนคร ไม่มีใครต่อสู้ กองทัพเขมรก็
ตีเมืองปราจีนได้โดยง่าย พอกองทัพพระเจ้าหงสาวดีถอยกลับไป พระนเรศวรก็

ตรัสสั่งให้พระยาศรีไสยณรงค์คุมกองทัพออกไปต่อสู้พวกเขมร ยกออกไปทัน
 ได้รับกันที่เมืองนครนายก ตีกองทัพเขมรแตกพ่ายหนีกลับไป พระนเรศวร
 ทรงจัดเคื่อนักพระสถิตา ครั้นถึงฤดูแล้งปีกุน พ.ศ. ๒๑๓๐ นั้น จึงเสด็จยก
 กองทัพลงไปตีกรุงกัมพูชา ตีได้เมืองพระตะบอง เมืองโพธิสัตว์ แต่ไปเกิดขัด
 สนเสบียงอาหาร ทรงทรงเป็นห่วงว่าข้าศึกทางหงสาวดีจะยกมาอีก จึงเลิกทัพ
 เสด็จกลับมาพระนครเสวยคราวหนึ่ง

๑๑. พระเจ้าหงสาวดีเลิกทัพกลับไปครั้งนั้น เมื่อกิตติศัพท์แพร่หลาย
 ว่าไม่สามารถปราบไทยได้ พวกชนต่างชาติที่ต้องอยู่ในอำนาจพระเจ้าหงสาวดี
 เห็นว่าพระเดชานุภาพเสื่อมทราม ก็พากันกระต้างกระเดื่อง พระเจ้าหงสาวดี
 ต้องระงับเหตุร้ายต่าง ๆ ไม่มีโอกาสที่จะมาตีกรุงศรีอยุธยา ไทยจึงได้ว่างการ
 สงครามกับพม่าอยู่ ๓ ปี ในระหว่างนั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเสวย
 ราชย์ครองกรุงศรีอยุธยามาได้ ๒๑ ปี ประชวรสวรรคตเมื่อเดือน ๘ ปีชวด
 พ.ศ. ๒๑๓๓ สมเด็จพระนเรศวรพระชนมายุได้ ๓๕ ปี เสด็จเถลิงถวัลยราช-
 สมบัติ ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชพระเอกาทศรถให้เป็นพระมหา
 ออุปราช แต่ยกย่องให้มีพระเกียรติยศสูงเสมออย่างเป็นพระเจ้าแผ่นดิน อีก
 พระองค์หนึ่ง

สมเด็จพระนเรศวรเสวยราชย์ได้ ๘ เดือนก็เกิดศึกหงสาวดีมีมาอีก เหตุ
 ที่จะเกิดสงครามครั้งนี้ปรากฏในพงศาวดารพม่าว่าเจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองคังตั้ง
 เมืองขึ้นอีก พระเจ้าหงสาวดีตรัสปรึกษาเสนาบดี เห็นว่าเป็นเหตุเพราะเจ้า
 เมืองคังเห็นว่าปราบกรุงศรีอยุธยาไม่สำเร็จ จึงตั้งเมืองเอาอย่างบ้าง ถ้าไม่
 ปราบปรามกรุงศรีอยุธยาจะได้ทราบใจ ถึงจะปราบเมืองคังได้ เมืองอื่นก็คงเอา
 อย่างอีก แต่ในเวลานั้นพระเจ้าหงสาวดีทรงชราภาพพลกำลังจะไปทำสงคราม

เองไม่ได้ตั้งแต่ก่อน จึงให้จัดกองทัพขึ้นสองทัพ ให้ราชบุตรองค์ ๑ ซึ่งได้เป็น
 พระเจ้าแปรขึ้นใหม่ ยกไปตีเมืองกัณฑ์ ๑ ให้พระยาพลิม พระยาพุกามเป็น
 กองหน้า พระมหาอุปราชเป็นกองหลวงยกมาตีกรุงศรีอยุธยาทัพ ๑ พระมหา
 อุปราชยกออกจากเมืองหงสาวดีเมื่อเดือน ๑๒ ปีขาล พ.ศ. ๒๑๓๓ กองทัพ
 หงสาวดียกมาครั้งนั้นหวังจะเข้ามาไม่ให้ไทยทันตระเตรียมป้องกันได้พร้อม
 จึงยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ หมายตรงมาตีพระนครศรีอยุธยาทีเดียว
 ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาครั้งนั้น ได้รู้ตัวเร็ววันก็มีความลำบาก ด้วยการที่จะตั้งผู้
 คนเข้าพระนครตั้งคราวก่อนๆ มิใคร่ทัน แต่วิสัยสมเด็จพระนเรศวรทรงห่วงไว้ใน
 เชงศึก เมื่อเห็นว่าจะตั้งคอยต่อสู้อยู่ที่กรุงฯ จะไม่ได้เปรียบข้าศึกเหมือนหน
 หลัง ก็ทรงพระราชดำริกระบวนรบเป็นอย่างอื่น รีบเสด็จยกกองทัพหลวงออก
 ไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถในเดือนนี้ เมื่อเสด็จไปถึงเมืองสุพรรณบุรีได้ทรง
 ทราบว่า ข้าศึกยกล่วงเมืองกาญจนบุรีเข้ามาแล้ว จึงให้ตั้งทัพหลวงรับข้าศึก
 อยู่ที่ลำน้ำท่าคอย พระมหาอุปราชยกมาเห็นกองทัพไทยตั้งสกัดอยู่ ก็ให้
 จัดกระบวนรบตั้งเป็นหน้ากระดาน พระยาพุกามเป็นปีกขวา พระมหาอุปราช
 เป็นกองกลาง พระยาพลิมเป็นปีกซ้าย หมายจะเข้าตีกองทัพไทยให้พร้อมกัน
 ทุกกอง ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรทรงสังเกตดูกระบวนทัพของข้าศึกเห็นอ่อนอยู่
 ข้างฝ่ายขวา ก็จึงยกกองทัพหลวงเข้าตีโอบข้าศึกทางข้างขวา กองทัพพระยา
 พุกามแตกพ่าย ตัวพระยาพุกามตายในที่รบ ครั้นปีกขวาแตกยับเยินแล้ว กอง
 หลวงและปีกซ้ายก็พลอยแตกด้วย กองทัพหงสาวดีที่ยกมาถูกไทยฆ่าฟันตาย
 เสียเป็นอันมาก ที่เหลือก็พากันพ่ายหนี ไทยไล่ติดตามไปจับพระยาพลิมได้ที่
 บ้านจะเข้สามพันอีกคน ๑ ในพงศาวดารพบว่าครั้งนั้นไทยเกือบจะจับพระ
 มหาอุปราชได้ ด้วยกองทัพพม่าแตกยับเยิน ครั้นพระมหาอุปราชหนีไปพัน

แล้ว ก็ให้รวมทรัพย์สินที่เหลืออยู่กลับไปตั้งเมืองหงสาวดี เมื่อเดือน ๕ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๑๓๔ พระเจ้าหงสาวดีทรงขัดเคือง ให้ลงพระราชอาชญาแก่นายทัพนายกอง แต่พระมหากษัตริย์ให้ภาคทัณฑ์ไว้จะให้ทำการแก้ตัวใหม่^{๑๐}

๑๒. พระมหากษัตริย์แตกทัพกลับไปครั้งนั้น เกิดเป็นเหตุให้พระเจ้าหงสาวดีทรงวิตก ด้วยพระมหากษัตริย์เป็นผู้จะรับรัชทายาทสืบราชวงศ์ต่อไป มาเสียเกียรติยศลง เกรงประเทศราชทั้งปวงจะดูหมิ่น จึงตรัสลอบบพระมหากษัตริย์จะให้มาตีกรุงศรีอยุธยาแก้ตัวใหม่ แต่พระมหากษัตริย์มีความครั่นคร้ามทูลว่าเคราะห์ร้าย พระเจ้าหงสาวดีก็ขัดเคือง ในหนังสือพงศาวดารพม่าว่า วันหนึ่งพระเจ้าหงสาวดีมีรับสั่งให้หาเจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ มาประชุมพร้อมกัน แล้วตรัสพ้อว่าทุกวันนี้เจ้าทั้งขุนนางไม่มีใครช่วยเอาใจเจ็บร้อนในเรื่องเมืองไทยบ้างเลย พระนเรศวรมีรพเพียงสีกหีบมือเดียว ก็ไม่มีใครจะกล้าไปรบพุ่ง นี้เมืองหงสาวดีจะหมดสิ้นคนดีเสียแล้วหรือ ขณะนั้นขุนนางคนหนึ่งชื่อพระยาโล ทูลพระเจ้าหงสาวดีว่ากรุงศรีอยุธยานั้นที่จริงก็สำคัญที่พระนเรศวรองค์เดียว เพราะกำลังหนุ่มรบพุ่งเข้มแข็งทั้งบังคับบัญชาผู้คนก็สิทธิ์ขาด คนน้อยจึงเหมือนกับคนมาก เจ้านายในกรุงหงสาวดีรุ่นเดียวกับพระนเรศวรที่ทำสงครามเข้มแข็งเคยชนะศึกเหมือนอย่างพระนเรศวรก็มีหลายพระองค์ ถ้าโปรดจัดทัพให้เป็นหลายทัพ แล้วเลือกเหล่าเจ้านายที่เข้มแข็งให้เป็นนายทัพยกไปช่วยกันรบพระนเรศวรก็เห็นจะเอาชนะได้ ถ้า

^{๑๐} เรื่องศึกพระมหากษัตริย์ท้าวท้าวมาน ไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร แต่มีอยู่ในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐยุติต้องกับพงศาวดารพม่า แต่รายการที่รบกันเช่นกล่าวพงศาวดารพม่าเอาไปลงไว้ในครั้งอื่น ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าจะเป็นครั้งนี้ (เปลี่ยนจากความเห็นที่ได้ยุติไว้เมื่อแต่งหนังสือพงศาวดารเรื่องเรารบพม่า)

ขณะพระนเรศวรแล้วกรุงศรีอยุธยาจะมาอยู่ในเงอมือ พระเจ้าหงสาวดีเห็นชอบด้วย แต่เกรงว่าถ้าไม่ไห้พระมหาอุปราช่าไปค้ด้วยคนท้งหลายก็พะพากันคู้หมื่นรัชทายาทิงขึ้น จึงตรัสตอบว่ที่พระยาลอว่านนั้นก็คู้ย แต่ตัวของข้าเป็นคคนอากัฟไม่เหมือนพระมหาธรรมราชา นั้นเขามีลคพ้อไม่ต้องพคใช้ให้รบพุง มีแต่กลับจะค้องห้ามเสียอีก แต่ตัวข้าไม่รู้จะใช้ใคร พระมหาอุปราช่าไต้ยรับส่งบริภษเช่นนั้นก็อัยคอดคู้ จึงกราบทูลรับอาสาตีเมืองไทยแก้ตัวใหม่ พระเจ้าหงสาวดีก็ให้เกณฑ์กองทัพ ให้เจ้าเมืองจาปะโร^{๑๑}เป็นคองหน้าพระมหาอุปราช่าเป็นคองหลวง ยกมาตีกรุงศรีอยุธยา^{๑๒}อีกคั้งหนึ่ง คองทัพพระมหาอุปราช่ายกออกจากเมืองหงสาวดีเมื่อเดือนอ้าย ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรตั้งแต่คองทัพพระมหาอุปราช่าแตกไป ทรงคาคคในพระรชหตุยว่เห็นจะว่างศึกหงสาวดีไปสัก ๖ ปี ๓ ปี ด้วยข้าศึกเสียข้งม้ารพลมากจะค้องหาเพิ่มเติมอยู่นนวนัน ในปีมะโรงนั้นหมายจะเสด็จไปตีกรุงกัมพูชา แก่คั่นนักพระสัถคที่พลอยเข้ามาข้เติมเมื่อคั้งพระเจ้าหงสาวดียกคองทัพใหญ่มาล้อมกรุง ๆ ถึงเดือนอ้ายจึงดำรัสสั่งให้เกณฑ์ทัพที่จะไปตีเมืองเขมร กำหนดให้พร้อมกันท้นยกไปในคกลางเดือนยี่ พอมีท้องตราไปได้ ๖ วัน ก็ได้รับใบบอกเมืองกกาญจนบุรี ว่พระเจ้าหงสาวดีให้พระมหาอุปราช่ายกคองทัพเข้ามาทงด่านพระเจดีย์สามองค์ สมเด็จพระนเรศวรจึงตรัสสั่งให้

๑๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียก มังจาชะโร ว่เป็นพ็เลี้ยงของพระมหาอุปราช่า แต่ส่วนพงศาวดารพม่าว่เป็นเจ้าเมืองจาปะโร

๑๒ ในพงศาวดารพม่าว่ คองทัพข้ศึกทยกมครวนถึง ๔ ทัพค้อพระมหาอุปราช่าทัพ ๑ พระเจ้าแปรทัพ ๑ นัคจินหน่อง บุตรพระเจ้าตองอูทัพ ๑ พระเจ้าเชียงใหม่ทัพ ๑ แต่ตามรายการทปราชกณัน ไต้ยกเข้ามาถึงแดนไทยแต่คองทัพพระมหาอุปราช่าทัพเดียว

ย้ายที่ประชุมพลที่กะไว้ว่าจะตั้งที่ทุ่งบางขวด สำหรับกองทัพยกไปตีกรุงกัมพูชานั้น ให้ไปตั้งที่ทุ่งป่าโมก แขวงเมืองวิเศษชัยชาญ^{๑๑} แล้วให้เร่งเรียกรวพลพาหนะเสบียงอาหารให้พร้อมโดยเร็ว และในระหว่างนั้นมีรับสั่งให้ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรีคุมพล ๕๐๐ เป็นกองโจรไปซุ่มซ่อนคอยตีค้ำลำเลียงเสบียงอาหารและเรือสะพานทางเดินทัพของข้าศึกอยู่ข้างหลัง แล้วให้พระยาศรีไสยณรงค์คุมกองทัพหัวเมืองไปตั้งขัดตาทัพรับหน้า หน่วงข้าศึกอยู่ล่าน้ำบ้านท่าคอย แขวงเมืองสุพรรณบุรีแห่งหนึ่ง ครั้นเตรียมกองทัพหลวงพร้อมเสร็จถึงเดือนนี้ ขึ้น ๙ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จไปยังที่ตั้งทัพชัย ณ ตำบลมะม่วงหวาน ประทับแรมจัดกระบวนทัพอยู่ ๓ ราตรีถึงวันขึ้น ๑๒ ค่ำ เสด็จยกกองทัพหลวงมีจำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ ออกจากทุ่งป่าโมกไปเมืองสุพรรณบุรีทางบ้านสามโก้ แล้วข้ามล่าน้ำสุพรรณบุรีที่ท่าหัวอุทอง ไปถึงค่ายหลวงที่หนองสาหร่ายริมล่าน้ำบ้านท่าคอย เมื่อวันขึ้น ๑๔ ค่ำเดือนนี้^๕

ฝ่ายพระมหาอุปราชา เมื่อยกกองทัพเข้ามาทางด้านพระเจดีย์สามองค์ ครั้น^๕ รัชระวังไม่รีบเร่งยกเข้ามาเหมือนครั้งก่อน ครั้นเห็นไทยไม่ต่อสู้ก็เดินกระบวนทัพมาตั้งอยู่ที่ตำบลตระพังตรุ แขวงเมืองสุพรรณบุรี แล้วให้แต่งกองทัพม้ามาเที่ยวลาดตระเวนสืบข่าวกองทัพหงสาวดีที่จะยกลงมาทางฝ่ายเหนือ และตรวจตราว่าไทยจะยกกองทัพออกไปคอยต่อสู้อยู่ที่ไหนบ้าง กองทหารม้าข้าศึกได้ลอคเข้ามาสอดแนมจนถึงบางกระทิง ในแขวงจังหวัดกรุงฯ

^{๑๑} ประชุมทัพที่ทุ่งป่าโมกเหมาะที่จะยกไปทางเมืองกาญจนบุรี หรือขึ้นไปทางเมืองเหนือ

เมื่อรู้ว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไป ก็รีบเอาความไปทูลพระมหากษัตริย์
 เวลา^๕นั้นพระมหากษัตริย์^๕อยู่ที่ตำบลตระพังตรุ ห้างหนองสาหร่ายที่กองทัพ
 พระยาศรีไสยณรงค์ตั้งอยู่ระยะทาง ๓ วัน ครั้นพระมหากษัตริย์^๕ได้ทราบว่
 กองทัพที่สมเด็จพระนเรศวรยกไปจำนวนคนน้อยกว่า จึงปรึกษาแม่ทัพนาย
 กองทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า ควรจะเอากำลังคนมากเข้าท่วมเทตเสียให้แตกที
 เดียว อย่าให้ทันตั้งมั่นได้ ถ้าได้ทีก็จะติดตามตีเข้าไปให้ถึงกรุงศรีอยุธยา
 เห็นพร้อมกันดังนี้ พระมหากษัตริย์^๕จึงให้ยกกองทัพมาจากบ้านตระพังตรุ
 วันเดียวกันกับที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงค่ายหลวงที่หนองสาหร่ายนั้น

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จไปถึงหนองสาหร่าย ตรัสสั่งให้กอง
 ทัพพระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งออกไปตั้งขัณฑ์อยู่ที่แต่ก่อนเลื่อนออกไป (ตั้งที่
 ตำบลคอนระฆัง) คอยลาดตระเวนสืบสวนกระบวนข้าศึกที่ยกมา ส่วนกอง
 ทัพหลวงพอเสด็จไปถึง ก็ให้ตั้งค่ายเตรียมกระบวนทัพที่จะรบข้าศึก ด้วย
 คาดว่าคงจะได้รับการันในวันสองวันนั้นเป็นแน่ เพราะกองทัพทั้งสองฝ่ายใกล้
 กันอยู่นักแล้ว ทรงจัดทัพเป็นกระบวนเบญจเสนา ๕ ทัพ หวังจะตั้งรับให้
 ข้าศึกเข้าก่อน เพราะทรงทราบว่าข้าศึกมีพลมากกว่ากองทัพหลวงที่ยกไป
 ครั้นถึงวันแรมค่ำหนึ่งเดือนนี้ พระยาศรีไสยณรงค์บอกมากราบทูล ว่าให้ไป
 สอดแนมเห็นข้าศึกยกทัพใหญ่พันบ้านจะเข้าสามพันมาแล้ว จึงมีรับสั่งให้
 กองทัพทั้งปวงเตรียมตัวรบข้าศึกในวันรุ่งขึ้น แล้วส่งไปเฝ้าพระยาศรีไสยณรงค์
 ว่า ถ้ารู้ว่ากระบวนข้าศึกยกมาอย่างไร แล้วให้ถอยมาอย่าให้รบพุ่ง^{๑๔}

^{๑๔} ความตรงนี้ในหนังสือพระราชพงศาวดารมีแต่ว่าให้พระยาศรีไสยณรงค์ยกไป หาได้
 กล่าวว่ให้ไปรบหรือลาดตระเวนไม่ ข้าพเจ้าพิเคราะห์ความตามเรื่องเห็นจะมีใช้ให้ไปรบจึง
 ไม่มีทัพหนุน และพระยาศรีไสยณรงค์ขึ้นไปรบ จึงถูกคัดค้านว่มีความผิด

รุ่งขึ้นวันจันทร์เดือนนี้แรม ๒ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ กองทัพ
 ทังปวงเตรียมพร้อมแต่เวลาเช้า สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถ
 ต่างแต่งพระองค์ทรงเครื่องพิชัยยุทธ ให้ผู้ข้างพระที่นั่งซื้อพลายภูเขาทอง
 อันขึ้นระวางเป็นเจ้าพระยาไชยานุภาพ เป็นพระคชาธารสมเด็จพระนเรศวร
 เจ้ารามราชนพเป็นกลางข้าง นายมหานุภาพเป็นควาญ อีกข้างหนึ่งซื้อ
 พลายบุญเรือง ขึ้นระวางเป็นเจ้าพระยาปราบไตรจักร ผู้เป็นพระคชาธาร
 สมเด็จพระเอกาทศรถ หมื่นนักคีตวรเป็นกลางข้าง ขุนศรีคชคงเป็นควาญ^๕
 พร้อมด้วยจตุรงค์บาทพวกทหารคู่พระหฤทัยสำหรับรักษาพระองค์ และกระ-
 บวนช้างค้ำกันทั้งปวงเตรียมรบเสด็จ พอสมเด็จพระนเรศวรทรงเครื่องแล้ว
 ใดยินเสียงปืนดังสนั่นข้างหน้าทัพ ค่ำรสสั่งให้เอาม้าเร็วรีบไปดูว่าเป็นอย่างไร
 กัน ได้ความมาราบมูลว่าพระยาศรีไสยณรงค์ยกไปปะทะทัพข้าศึกที่ตำบล
 ดอนเผาขาว เมื่อเวลาเช้า ๗ นาฬิกาเข้ารบข้าศึก ๆ มากนักต้านทานไม่ไหว
 จึงพ่ายหนีมา สมเด็จพระนเรศวรทรงขจัดเคืองพระยาศรีไสยณรงค์ว่า ไม่ได้
 สั่งให้ไปรบขึ้นไปรบข้าศึก ค่ำรสปรึกษานายทัพนายกองว่า กองทัพ
 พระยาศรีไสยณรงค์แตกพ่ายมาอย่างนี้จะทำอย่างไร นายทัพนายกองทั้งปวง
 ทูลว่าขอให้มียกกองทัพหนุนออกไปช่วยต่อสู้รบข้าศึกต้านทานไว้ให้อยู่ สมเด็จพระ
 พระนเรศวรไม่ทรงเห็นชอบด้วย ค่ำรสว่ากองทัพแตกฉานมาอย่างนี้แล้ว
 จะให้กองทัพไปหนุนไหนจะรบไว้อยู่ มาปะทะกันเข้าก็จะพากันแตกลงไปด้วย

^๕ มีความเห็นในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานว่า ข้างจะชนกัน ๒ ตัว ถ้าตัวหนึ่งชน
 ข้างหลังเปล่าและอีกตัวหนึ่งเอาสับกับบักถัดรผูกบรทุกไปบนหลังด้วย เห็นจะสู้ตัวหลังเปล่าไม่
 ได้ด้วยเบาตัวคงคล่องแคล่วกว่ากัน เพราะฉะนั้นพระคชาธารที่ทรงชนน่าจะเป็นข้างหลังเปล่า
 คนกลางข้างหนึ่งไปกับหลังนั่นเอง ถึงรูปภาพข้างชนแต่ก่อนเขาก็เขียนหลังเปล่า ฟังมาเขียนมี
 สับกับบักถัดรต่อในชั้นหลัง

กัน จึงทรงพระราชดำริเปลี่ยนกระบวรรบในขณะนั้น คือเปลี่ยนกระบวรที่
ตั้งรับกลับเป็นรบบุกรุกข้าศึก มีรับสั่งให้ม้าเร็วรีบไปประกาศแก่กองทัพพวก
พระยาศรีไสยณรงค์ว่าอย่าให้รั้งรอรับข้าศึกเลยให้เปิดหนีไปเถิด พวกกองทัพ
พระยาศรีไสยณรงค์ได้ทราบกระแสรับสั่งต่างก็รีบหนีเอาตัวรอด พวกกันแตก
กระจายไม่เป็นหมวดเป็นกอง ข้าศึกเห็นกองทัพไทยแตกฉานได้ที่กรีบบอกตาม
มาไม่หยุดยั้ง สมเด็จพระนเรศวรสงบทัพหลวงรออยู่จนเวลา ๑๑ นาฬิกา เห็น
ข้าศึกไล่ตามมาไม่ลงเป็นกระบวรสมคะเน ก็ดำรัสสั่งให้บอกสัญญากองทัพ
ทั้งปวงให้ยกออกโอบข้าศึก และในขณะนั้นเสด็จขึ้นทรงพระคชาธารกับ
สมเด็จพระเอกาทศรถ ยกกองทัพหลวงเข้าตีกองทัพหน้าข้าศึกในทันที แต่
ส่วนกองทัพท้าวพระยาได้ทราบกระแสรับสั่งให้เปลี่ยนกระบวรรบนั้นข้าบบ้าง
เร็วบ้าง ไม่เข้าใจพระราชประสงค์ ยกเข้าบุกรุกไม่ทันเสด็จโดยมาก มีแต่กอง
ทัพพระยาสีหราชเดโชชัยกับกองทัพเจ้าพระยามหาเสนาซึ่งเป็นปีกขวาตามกอง
ทัพหลวงจู่โจมตีข้าศึกเข้าไป กองทัพหน้าข้าศึกกำลังละเลิงไล่มาโดยประมาท
ไม่ได้ระแวงว่าจะมีกองทัพไทยไปยอทัพก็เสียที่ป่วนปั่น แล้วเลยแตกหนีเป็น
อลหม่าน ขณะนั้นข้างพระที่นั่งซึ่งสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถ
ทรงไป เป็นข้างชนะ กำลังตักน้ำมันทั้ง ๒ ข้าง ครั้นเห็นเหล่าข้างข้าศึก
กลับหน้าพากันหนี ก็ออกเล่นไล่ไปโดยเมื่อน้ำมัน พาสเด็จพระนเรศวร
กับสมเด็จพระเอกาทศรถเข้าไปในกลางหมู่ข้าศึก มีแต่จตุรงค์บาทกับพวก
ทหารรักษาพระองค์ตามติดไป เพราะในเวลานั้นกำลังรบพุ่งกัน โกลาหล
ฝุ่นฟุ้งตระหลบจนมืดมัวไปทั่วทิศ พวกนายทัพนายกองที่อยู่ห่างไม่เห็นว่ามี
เสด็จล่องเลยเข้าไป ถึงเหล่าข้าศึกก็มีได้เห็นพระองค์ถนัด ข้างพระที่นั่งพา
สมเด็จพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถลุยไล่ข้าศึกไปสัก ๕๐ เส้น พอฝุ่นจาง

ทอดพระเนตรไปเห็นพระมหากษัตริย์ราชาทรงพระคชาธารยืนข้างอยู่ไต่ร่มไม้กับเหล่าท้าวพระยา จึงทรงทราบว่าข้างพระที่นั่งพาโล่ถล่มเข้าไปจนถึงในกองทัพหลวงของข้าศึกแต่พระองค์ แต่สมเด็จพระนเรศวรพระสติมันไม่หวั่นหวาดคิดเห็นในทันทีว่าทางสงครามที่จะเอาชนะได้มีอยู่อย่างเดียว จึงขับข้างพระที่นั่งตรงไปยังหน้าข้างพระมหากษัตริย์ แล้วร้องตรัสไปโดยฐานที่คุ้นเคยกันมาแต่ก่อนว่า “เจ้าพี่จะยืนข้างอยู่ในร่มไม้ทำไม เชิญเสด็จมาทำยุทธหัตถีกันให้เป็นเกียรติยศเถิด กษัตริย์ภายหน้าที่จะชนข้างได้อย่างเรา จะไม่มีแล้ว” ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทำชนข้างนั้น ที่จริงเสด็จอยู่กลางหมู่ข้าศึก มีแต่ข้างพระที่นั่ง ๒ ข้างกับพวกทหารรักษาพระองค์ไม่กี่คนนัก ถ้าพระมหากษัตริย์สั่งให้พวกกองทัพมารุมพุ่งก็เกือบจะไม่พ้นอันตราย แต่พระมหากษัตริย์พระหฤทัยก็เป็นวิสัยกษัตริย์เหมือนกัน เมื่อได้ทรงฟังสมเด็จพระนเรศวรทำชนข้างตัวต่อตัวเช่นนั้นจะไม่รับก็ละอายพระทัย จึงขับข้างพลายพัทธกอบซึ่งเป็นพระคชาธารตรงออกมาชนกับเจ้าพระยาไชยานุภาพพระคชาธารของสมเด็จพระนเรศวร ฝ่ายเจ้าพระยาไชยานุภาพกำลังคลั่งน้ำมัน เห็นข้างข้าศึกตรงออกมาก็โถมแทงทันทีไม่ยั้ง เสียที่พลายพัทธกอบได้ล้างแบกรุ่นเอาเจ้าพระยาไชยานุภาพเบนจะขวางตัว พระมหากษัตริย์ได้ทีพันทวยพระแสงของ้าว สมเด็จพระนเรศวรเบี่ยงพระองค์หลบทัน ถูกแต่พระมาลาหนึ่ง ซึ่งทรงในวันนั้นขาดลิไป พอเจ้าพระยาไชยานุภาพสะบัดหลุด แล้วกลับชนได้ล้างแบกถนัดรุ่นพลายพัทธกอบหันเบนไป สมเด็จพระนเรศวรก็จ้วงพันทวยพระแสงของ้าวถูกพระมหากษัตริย์ที่ไหล่ขวาขาด ชบสิ้นพระชนม์อยู่กับคอข้าง ส่วนสมเด็จพระเอกาทศรถก็ได้ชนข้างกับเจ้าเมืองจาปะโร ฟันเจ้าเมืองจาปะโรตายเหมือนกัน พวกท้าวพระยาเมืองหงสาวดีเห็นพระมหากษัตริย์เสียที่ถูกฟันก็กรูกันเข้า

มาช่วยแก้ไข เาป็นระคมยึงถูกสมเด็จพระนเรศวรที่พระหัตถ์ถึงบาดเจ็บ และถูกนายมหานุกภาพความข้างพระที่นั่งกับหมื่นภักดีศวร กลางข้างสมเด็จพระเอกาทศรถตายถึงสองคน ขณะนั้นพอรพลกองทัพหลวงและกองทัพเจ้าพระยามหาเสนา พระยาสีหราชเดโชซัยตามไปถึงทันเช้า ก็เข้ารบพุ่งแก้กัน เาสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถออกมาพ้นจากกองทัพข้าศึกได้ ฝ่ายพวกท้าวพระยาเมืองหงสาวดีกำลังตกใจด้วยพระมหาอุปราชาคือเป็นจอมพลสิ้นพระชนม์ มิได้คิดจะรบพุ่งต่อไปหมายแต่จะรวบรวมกองทัพกลับไปค่ายเดิม ก็พากันยับยั้งอยู่ ด้วยกองทัพหงสาวดีครั้งนั้นแตกยับเยินแต่ทัพหน้าทัพเดียว ทัพอื่นยังทันทันแตกไม่ ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรออกมาพ้นข้าศึกได้แล้ว เห็นข้าศึกย่นย่ออยากจะตีให้ยับเยิน แต่กำลังกองทัพที่ตามเสด็จไปทันในเวลานั้นมีน้อยนัก ก็จนพระฤทัย จึงจำต้องเสด็จกลับมาค่ายหลวง ฝ่ายพวกกองทัพหงสาวดีรวบรวมกันได้แล้ว ก็เชิญศพพระมหาอุปราชาลีกทัพกลับไปเมืองหงสาวดี สมเด็จพระนเรศวรทรงระแวงว่าจะยังมีกองทัพข้าศึกยกมาทางข้างเหนืออีกทางหนึ่ง จึงมิได้ให้กองทัพไปติดตาม ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีเมื่อได้ทราบว่พระมหาอุปราชาสิ้นพระชนม์ ก็เสียพระทัยสิ้นหวังที่จะตีเมืองไทย จึงสั่งให้หากองทัพกลับคืนไปบ้านเมืองหมดทุกทัพ

สมเด็จพระนเรศวรมีชัยชนะยุทธหัตถีครั้งนั้น พระเกียรติยศเลื่องลือแพร่หลายไปทั่วทุกประเทศในชมพูทวีป ด้วยถึอกันเป็นคติมาแต่คึกค้ำบรรพ์ว่าการชนข้างเป็นนัยอद्यทวิธีของนักรบเพราะเป็นการต่อสู้กันตัวต่อตัว แพ้ชนะกันแต่ด้วยความคล่องแคล่วแกวักวักกับชำนาญานาญการขบขี้ข้างชน มิได้อาศัยกำลังรพลหรือกลอุบายอย่างหนึ่งอย่างใด อีกประการหนึ่งในการทำยุทธสงครามที่จอมพลทั้งสองฝ่ายจะได้เข้าใกล้ชิดจนถึงชนข้างกัน ได้นั้นก็มีน้อย จึง

ถือว่าเป็นการสำคัญ เพราะหาโอกาสยากด้วยอีกอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้นถ้า กษัตริย์พระองค์ใดทำยุทธหัตถีมีชัยชนะ ก็ได้รับความยกย่องว่ามีพระเกียรติยศอย่างสูงสุด ถึงผู้แพ้ในกัยยกย่องสรรเสริญกันว่าเป็นนักรบแท้มีได้ทีเดียว คติที่กล่าวมานี้ก็เป็นความนิยมของไทยเหมือนกับชาติอื่น เพราะฉะนั้นจึงปรากฏว่าพระแสงของ้าวที่ทรงประหารพระมหาอุปราชาครั้งนั้น ได้นำต่อมาว่า “เจ้าพระยาแสนพลพ่าย” นับถือเป็นพระแสงศักดิ์สิทธิ์สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชาธิราชในรัชกาลหลัง ๆ สืบมา และพระมालาซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงในวันนั้นก็ปรากฏนามว่า “พระมालาเบียง” นับในเครื่องมงคลราชูปโภคมาจนตราប់เท่าทุกวันนี้

ถึงว่าโดยเรื่องพงศาวดาร การที่สมเด็จพระนเรศวรทรงชนะยุทธหัตถีในครั้งนั้นก็ควรเห็นว่าเป็นยอดของชัยมงคล เพราะตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรมีชัยชนะครั้งนั้นแล้ว ก็มีได้มีข้าศึกมาเบียดเบียนกรุงสยามแต่ทีใด ๆ อีก ตลอดเวลากว่า ๑๕๐ ปี ว่าเฉพาะการมหายุทธสงครามครั้งนั้น ก็เป็นหัวต่อเริ่มต้นที่ไทยจะกลับเป็นฝ่ายปราบปรามข้าศึกศัตรูถึงต่างประเทศแต่ไป จนมีอำนาจแผ่อำณาเขตของสยามประเทศให้กว้างขวางถึงที่สุดซึ่งเคยปรากฏในเรื่องพงศาวดารตลอดสมัยกาลอันหนึ่ง เพราะฉะนั้นสมเด็จพระนเรศวร จึงได้พระเกียรติเป็นพระมหากษัตริย์เจ้าพระองค์หนึ่งในกษัตริย์ซึ่งครองสยามประเทศนี้

กัณฑ์ที่ ๕

ตอนที่ ๔

สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเกิดมหาอุทกสงคราม (ภาคกลาง)

๑. ไทยขณะศึกหงสาวดี ครั้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา ผิดกับชนะครั้งอื่น ๆ ด้วยได้ชัยชนะเพราะความแคล้วคล้ำสามารถของสมเด็จพระนเรศวรโดยลำพังพระองค์ มิได้อาศัยกำลังวีรพลหรือกลอุบายอย่างหนึ่งอย่างใด ไซ้แต่เท่านั้น การที่สมเด็จพระนเรศวรทรงทำยุทธหัตถีครั้งนั้นเสมือนเสียงเคราะห์ของเมืองไทย ถ้าสมเด็จพระนเรศวรแพ้ กรุงศรีอยุธยาและอิสรภาพของไทยก็จะถึงความพินาศด้วย เพราะเช่นนั้น ที่สมเด็จพระนเรศวรได้ชัยชนะจึงนับว่าทรงกู้บ้านเมืองได้โดยลำพังพระองค์เป็นอัศจรรย์ ในพงศาวดารนาน ๆ จึงจะมีเรื่องพอเทียบเคียงปรากฏในประเทศใด ๆ สักครั้งหนึ่ง แต่ส่วนสมเด็จพระนเรศวรเมื่อได้ชัยชนะครั้งนั้น มิได้ทรงรื่นรมย์ในพระเกียรติยศเช่นกล่าวมา ด้วยโทมัสสันน้อยพระราชทูตที่ไม่สามารถจะตีกองทัพข้าศึกให้แตกฉานยับเยินไปได้เหมือนหนหลัง เพราะเหตุที่กองทัพ้าวพระยาข้าราชการไม่ตามเสด็จไปให้ทันรบพุ่งพร้อมกัน เสด็จกลับมาถึงพระนครจึงโปรด ฯ ให้พิจารณาปรึกษาโทษแม่ทัพนายกองบรรดาที่ไม่ทันเสด็จในครั้งนั้น ลูกขุนพิพากษาวางบทโทษตามอัยการศึกถึงประหารชีวิตหลายคน สมเด็จพระนเรศวรมีรับสั่งให้เอาตัวไป

จำไว้ ว่าพอพ้นวันพระจะให้ประหารชีวิตตามคำพิพากษา แต่เมื่อก่อนจะถึงวันพระ สมเด็จพระพนรัตน์วัดป่าแก้วกับพระสงฆ์ราชาคณะทั้งปวงเข้าไปเฝ้าเยี่ยมเยียนตามประเพณี^๑ ในเวลาเสด็จกลับจากพระราชสงคราม สมเด็จพระนเรศวร ทรงเล่าแถลงเรื่องสงครามให้พระราชอาณัติทั้งปวงฟังแต่ต้นจนได้ทำยุทธหัตถีมีชัยชนะพระมหาอุปราชา สมเด็จพระพนรัตน์ถวายพระพรถามว่า^๒

“สมเด็จพระบวรปิตรพระราชสมภารเจ้ามีชัยแก่ข้าศึก เหตุไฉนข้าราชการทั้งปวงจึงต้องราชทัณฑ์เล่า”

สมเด็จพระนเรศวรตรัสว่า “นายทัพนายกองเหล่านี้มันกลัวข้าศึกมากกว่ากลัวโยม” ละให้แต่โยมสองคนพี่น้องเฝ้าเข้าไปในท่ามกลางข้าศึก จนได้ทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา ต่อมีชัยชนะกลับมาจึงได้เห็นหน้ามันนั้น หากว่าโยมยังไม่ถึงที่ตาย หาไม่แผ่นดินก็จะเป็นของชาวหงสาวดีเสียแล้ว เพราะเหตุนี้จึงลงโทษมันตามอาชญาศึก”

๑ สมเด็จพระพนรัตน์ เป็นตำแหน่งสังฆราชฝ่ายขวา เดิมเป็นใหญ่ในพระสงฆ์คณะป่าแก้ว ซึ่งบดินเรียกว่าคณะใต้ เมื่อรัชกาล ๔ ทรงเกณฑ์มาเป็นสมเด็จพระวันรัต วัดป่าแก้วนั้น เดียวกันเรียกกันเป็นสามญวาทใหญ่ คือวัดที่มีพระเจดีย์องค์ใหญ่กว่าเพื่อน อยู่ชายทุ่งข้าง ตะวันออกทางรถไฟข้างขวามือก่อนจะเข้าไปถึงสถานีอยุธยา คือที่เรียกว่าวัดใหญ่ชัยมงคลในปัจจุบัน

อนึ่ง ประเพณีที่พระสงฆ์ราชาคณะเฝ้าเยี่ยมเยียนนั้นยังคงมีจนถึงปัจจุบัน เมื่อเกิดเหตุการณ์สำคัญเช่นไฟไหม้ในพระราชวัง หรือเสด็จไปต่างประเทศกลับมา หรือพระราชวงศ์ผู้ใหญ่สิ้นพระชนม์ เป็นต้น

๒ พระราชดำรัสกับสมเด็จพระพนรัตน์ต่อไปนี้ กล่าวตามหนังสือพระราชพงศาวดารของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชด้วยเห็นว่าความที่แต่งไว้ดีหนักหนา

๓ โยม หมายความว่า เป็นผู้อุปการะ แต่โบราณเมื่อผู้ใดพูดกับพระภิกษุอันตนอุปการะ ใช้คำว่าโยมแทนคำว่า ข้าพเจ้า

สมเด็จพระพนรัตน์จึงถวายพระพรว่า “อาตมภาพพิเคราะห์ดูข้าราชการเหล่านี้ที่จะไม่กลัวพระราชสมภารเจ้านั้นหามิได้ เหตุที่เห็นจะผิดเป็นเพื่อจะบังคาลให้เห็นพระเกียรติยศพระราชสมภารเจ้าเป็นมหัศจรรย์ดอกเหมือนอย่างสมเด็จพระเพทญ์พุทธเจ้า เมื่อพระองค์เสด็จประทับเหนือปราสาทบัลลังก์ใต้ควงพระมหาโพธิ์ ณ เพลาสายันต์ในวันตรัสรู้ พระโพธิญาณนี้เทพยเจ้าก็มาเฝ้าพร้อมอยู่ทั้งหมื่นจักรวาล พระย้าวสวัตก็มารยกพลเสนามาผจญ ถ้าพระพุทธรูปได้เทพยดาเป็นบริวารมีชัยชนะแก่พระยามาร ก็จะทำให้เป็นอัศจรรย์นักไม่ เผลอให้หมู่อมรินทร์พรหมทั้งปวงปลาศนากการหนีไปสิ้น ยิ่งแต่พระองค์เดียวอาจสามารถผจญพระยารามาราชกับพลเสนามารให้ปราชัยพ่ายแพ้ได้ สมเด็จพระบรมโลกนาถเจ้าจึงได้พระนามว่า พระพิชิตมารโมลีศรีสรรเพชดาญาณเป็นมหามหัศจรรย์บังคาลไปทั่วอันตโลกธาตุ พิเคราะห์ดูก็เหมือนพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ครั้งนั้น ถ้าเสด็จพร้อมด้วยเสนางค-นิกรโยธาทวยหาญมากและมีชัยชนะแก่พระมหากุปราชชา ก็จะทำให้เป็นมหัศจรรย์แผ่พระเกียรติยศให้ปรากฏไปในนานาประเทศธานี น้อยใหญ่ทั้งปวงไม่พระราชสมภารเจ้าอย่าทรงพระปรีวิตกน้อยพระราชหฤทัยเลย อันเหตุที่เป็นทั้งนี้เพื่อเทพยเจ้าทั้งปวงอันรักษาพระองค์จักสำแดงพระเกียรติยศดูอาตมภาพถวายพระพรเป็นแท้”

สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงฟังสมเด็จพระพนรัตน์ถวายวิสัชนานั้นกว้างขวาง ออกพระนามสมเด็จพระพิชิตมารโมลีโลกครั้งนั้น ระลึกถึงพระคุณนามอันยิ่ง ก็ทรงพระปรีติสมนัสเต็มตันพระกมลราชหฤทัยปราโมทย์ ยกพระกรประนมเหนือพระอุตมางคศิโรตม์นมัสการ แยมพระโอบอุทรตรัสว่า “สาธุ สาธุ พระผู้เป็นเจ้าว่านควรหนักหนา”

สมเด็จพระพนรัตน์เห็นว่าพระมหากษัตริย์คล้ายพระพิโรธแล้ว จึงถวายพระพรว่า “อาตมภาพพระราชอาคะณะทั้งปวงเห็นว่าข้าราชการที่เป็นโทษเหล่านี้ก็ผิดหนักหนาอยู่แล้ว แต่ทว่าได้ทำราชการแต่ครั้งสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชและสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทั้งทำราชการในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทของพระราชสมภารเจ้าแต่เดิมมาคฤพทุทบริษัทสวาทสมเด็จพระบรมครูเหมือนกัน อาตมภาพทั้งปวงขอพระราชทานโทษคนเหล่านี้ไว้สักครั้งหนึ่ง จะได้ทำราชการสนองพระเดชพระคุณสืบไป”

จึงคำรับว่า “พระผู้เป็นเจ้าของแล้ว โยมก็จะถวาย แต่ทว่าจะต้องให้ไปตีเอาเมืองตะนาวศรี เมืองทวายแก้ตัวเสียก่อน”

สมเด็จพระพนรัตน์ถวายพระพรว่า “การที่จะใช้ให้ไปตีบ้านเมืองนั้น ก็สุดแต่พระราชสมภารเจ้าจะสงเคราะห์ มิใช่กิจของอาตมภาพทั้งปวงอันเป็นสมณะ”^๔ แล้วสมเด็จพระพนรัตน์จึงยกเยี่ยงอย่างพระมหากษัตริย์ราชเจ้าแต่ปางก่อน ซึ่งได้ชัชชนะยุทธหัตถีเคยทรงประพุดิออย่างไรมาถวายพระพร ตามเรื่องราวอันมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาวงศ์พงศาวดารลังกาทวีปว่าครั้งหนึ่ง (เมื่อราว พ.ศ.๓๔๐) พระยาเอฬารทมิฬมิจจาทิสิตได้เมืองลังกา ครอบครองอยู่ถึง ๔๐ ปี เจ้าอภัยทฤษฎคามณีซึ่งเป็นเชื้อสายราชวงศ์สิงหล พยายามช่องสมเด็จพระพลแล้วเข้าตีเอาเมืองลังกาค้น ได้ชนช้างกับพระยาเอฬารทมิฬ เจ้าอภัยทฤษฎคามณีมีชัยชนะได้พระนครคืน ปรากฏเกียรติยศนับเป็นมหाराชเจ้าในกษัตริย์ราชวงศ์สิงหลพระองค์หนึ่ง และเมื่อพระเจ้าอภัยคามณีมีชัยชนะครั้งนั้น ให้สร้างพระสถูปเจดีย์ขึ้นไว้ตรงที่ทำยุทธหัตถีองค์หนึ่ง และทรงสร้างพระสุวรรณวลีมหา

^๔ ความคัดจากหนังสือพระราชพงศาวดารเพียงน

สถูปขึ้นในราชธานีอีกองค์หนึ่ง ยังปรากฏอยู่ในลังกาทวิปเฉลิมพระเกียรติยศ พระเจ้าอภัยทศฐคามณีสืบมา สมเด็จพระพนรัตถวายพระพรแนะนำให้ทรง ประพฤติตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าอภัยทศฐคามณี สมเด็จพระนเรศวรทรงดำริ เห็นชอบด้วย จึงโปรด ฯ ให้สร้างพระสถูปเจดีย์ขึ้นไว้ตรงที่ทำุทธหัตถ์ถิติใกล้ หนองสาหร่าย ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรีองค์หนึ่ง^๕ และให้สร้างพระมหา สถูปขึ้นที่วัดป่าแก้วชานานนามว่า พระเจดีย์ชัยมงคลอีกองค์หนึ่ง^๖

๒. เมื่อสมเด็จพระนเรศวรยก โทษพระราชทานนายทัพนายกองที่มี ความผิดให้พ้นจากเวรจำแล้ว จึงดำรัสสั่งให้พระยาจักรีคุมกองทัพยกไปทาง ตำนสิงขรไปตีเมืองตะนาวศรีทัพ ๑ และให้พระยาพระคลังคุมกองทัพไปทาง เมืองราชบุรี ไปตีเมืองทะวายอีกทัพ ๑ เป็นการแก้ความผิดแต่หนหลัง พวกนายทัพนายกองที่มีความผิดครั้งนั้นก็ให้เข้ากองทัพไปทำการแก้ตัวด้วยกัน ทุกคน ยกไปในปลายปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ นั้น

^๕ พระเจดีย์พุทธหัตถ์ถิติ ในชั้นหลังไม่มีใครรู้ว่าอยู่ตรงไหนช้านาน พึ่งค้นพบในรัชกาล บัจุบันนี้ (รัชกาลที่ ๖) อยู่ที่ตำบลดอนพระเจดีย์ เดิมบกจากอำเภอศรีประจันต์ ระยะทางประมาณ ๑๐๐ เส้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปทรงนมัสการ ต่อมาผู้เสนาว่าเจดีย์พุทธหัตถ์ถิติแท้จริงนั้นอยู่ที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี กรมศิลปากร ได้แต่งตั้งคณะกรรมการขุดพิจารณา ลงความเห็นว่าจะอยู่ที่ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ดังเดิม ผู้สนใจควรรอ่านหนังสือเรื่อง การพิจารณาปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๔๑๘

^๖ ในพงศาวดารเหนือว่า พระมหาสถูปภูเขาทองกับพระมหาสถูปวัดป่าแก้ว เป็น ของสร้างแข่งกัน การที่สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างพระสถูปวัดป่าแก้ว ดิสมสร้างเป็น เครื่องหมายว่าไทยกลับชนะพม่า แข่งพระมหาสถูปภูเขาทองซึ่งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองสร้าง ไว้ เป็นที่หมายว่าพม่าชนะไทย

อันเมืองทะวายกับเมืองตะนาวศรีสองเมืองนี้ เป็นเมืองขึ้นของไทยมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี พม่าชิงเอาไปเสียเมื่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตีได้กรุงศรีอยุธยา ด้วยเหตุนี้พม่ามีโอกาสสมเด็จพระนเรศวรจึงให้ไปตีก่อนเมืองอื่น แต่เมืองทั้งสองนั้นผัดกัน เมืองทะวายซึ่งอยู่ต่อแดนมอญข้างเหนือเมืองตะนาวศรี ไพร่บ้านพลเมืองเป็นทะวายชาติหนึ่งต่างหาก การปกครองเคยตั้งทะวายเป็นเจ้าเมืองกรมการทั้งหมด เป็นแต่ขึ้นกรุง ๆ เหมือนอย่างประเทศราชอันหนึ่งไม่สนิทนัก บางทีก็เป็นกบฏต้องปราบปรามกันมาหลายคราว แต่เมืองตะนาวศรีซึ่งอยู่ใต้เมืองทะวายลงมาต่อกับเมืองชุมพรนั้น ไพร่บ้านพลเมืองมีทั้งพวกเม็ง^๑ และไทย และเป็นที่มีเรือกำปั่นแขกฝรั่งไปมาค้าขาย ณ เมืองมะริดอันเป็นเมืองขึ้น ตั้งอยู่ที่ปากน้ำเมืองตะนาวศรีปีละหลาย ๆ ลำ มีทางคมนาคมขนส่งสินค้าไปมากับกรุงศรีอยุธยาได้สะดวก เพราะฉะนั้นจึงตั้งข้าราชการในกรุงออกไปเป็นเจ้าเมืองตะนาวศรีอย่างหัวเมืองไทยทั้งปวง เมื่อพม่าชิงเอาเมืองทะวายเมืองตะนาวศรีไป ก็เอาแบบอย่างไทยไปปกครอง คือให้พวกทะวายปกครองกันเอง และให้ข้าราชการลงมาครองเมืองตะนาวศรี

ฝ่ายพม่าเจ้าเมืองตะนาวศรีได้ข่าวว่ากองทัพไทยจะยกไปตีเมือง ก็รีบบอกขึ้นไปยังกรุงหงสาวดี ขอกองทัพลงมาช่วยรักษาเมือง พระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสสั่งให้เกณฑ์คนในหัวเมืองมอญจัดเป็นกองทัพเรือ ให้สมิงอุบากองกับสมิงพระตะปะคุมลงมาช่วยเมืองตะนาวศรีทัพ ๑ จัดเป็นกองทัพให้เจ้าเมืองมะละวันเจ้าเมืองกลิตตองไปคุมมาช่วยเมืองทะวายทัพ ๑ แต่การที่พม่าเกณฑ์ทัพครั้งนี้ พวกมอญครั้นคร้ามมิใคร่เต็มใจมารบกับไทย มักพากันหลีกเลียง

๑ พวกเม็ง เป็นเชื้อสายลาวกับมอญปนกัน

การกะเกณฑ์ชักจูง กงทัฬหยังไม่ทันยกลงมา เจ้าพระยาจักรียกลงไปถึงเมือง
 ตะนาวศรี ให้กองทัพล้อมเมืองไว้ พม่าเจ้าเมืองตะนาวศรีต่อสู้อยู่ได้ ๑๕ วัน
 ก็เสียเมืองแก่เจ้าพระยาจักรี ส่วนกองทัพพระยาพระคลังซึ่งยกไปตีเมืองทวาย
 ได้รับพุงกับข้าศึกที่ต้านเชิงเขาบรรทัดครั้งหนึ่ง ข้าศึกแตกพ่ายไป พระยา
 พระคลังยกกองทัพตามเข้าไปล้อมเมืองทวายไว้ ๒๐ วัน พระยาทวายซึ่ง
 พระเจ้าหงสาวดีตั้งให้ครองเมือง เห็นว่าจะสู้ไม่ได้ ก็ออกมาอ่อนน้อมยอม
 เป็นข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุธยาอย่างเดิม

เมื่อเจ้าพระยาจักรีได้เมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดแล้ว ก็คิดวิตถถึง
 กองทัพพระยาพระคลังที่ไปตีเมืองทวาย ไม่รู้ว่าจะเป็นการใด จึงให้
 เกณฑ์เรือกำปั่นที่มากำชายอยู่ ณ เมืองมะริด และเก็บเรือในพื้นเมืองจัดเป็น
 กองทัพเรือ ให้พระยาเทพอรชุนเป็นนายทัพยกลงไปช่วยเมืองทวายทางทะเล
 และให้พระยาศรีไสยณรงค์คุมพลอยู่รักษาเมืองตะนาวศรีกอง ๑ แล้วเจ้าพระ
 ยาจักรีก็ยกกองทัพตามขึ้นไปเมืองทวาย กองทัพเรือพระยาเทพอรชุนยก
 ไปทางทะเล ถึงตำบลบ้านบ่อในแดนเมืองทวายปะทะกับกองทัพเรือสมิงฮวา
 กองสมิงพระตะบะ ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีให้ลงมาช่วยรักษาเมืองตะนาวศรี ก็เข้า
 รบพุ่งกันที่ในทะเล สู้กันแต่เข้าจนเที่ยงไม่แพ้ชนะกัน ถึงเวลาบ่ายลมตั้งคลื่น
 ใหญ่ก็ทอดรอกกันอยู่ทั้งสองฝ่าย ฝ่ายพระยาพระคลังเมื่อได้เมืองทวายแล้วก็
 คิดเป็นห่วงเจ้าพระยาจักรี ด้วยไม่ได้ข่าวว่าจะตีเมืองตะนาวศรีได้หรือไม่ จึง
 จัดกองทัพเรือให้พระยาพิชัยสงคราม พระยารามคำแหง คุมลงไปช่วยเจ้า
 พระยาจักรีที่เมืองตะนาวศรี ไปพอทันเวลากำลังรบกัน พระยาพิชัยสงคราม
 พระยารามคำแหงก็ยกกองทัพเข้าตีกระหนาบพม่าลงมาจากข้างเหนือ ฝ่าย
 พระยาเทพอรชุนรู้ว่ามียกทัพไทยยกลงมาช่วยทางข้างเหนือก็ยกเข้าตีพม่าทาง

ด้านใต้ กองทัพไทยยิ่งถูกสมิงอุบากองนายทัพตายในที่รบ แล้วยิงเรือสมิง พระตะบะและเรือรบข้าศึกแตกจมอีกหลายลำ กองทัพเรือพม่าก็แตกกระจัด กระจาย กองทัพไทยจับเชลยศึกกับเรือและเครื่องศัสตราอาวุธเป็นอันมาก

พระยาเทพอรชุนถามคำให้การพวกเชลยศึกได้ความว่า ยังมีกองทัพ ข้าศึกยกลงมาทางบกจากเมืองเมาะตะมะ จะมาช่วยเมืองทะวายอีกทัพ ๑ ก็รีบ รวบรวมกองทัพไปแจ้งสมทบกับเจ้าพระยาจักรีที่เมืองทะวาย เจ้าพระยาจักรี จึงปรึกษากับพระยาพระคลัง จัดกองทัพยกขึ้นไปทางริมแม่น้ำทะวายเป็น ๒ ทาง กองทัพเจ้าพระยาจักรียกขึ้นไปทางฝั่งตะวันออก กองทัพพระยาพระคลัง ยกขึ้นไปทางฝั่งตะวันตก ไปชุมนุมอยู่สองฟากทางที่กองทัพพม่าจะยกลงมา ฝ่ายกองทัพพม่าที่ยกลงมาทางบกครั้งนั้น ยังไม่ทราบว่าเมืองทะวายเมือง ตะนาวศรีเสียแก่ไทยแล้ว จึงยกแยกกันลงมาทางฝั่งตะวันออกกองหนึ่ง ยกลง มาตามทางชายฝั่งทะเลข้างฝั่งตะวันตกกองหนึ่ง มาถึงป่าเหนือบ้านห่วนโพะ กองทัพไทยเห็นทัพพม่าดล้าเข้ามาในที่ชุมนุมก็ออกกระดมตีทั้ง ๒ ทัพ ข้าศึกไม่ รู้ตัวก็แตกพ่ายยับเยินเสียช้างม้าผู้คนและเครื่องศัสตราอาวุธแก่ไทยเป็นอันมาก ครั้นเสร็จการรบแล้วสมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดฯ ให้พระยาศรีไสยณรงค์อยู่ รักษามืองตะนาวศรี แล้วให้หากองทัพทั้งปวงกลับมายังพระนคร

ครั้งนั้น เมื่อพระเจ้าหงสาวดีทราบว่เสียเมืองตะนาวศรี และเมือง ทะวายแก่ไทย ก็ขัดเคืองพวกมอญพม่าว่าไม่เป็นใจสู้ สงสัยว่าจะเอาใจออก หากมาเข้ากับไทย จึงให้ข้าหลวงคุมกำลังลงมาพิจารณาเอาตัวผู้ผิดกระทำโทษ ตามอาชญาศึก พวกมอญก็ตื่นตกใจ พากันอพยพหลบหนีไปอยู่เมืองยะไข่บ้าง ไปอยู่เมืองเชียงใหม่บ้าง แต่พวกมอญที่หนีครั้งนั้น เข้ามาสามภักดิ์ต่อสมเด็จพระนเรศวรอยู่ ณ พระนครศรีอยุธยาโดยมาก

๓. ในเรื่องพงศาวดารปรากฏว่า สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างวัง
 จันทระเกษม เป็นที่ประทับในพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่ยังทรงครองเมือง
 พิษณุโลก ถึงเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ยังคง
 ประทับอยู่ที่วังจันทระเกษม ต่อมาอีก ๔ ปี จนเสร็จสงครามคราวทำยุทธหัตถี
 กับพระมหาอุปราช จึงเสด็จไปเฉลิมพระราชมนเทียรประทับอยู่ในพระราชวัง
 หลวง และโปรดฯ ให้กลับตั้งหัวเมืองเหนือ คือเมืองพิษณุโลก เมืองพิชัย
 เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย และเมืองกำแพงเพชร ซึ่งได้ทิ้งให้ร้างอยู่ ๘
 ปี ให้กลับเป็นบ้านเมืองมีเจ้าเมืองกรมการปกครองขึ้นเมื่อในปีมะเส็ง พ.ศ.
 ๒๑๓๖ ไทยชาวเมืองเหนือกับเมืองใต้ซึ่งเคยถือตัวคล้ายกับชาวประเทศต่างกัน
 ดังได้อธิบายไว้ในบรรยายกัณฑ์ที่ ๒ มาหมดสนิทฐิเช่นว่าตั้งแต่ครั้งนั้น เพราะ
 พวกไทยชาวเหนือถูกรวมลงมาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาและได้รับพู่ข้าศึกด้วยกัน
 กับพวกไทยชาวใต้อันเนื่องมาช้านาน จนรู้สึกว่าเป็นชาติและชีวิตอันเดียวกัน
 ถึงกลับขึ้นไปอยู่เมืองเหนือก็ไม่กลับมีกฏแตกต่างไปอย่างเดิม ด้วยเหตุนี้
 ความจำเป็นที่จะต้องมีเจ้านายไปปกครองเมืองเหนือเหมือนอย่างมณฑลประ-
 เทศราชอันหนึ่งก็เป็นอันหมดสิ้น สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงจัดการปกครอง
 เมืองเหนือ เป็นแต่อย่างหัวเมืองขึ้นพระนครศรีอยุธยา กำหนดว่าเมืองพิษณุ
 โลกเป็นหัวเมืองเอกข้างฝ่ายเหนือ ทรงตั้งตำแหน่งเจ้าเมืองเป็นเจ้าพระยา
 สุรสีห์พิษณุธรราช เป็นคู่กับเจ้าพระยาศรีธรรมมาไตรราช เจ้าเมืองนครศรี-
 ธรรมราช อันเป็นหัวเมืองเอกข้างฝ่ายใต้เป็นแบบแผนสืบต่อมา

ในปลายปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๓๖ นั้น พอลิ้นฤดูฝน สมเด็จพระนเรศวร
 เสด็จยกกองทัพไปตีกรุงกัมพูชา ด้วยทรงแค้นเคืองมาช้านานว่า เวลาใดไทย
 มีกำลัง เจ้ากรุงกัมพูชาก็ขอเป็นไมตรีด้วย แต่ทว่าพอมิมีข้าศึกเข้ามาย่ำยีเมื่อใด

เจ้ากรุงกัมพูชาก็กลับเป็นศัตรูพลอยประสมเข้ามาเบียดเบียนในเวลาเมื่อไทย
 อ่อนกำลังหลายคราวมาแล้ว ^๕ตั้งพระราชหฤทัยหมายไว้ว่าจะทำให้เห็นโทษเป็น
 เยี่ยงอย่าง ได้เสด็จยกกองทัพหลวงไปตีกรุงกัมพูชา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๐ ครั่ง
 หนึ่ง ก็เผชิญเกิดติดขัดด้วยเสบียงอาหาร การยังไม่สำเร็จตั้งพระราชประสงค์
 ครั่งนี้เป็นโอกาสจึงเสด็จลงไปตีเมืองตะแวก อันเป็นราชธานีของกรุงกัมพูชา
 กองทัพยกไปครั่งนี้จัดเป็นกองทัพเรือ ๒ ทပ် ให้พระยาเพชรบุรีคุมเรือหัว
 เมืองบักษั ^๕ได้ไปตีกรุงกัมพูชา ทางเมืองป่าสักทပ် ๑ ให้พระยาราชวังสันคุมพล
 อาสาจมากับเรือหัวเมืองตะวันออกไปตีทางเมืองฝไทมาศ ^{*} ทပ် ๑ ส่วนกองทัพบก
 นั้น ให้พระยานครราชสีมาคุมพลหัวเมืองทางตะวันออกยกไปตีทางเมืองเสียม-
 ราชูและหัวเมืองเขมรทางฝั่งตะวันออกทะเลสาบทပ် ๑ ส่วนกองทัพหลวง
 ไปรคให้พระราชมนู ^{**} คุมกองทัพหน้า สมเด็จพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถ
 เสด็จเป็นกองทัพหลวง ยกไปตีทางเมืองพระตะบองข้างฝั่งตะวันตกทะเลสาบ
 หมายไปให้ถึงเมืองตะแวกพร้อมกันหมดทุกทပ် และครั่งนี้สมเด็จพระนเรศวร
 ไปรคให้เตรียมเสบียงอาหาร วางเป็นระยามีให้เกิดติดขัดได้เหมือนหนหลัง
 กองทัพหลวงยกออกจากพระนครเมื่อเดือนอ้าย ๕ ได้เมืองพระตะบอง เมือง
 โพรสั ^๕ และเมืองบริบูรณเป็นลำดับไป จนถึงเมืองตะแวก กองทัพเรือ
 พระยาราชวังสัน พระยาเพชรบุรีก็ได้เมืองฝไทมาศ และเมืองป่าสักแล้ว
 เลยเข้าไปตั้งอยู่ ณ เมืองพนมเปญ กองทัพบกเจ้าพระยานครราชสีมาได้เมือง
 เสียมราชูและหัวเมืองรายทางไปจนถึงกำพงสวาย แล้วกองทัพทั้งปวงก็เข้าสมทบ

* หรือบันทายมาศ

** ในบางฉบับที่ทรงภายหลังว่าเป็นพระยาแล้ว

กองทัพหลวง ล้อมเมืองละแวกไว้เป็นสามรอบ เมื่อล้อมเมืองมั่นคงแล้ว สมเด็จพระนเรศวรโปรด ฯ ให้พระราชมนูแม่ทัพหน้ามีศุภอักษรเข้าไปยังนัก พระสถิตาเจ้ากรุงกัมพูชาให้ออกมายอมแพ้โดยดี จะยกโทษพระราชทาน แต่ นักพระสถิตาเจ้ากรุงกัมพูชาหาออกมาอ่อนน้อมโดยดีไม่ สมเด็จพระนเรศวร จึงมีรับสั่งให้กองทัพทั้งปวงเข้าตีเมืองละแวกพร้อมกัน ได้เมืองละแวกเมื่อ เดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๑๓๗ จับได้นักพระสถิตาเจ้ากรุง กัมพูชากับพระศรีสุพรรณมาราช และญาติวงศ์ทั้งปวง สมเด็จพระนเรศวร โปรด ฯ ให้ตั้งพระราชพิธีปฐมกรรมประหารชีวิตนักพระสถิตาเสีย* แล้วให้ กวาดต้อนครอบครัวพลเมืองและให้เอาตัวพระศรีสุพรรณมาราชเข้ามาไว้ยัง กรุงศรีอยุธยา แล้วจึงโปรด ฯ ให้กลับออกไปครองกรุงกัมพูชาเป็นประเทศราช ชนกรุงศรีอยุธยาต่อมา

๔. สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีกรุงกัมพูชาในคราวที่กล่าวมา พระ ราชมนูซึ่งคุมกองทัพหน้านำกระบวนเสด็จรบพุ่งแข็งแรงแรงมีความชอบมาก เมื่อ เสร็จสงครามประจวบตำแหน่งเสนาบดีสมุหพระกลาโหมว่าง สมเด็จพระ นเรศวรจึงทรงตั้งพระราชมนูเป็นเจ้าพระยามหาเสนาที่สมุหพระกลาโหม เป็นบำเหน็จความชอบ ต่อมาในไม่ช้าพระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งได้ว่าราชการเมือง ตะนาวศรีก็เป็นกบฏตั้งแข็งเมืองขึ้น ที่พระยาศรีไสยณรงค์เป็นกบฏครั้งนั้น ไม่แสดงเหตุไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร สันนิษฐานตามเรื่องราวที่ปรากฏ คล้ายพระนเรศวรกับพระยาศรีไสยณรงค์ ๒ คนนี้ จะเป็นตัวนายทหาร สำคัญอย่างที่เรียกกันว่า “ทหารเสือ” ของสมเด็จพระนเรศวร เสด็จไปรบพุ่ง ที่ใด มักจะโปรด ฯ ให้คนใดคนหนึ่งในสองคนนั้นคุมกองทัพหน้ากระบวน

* บัจจุบันเชื่อกันว่านักพระสถิตาหนีไปได้และไปสิ้นพระชนม์ในประเทศลาว

เสด็จ เมื่อครั้งรบกับพระมหากษัตริย์ราชคราวทำยุทธหัตถี พระยาศรีไสยณรงค์
ได้คุมกองทัพหน้า รับสั่งให้ไปสอดแนมข้าศึก พระยาศรีไสยณรงค์บังอาจเข้า
รบพุ่ง เสียที่ข้าศึกแตกพ่ายมา จึงอยู่ในผู้ที่มีความผิด ต้องไปตีเมืองตะนาวศรี
แก้ตัวในครั้งนั้น คงจะไปทำการแก้ตัวได้ จึงโปรดฯ ให้ครองเมืองตะนาวศรี
เห็นจะมีความโหม่นสัสที่พระราชมนต์ผู้เป็นคู่แข่งได้เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ จึงตั้ง
แข็งเมือง สมเด็จพระนเรศวรดำรัสสั่งให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกกองทัพ
ไปปราบปราม สมเด็จพระเอกาทศรถยังทรงพระเมตตาด้วยเห็นว่าเคยทำดีมี
ความชอบมาแต่หนหลัง ให้ข้าหลวงเข้าไปว่ากล่าวให้ลูกแก้วโทษเสียแต่โดยดี
พระยาศรีไสยณรงค์ว่าได้ลวงเลยไปแล้วมีรู้ที่จะทำอย่างไรได้ สมเด็จพระ
เอกาทศรถจึงให้กองทัพเข้าตีเมืองตะนาวศรีจับตัวพระยาศรีไสยณรงค์ได้
สมเด็จพระนเรศวรดำรัสสั่งออกไปให้ประหารชีวิตเสียที่เมืองตะนาวศรีนั้น

๕. ฝ่ายเมืองหงสาวดี เมื่อความปรากฏว่า พวกมอญพากันอพยพ
ครอบครัวหนีจากบ้านเมืองไปอยู่ต่างประเทศเป็นอันมาก พระเจ้าหงสาวดี
จึงตั้งขุนนางมอญซึ่งเป็นท้าวพระราชหฤทัยคน ๑ ชื่อว่าพระยาลาวลงมา
เป็นเจ้าเมืองเมาะตะมะ ตำแหน่งเช่นเทศาภิบาลมณฑลหัวเมืองมอญข้างฝ่าย
ใต้ หวังจะให้ระงับเหตุการณ์ในเมืองมอญให้เรียบร้อย ก็ในเวลานั้นพวกมอญ
ที่อพยพไปอยู่ต่างประเทศมีพรรคพวกญาติพี่น้องยังอยู่ในเมืองมอญ ก็ลอบ
ไปมาสื่อสารถึงกันอยู่เนือง ๆ พระยาลาวสงสัยว่าพระยาพะโร เจ้าเมืองเมาะ-
ถัวเลิง (ซึ่งเรียกกันเดี๋ยวนี้ว่าเมืองมรแมน)* คบคิดกับพวกพระยามอญซึ่งเข้า
มาสามีกักค้ำอยู่ในกรุงศรีอยุธยา จะเกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองมอญทั้งปวงให้มาเข้า

* หรือมะละแหม่ง

กับไทย พระยาลาวจะเอาตัวพระยาพะโรไปชำระ แต่พระยาพะโรรู้ตัวก่อน
 ด้วยเมืองเมาะลำเลิงตั้งอยู่ริมแม่น้ำสลวิน ข้างฝั่งใต้ ข้ามฟากใกล้กับเมือง
 เมาะตะมะ พระยาพะโรมีพรรคพวกมากก็รวมกำลังตั้งแข็งเมือง แล้วให้ทูตเข้า
 มายังกรุงศรีอยุธยาขอสามีกักก็เป็นข้าขอบขัณฑสีมา ขอพระราชทานกองทัพ
 ออกไปช่วยรักษามืองเมาะลำเลิงไว้ สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริเห็นว่า
 เป็นที่ที่จะตัดศึกหงสาวดี จึงมีรับสั่งให้พระยาศรีไศลคุมกองทัพยกไป
 ช่วยเมืองเมาะลำเลิง พอข่าวปรากฏว่ากองทัพไทยยกไปถึง พวกมอญตาม
 หัวเมืองที่ใกล้เคียงก็พากันมาเข้ากับไทยเป็นอันมาก พระยาลาวเจ้าเมืองเมาะ-
 ตะมะเห็นจะสู้ไม่ไหวก็ทิ้งเมืองหนีไป พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงทราบข่าวหัวเมือง
 มอญมาเข้ากับไทยกำเริบขึ้นหลายเมือง จึงสั่งให้พระเจ้าต้องออกกองทัพมา
 ปราบปราม พระเจ้าต้องสำคัญว่าเหตุการณ์ครั้งนี้เป็นแต่เจ้าเมืองกรมการ
 คึกคกบฏ พวกมอญพลเมืองโดยมากมิได้เป็นใจด้วย ยกกองทัพลงมาโดย
 ประมาท กองทัพไทยมอญช่วยกันรบพุ่งตีกองทัพของอูแตกยับเยิน กองทัพ
 ไทยมอญไล่ติดตามขึ้นไปจนถึงแม่น้ำสะโตง แต่กำลังไม่พอจะตีต่อขึ้นไปก็ต้อง
 ยกกลับมาเมืองเมาะตะมะ ตั้งเฝ้ารบกันคราวนี้แล้ว หัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้
 ตั้งแต่เมืองเมาะตะมะตลอดมาจนถึงแดนไทย ก็มาเป็นเมืองขึ้นกรุงศรี-
 อยุธยาหมดทุกเมือง

๖. ที่สมเด็จพระนเรศวรได้หัวเมืองมอญฝ่ายใต้มาเป็นเมืองขึ้นของ
 ไทยครั้งนี้ เป็นหัวต่อข้อสำคัญในมหายุทธสงครามที่ไทยรบกับพม่าใน
 รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เพราะการสงครามที่มีมาตั้งแต่สมเด็จพระ
 นเรศวรทรงประกาศอิสรภาพที่เมืองแครง ฝ่ายพม่าจะปราบปรามไทยพยายาม
 ยกกองทัพมาย่ำยี ฝ่ายไทยต่อสู้รักษาความอิสระของชาติรบกันอยู่ ๑๐ ปี ไทย

ก็อิสรภาพสำเร็จได้ในคราวเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราชา แล้วเลยได้เมืองทวาย เมืองตะนาวศรี กลับคืนมาเป็นของไทยอย่างเดิม เรื่องการสงครามที่ไทยเป็นฝ่ายต่อสู้อยู่เพียงนี้ ครั้นได้หัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้มาเป็นของไทย โอกาสที่ไทยจะตอบแทนพม่าก็เกิดขึ้นเพราะได้เมืองเมาะตะมะ อันเป็นที่เหมาะสำหรับการตั้งประชุมทัพไว้ในเมืองไทย อาจจะไปตีเมืองหงสาวดีได้เหมือนกับที่พระเจ้าหงสาวดีมาตีกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อนสันนิษฐานว่าในครั้งนั้น ฝ่ายไทยมีความคิดเห็นจะเป็นอย่างเดียวกันโดยมากว่าพม่าได้มายึดบ้านเมืองมากมายนักแล้ว เมื่อได้โอกาสก็ควรจะตอบแทนพม่าบ้าง แต่ความจริงมีอยู่อย่างหนึ่งที่ไทยได้โอกาสครั้งนั้น ไม่ได้เปรียบพม่าเท่าพม่าเคยได้เปรียบไทยเมื่อได้โอกาสเช่นเดียวกันมาแต่ก่อน เพราะไทยได้เปรียบต่อเมื่อถูกพม่าทำยับเยินเสียคราวหนึ่งแล้ว ต้องก่อร่างสร้างตัวใหม่ และต้องรบพุ่งมาช้านานจึงมีชัยชนะ กำลังรพพลของไทยไม่บริบูรณ์เหมือนพม่าเมื่อแรกมาตีเมืองไทย อีกประการหนึ่งหัวเมืองมอญที่ได้มาเป็นของไทยในชั้นนี้ก็ยังไม่หมด แม้เมืองที่ได้ผู้คนมากก็แตกกระจัดกระจายไปเสียก่อนแล้วเป็นอันมาก ไทยไม่ได้มอญเป็นกำลังมากเท่าพม่าเคยได้มาแต่ก่อน ข้อที่ไม่ได้เปรียบเหมือนอย่างพม่าเคยได้เปรียบไทยดังกล่าวมานี้ ก็คงคิดเห็นกันในครั้งนั้น แต่วิสัยสมเด็จพระนเรศวรเป็นนักรบ ไม่เคยทิ้งโอกาสที่จะทำแก่ข้าศึกได้ให้ล่วงเลยไปเสียเปล่า พอได้โอกาสจึงเสด็จยกกองทัพหลวงไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘

เรื่องสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีครั้งนั้น มีรายการในหนังสือพงศาวดารแต่โดยย่อ ปรากฏว่าเสด็จยกกองทัพหลวงออกจากพระนครเมื่อวันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘ จำนวนพลใน

กองทัพที่ยกไป ๑๒๐,๐๐๐ ไปถึงเมืองเมาะตะมะรวบรวมกองทัพมอญเข้าสมทบแล้ว เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปถึงเมืองหงสาวดีเข้าล้อมไว้ สันนิษฐานว่าอุบายการสงครามที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปครั้งนี้ ยกไปมิให้ข้าศึกมีเวลาพอจะตระเตรียมต่อสู้ได้พร้อม และพระราชประสงค์ที่ยกไปครั้งนั้นเห็นจะมี ๓ ประการ คือประการที่ ๑ ถ้าสามารถจะตีเอาเมืองหงสาวดีได้ก็จะตีเอาที่เดียว ประการที่ ๒ ถ้าตีเมืองหงสาวดีไม่ได้ในคราวนี้ ก็จะตรวจดูภูมิลำเนาและกำลังข้าศึกให้รู้ไว้สำหรับคิดการคราวหน้าต่อไป ประการที่ ๓ อย่างไร ๆ คงจะคิดกวาดเอาครอบครัวพลเมืองมาเป็นเชลยให้มาก โดยประสงค์จะตัดทอนกำลังของข้าศึก และเอาผู้คนมาเพิ่มเติมเป็นกำลังสำหรับพระราชอาณาจักรต่อไป ความปรากฏว่า สมเด็จพระนเรศวรล้อมเมืองหงสาวดีอยู่ถึง ๓ เดือน ได้เข้าปล้นเมืองเมื่อวันที่ ๓ เดือน ๔ แรม ๑๓ ค่ำครั้งหนึ่ง เข้าเมืองหาได้ไม่ ครั้นได้ทรงทราบว่าพระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะ พระเจ้าตองอู ต่างยกกองทัพมาช่วยพระเจ้าหงสาวดีทั้ง ๓ เมือง เห็นกำลังข้าศึกมากขึ้น จึงมีรับสั่งให้เลิกทัพกลับมาเมื่อวันที่ ๓ เดือน ๓ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๓๙ และได้กวาดต้อนครอบครัวในหัวเมืองมณฑลหงสาวดีในครั้งนั้นเป็นอันมาก

สมเด็จพระนเรศวรทำสงครามผัดกับพม่าเป็นข้อสำคัญ ๒ ประการคือที่ทรงถนัดในวิธีต่อสู้คนมากด้วยคนน้อยประการ ๑ และไม่ทิ้งโอกาสประการ ๑ ฝ่ายพม่าไม่เช่นนั้นเหมือนเมื่อพยายามจะปราบปรามไทย ยกกองทัพเข้ารบไทยไม่ชนะทัพหนึ่งแล้ว รุ่งศึกให้ทัพอื่นยกเข้ามาอีกติดต่อกันไปทุกที ไม่มีทีจะรอหาโอกาสก่อน แต่สมเด็จพระนเรศวรนั้น ถ้าได้โอกาสเป็นไม่ละ แต่ไม่เป็นโอกาสแล้วเป็นไม่ทำ เหมือนอย่างตีเมืองหงสาวดี เสด็จไปตีครั้งที่กล่าวมาไม่สำเร็จแล้วก็นิ่งเฉยเสียถึง ๓ ปี จนมีโอกาสอีกจึงไปตีอีกครั้งหนึ่ง

๗. ในระหว่างสามปีนั้น มีเหตุการณ์อันเป็นฝ่ายหยายนะของพม่าเกิดขึ้นหลายเรื่อง ล้วนแต่เนื่องด้วยเหตุที่พระเจ้าหงสาวดีแพ้สงครามไทยเป็นปัจจัยไปทุกเรื่อง รวากับว่าอภุศลกรรมที่พม่ามาทำร้ายไทยตามสนองให้เห็นประจักษ์ ตั้งต้นแต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดี ประเทศราชที่ยกกองทัพไปช่วยเมืองหงสาวดีครั้งนั้น พระเจ้าต้องอยู่ซึ่งเป็นลูกของพระบิตุลากับพระเจ้าอังวะซึ่งเป็นลูกเธอของพระเจ้าหงสาวดียกไปถึงก่อน กองทัพพระเจ้าแปรที่เป็นลูกเธออีกองค์หนึ่ง ไปยังหาถึงไม่ พระเจ้าหงสาวดียกย่องความชอบว่า เพราะกองทัพพระเจ้าต้องอยู่กับพระเจ้าอังวะยกไปช่วยสมเด็จพระนเรศวรจึงเลิกทัพกลับมา จะพระราชทานบำเหน็จบำนาญ ก็ในเวลาในตำแหน่งพระมหากษัตริย์ยังว่างอยู่ พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งลูกเธอองค์ที่เป็นพระเจ้าอังวะขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แทนองค์ที่ขาดคอช้าง ฝ่ายพระเจ้าแปรยกกองทัพไปถึงกลางทาง ได้ทราบความก็น้อยพระทัย ด้วยหมายว่าพระราชบิดาจะให้เป็นพระมหากษัตริย์ เพราะได้เคยทำศึกสงครามมีบำเหน็จความชอบมาแต่ก่อน ครั้นไม่สมหมายก็เลยแค้นพระเจ้าต้องอยู่ เป็นผู้ทูลยุยงให้พระราชบิดาเกลียดชัง จึงหนีหนียกกองทัพเลยไปตีเมืองตองอู เวลานั้นพระเจ้าต้องอยู่อยู่ที่เมืองหงสาวดี ให้นัดจินหน่องผู้เป็นราชบุตรอยู่รักษาเมือง นัดจินหน่องเป็นคนเข้มแข็งในการศึก ต่อสู้รักษาเมืองเป็นสามารถ พระเจ้าแปรจะตีเอาเมืองตองอูไม่ได้ ก็เลิกทัพกลับไปเมืองแปร แล้วเลยตั้งแข็งเมืองไม่อ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดีผู้เป็นราชบิดาดังแต่ก่อน ต่อมาไม่ช้าพระหน่อแก้วลูกพระไชยเชษฐา ที่พระเจ้าหงสาวดีให้ครองเมืองศรีสัตนาคนหุตก็ตั้งแข็งเมืองขึ้นบ้าง พระเจ้าหงสาวดีเกรงว่าประเทศราชและหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจะพากันเอาอย่างกระด้างกระเดื่องขึ้น จึงอุบายตักเตือนให้ส่งบุตร

หลานเข้าไปฝึกหัดราชการตามโบราณราชประเพณี โดยประสงค์จะให้เป็นที่
 ทั่วจำนำอยู่ในกรุงหงสาวดี หัวเมืองที่ยังมีความสามัคคีก็ยำเกรงก็ส่งบุตรหลาน
 ไปถวายตามรับสั่ง แต่พระเจ้าต้องอยู่กับมังนรธาช่อราชอนุชาซึ่งเป็นพระเจ้า
 เมืองเชียงใหม่ และพระเจ้ายะไข่ สามองค์นี้เพิกเฉยเสียไม่ส่งบุตร ไปถวายตาม
 รับสั่ง พระเจ้าหงสาวดีมีรูปที่จะทำประการใด ด้วยหัวเมืองที่วางพระทัยได้ยัง
 เหลือน้อยนัก ไม่มีกำลังพอที่จะปราบปรามก็ตั้งนิ่งอยู่

ฝ่ายพระหน่อแก้วเจ้าเมืองศรีสัตนาคนหุต เมื่อตั้งแข็งเมืองแล้ว แต่ง
 ท้าวพระยาให้ไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมชาวล้านช้างซึ่งตกไปอยู่ต่างประเทศให้กลับไป
 บ้านเมือง พวกชาวล้านช้างที่ถูกพระเจ้าหงสาวดีกวาดเอาไปแต่ก่อนมีมาก
 ด้วยกัน เมื่อได้ทราบข่าวพระหน่อแก้วราชบุตรของพระเจ้าไชยเชษฐาซึ่งนับถือ
 กันว่าเป็นมหाराชในพวกชาวล้านช้าง ได้เป็นอิสระก็เกิดนิยมยินดี ชวนกัน
 อพยพกลับไปบ้านเมือง แต่ทางไปจะต้องเดินผ่านอาณาเขตเชียงใหม่ เวลานั้น
 พระหน่อแก้วกับพระเจ้าเชียงใหม่เป็นอริกันอยู่ ด้วยเมื่อพระหน่อแก้วตั้งตัว
 เป็นอิสระแล้ว เห็นว่าพระเจ้าเชียงใหม่เป็นน้องพระเจ้าหงสาวดี จึงออกหนุน
 ให้พระยาน่านแข็งเมืองเอาพระเจ้าเชียงใหม่บ้าง ครั้นพระหน่อแก้วเกรง
 พระเจ้าเชียงใหม่จะขัดขวางมิให้พวกครว้กลับไป จึงเตรียมกองทัพจะยกมารับ
 ครว้ล้านช้างถึงในแดนเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ทราบความก็ร้อนตัว ด้วย
 รู้สึกว่าเป็นพม่าเข้ามาครอบครองราชฎรซึ่งเป็นชาติไทยต่างชาติต่างภาษากัน
 ปกครองเมืองมาได้ด้วยราชฎรกลัวพม่า พม่าก็ทำสงครามแพ้ไทยจนหมด
 อำนาจไม่มีเหมือนแต่ก่อน ช้าพระเจ้าหงสาวดีก็เกิดเป็นอริ แม้ตั้งแข็งเมือง
 เจยอยู่ ถ้ากองทัพกรุงศรีอยุธยาหรือกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาตีเมือง กลัว
 ราชฎรพลเมืองจะพากันไปเข้ากับข้าศึกหรือไม่เต็มใจรบพุ่ง ก็จะมีภัย

อันตรายได้ทั้งสองสถาน จะอยู่แต่โดยลำพังเห็นไม่ได้ พระเจ้าเชียงใหม่จึงแต่งทูตให้เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการลงมายังกรุงศรีอยุธยา ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระนเรศวร ขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาสืบไป และขอพระราชทานกองทัพขึ้นไปช่วยป้องกันอย่าให้พวกกรุงศรีสัตนาคณหุตมาเบียดเบียนด้วย

ในเวลานั้น พวกท้าวพระยาเชียงใหม่ที่หนีมาพึ่งสมเด็จพระนเรศวรอยู่ในกรุงศรีอยุธยามาก ที่เป็นตัวสำคัญอันผู้คนพลเมืองนับถือมีอยู่คน ๑ ทรงตั้งให้เป็นที่พระยารามเดโช ครั้นพระเจ้าเชียงใหม่มาอ่อนน้อมยอมขึ้นกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริเห็นว่า เมืองเชียงใหม่ที่จริงมีกำลังผู้คนมากกว่าเมืองล้านช้าง ถ้าให้ไพร่บ้านพลเมืองเป็นใจต่อสุโขทัยพร้อมกัน เมืองล้านช้างก็จะทำไม่ได้ จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์เจ้าเมืองพิษณุโลกคุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไปห้ามชาวล้านช้างมิให้มาเบียดเบียนเมืองเชียงใหม่ และให้พาตัวพระยารามเดโชขึ้นไปเป็นผู้ช่วยพระเจ้าเชียงใหม่รักษาบ้านเมืองต่อไปด้วย เจ้าพระยาสุรสีห์ยกขึ้นไปตั้งเมืองเชียงแสน ให้ไปห้ามกองทัพกรุงศรีสัตนาคณหุตซึ่งกำลังตั้งตีเมืองเชียงแสนอยู่นั้น ว่าอย่าให้เบียดเบียนเขตแดนเมืองเชียงใหม่ต่อไป ด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ได้มาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุธยาแล้ว พวกแม่ทัพนายกองกรุงศรีสัตนาคณหุตก็เกรงเดชานุภาพสมเด็จพระนเรศวร พวกนั้นก็เลิกทัพกลับไป แต่ในเวลานั้นเมืองน่านและเมืองฝางยังกระต้างกระเดื่อง ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าเชียงใหม่ เจ้าพระยาสุรสีห์จึงให้พระยารามเดโชเป็นข้าหลวงรักษาราชการอยู่ที่เมืองเชียงแสน หวังจะเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ยังกระต้างกระเดื่อง และให้คอยระวังมิให้เกิดเหตุกับเมืองล้านช้างต่อไป แต่นั้นประเทศลานนาเชียงใหม่

ก็ออกจากอำนาจพระเจ้าหงสาวดีมาเป็นเมืองขึ้นของไทยเหมือนกับหัวเมือง
มอญข้างฝ่ายใต้ ครั้นนี้มีเหตุเกิดขึ้นทางเมืองยะไข่อีกทางหนึ่ง เมืองยะไข่
แต่เดิมเป็นประเทศที่มีอิสระอยู่ทางชายทะเลข้างทิศตะวันตก ต้องเป็นประเทศ-
ราชซึ่งพม่ามาครองพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเหมือนกับประเทศอื่นที่อยู่ใกล้ชิด
กับพม่าในสมัยเดียวกัน ครั้นพระเจ้าหงสาวดีนั้นทบเร่งเสียมอำนาจพระ
เจ้ายะไข่ก็ตั้งแข็งเมืองบ้าง เหตุการณ์ทั้งปวงที่กล่าวมานี้เกิดติดต่อกันมา
ในระหว่าง ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘ จนถึงปีจอ พ.ศ. ๒๑๔๑ สมเด็จพระนเรศวร
ทรงพระราชดำริเห็นว่าเมืองหงสาวดีขึ้นปั่นป่วนรวนเรเป็นโอกาสอยู่แล้ว จึง
ดำรัสสั่งให้เตรียมการตีเมืองหงสาวดีอีกครั้งหนึ่ง

กัณฑ์ที่ ๕

ตอนที่ ๔

สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเกิดมหาอุทกสงคราม (ภาคปลาย)

๘. สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีครั้งที่ ๒ นตงพระราช-
หฤทัยจะตีเอาเมืองหงสาวดีให้จงได้ ไม่ยกจูไปเป็นการทดลองเหมือนครั้งก่อน
เริ่มต้นโปรดให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพยกไปเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๓๔๒ ไปตั้งอยู่ที่
เมืองมะละล้าเล็ง เหนือผู้คนพลเมืองมาทำนาในฤดูฝนนั้นเพื่อหาเสบียงอาหาร
ใช้สำหรับกองทัพหลวง และเกณฑ์พลเมืองทะวายให้ไปต่อเรือสำหรับกอง
ทัพที่เกาะพระรอบแขวงเมืองวังราว (ที่อังกฤษเรียกว่าเมืองอัมเฮิสต์ทุกวันนี้)^๕
ด้วยอีกแห่งหนึ่ง ครั้นหนเมื่อหัวเมืองขึ้นหงสาวดีทราบข่าว สมเด็จพระนเรศวร
จะเสด็จไปตีเมืองหงสาวดี ต่างก็พากันมาอ่อนน้อมเป็นหลายเมือง ที่สำคัญ
คือเมืองยะไข่กับเมืองตองอู ทั้งสองเมืองนี้เป็นประเทศราชที่ได้ตั้งแข็งเมือง
ต่อพระเจ้าหงสาวดี มีศุภอักษรให้ทูตถือมาถวายสมเด็จพระนเรศวรรับว่า ถ้า
เสด็จไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อใด จะยกกองทัพมาช่วย

ตรงนี้จะต้องอธิบายถึงฐานะของเมืองยะไข่กับเมืองตองอูก่อน ให้เข้าใจ
ว่าเหตุใดเมืองทั้งสองนั้นจึงมาเข้ากับสมเด็จพระนเรศวร เมืองยะไข่เป็นเมือง
ชายทะเล พวกชาวเมืองชำนาญการใช้เรือ พระเจ้ายะไข่อยากได้หัวเมืองขึ้น

๘ ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกว่า เมืองละเล็ง

๕ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเมืองเสถียง

หงสาวดี ที่ต่อแดนกับทางชายทะเลตะวันตกไปเป็นเมืองขึ้นของยะไข่ ครั้นทราบข่าวสมเด็จพระนเรศวรจะเสด็จไปตีเมืองหงสาวดี จึงมาขอเข้ากับไทย ประสงค์จะให้สมเด็จพระนเรศวรยอมยกหัวเมืองเหล่านั้นให้เป็นบำเหน็จ ครั้นทูตยะไข่กลับไปจากกรุงศรีอยุธยา พระเจ้ายะไข่ทราบข่าวสมเด็จพระนเรศวรทรงรับเป็นไมตรีตามประสงค์ ก็ให้กองทัพเรือยกมายึดเมืองสิริเยมอันอยู่ปากน้ำหงสาวดีไว้รอท่ากองทัพใหญ่ ส่วนเมืองตองอูนั้นพระเจ้าตองอูเห็นว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวรตีได้เมืองหงสาวดีแล้ว คงแสวงหาผู้ที่จะครอบครองเมืองหงสาวดีต่อไป ถ้าใครได้เป็นพระเจ้าหงสาวดีมีกำลังอุดหนุนก็จะได้รับเป็นใหญ่ในเมืองพม่า พระเจ้าตองอูจึงมาเข้ากับสมเด็จพระนเรศวร ด้วยประสงค์จะเป็นพระเจ้าหงสาวดีต่อไป แต่การที่ให้ทูตลอบมาหาได้ทราบถึงพระเจ้าหงสาวดีไม่

ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าที่เมืองตองอูในเวลานั้นมีพระภิกษุองค์หนึ่งชื่อว่าพระมหาเถรเสียมเพริยม เห็นจะเป็นอาจารย์ของพระเจ้าตองอูเป็นคนฉลาดในเล่ห์อุบาย ได้ทราบว่าพระเจ้าตองอูให้มาอ่อนน้อมต่อไทย จึงเข้าไปทักทวนพระเจ้าตองอูว่าที่จะหมายเป็นใหญ่โดยไปพึ่งไทยนั้นเห็นจะไม่สมคិត ไหนไทยจะเลี้ยงให้ถึงใจเพราะกรุงหงสาวดีกับกรุงศรีอยุธยารบพุ่งขับเคี่ยวกันมากก็ด้วยแข่งอำนาจกัน ถ้าพระนเรศวรได้เมืองหงสาวดีแล้ว ไหนจะยอมให้ใครมีอำนาจเป็นคู่แข่งอีก คงจะคิดตัดรอนกำลังมิให้เมืองหงสาวดีกลับเป็นอิสระได้อีกต่อไป อย่างดีก็จะได้เป็นเพียงประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาเหมือนอย่างขึ้นพระเจ้าหงสาวดีอยู่เดี๋ยวนี้ เห็นว่าทางที่จะคิดเป็นใหญ่ได้ได้โดยลำพังไม่ต้องเป็นเมืองขึ้นของไทยยังมีอยู่ แล้วพระมหาเถรเสียมเพริยมก็บอกอุบาย

ให้พระเจ้าตองอู ๆ เห็นชอบด้วย จึงแต่งเหล่าคนสนิทให้ลอบลงมาเที่ยวยุยง มอญที่ไทยเกณฑ์มาทำนา ณ เมืองเมาะตะมะ ประสงค์จะให้มอญเป็นอริขึ้น กับไทยจนเกิดเหตุการณ์ก่อกันมิให้สมเด็จพระนเรศวรยก ไปเมืองหงสาวดีได้ โดยสะดวก แล้วแต่งทูตไปยังกองทัพเมืองยะไข่ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองสิริเยม ไป ชวนพระเจ้ายะไข่ให้ยกกองทัพขึ้นไปตีคเมืองหงสาวดี พระเจ้าตองอูจะยกกองทัพไป ประหนึ่งว่าจะไปช่วยพระเจ้าหงสาวดี พอเข้าไปในเมืองได้แล้วจะหย่าทัพ กับพระเจ้ายะไข่ แล้วยอมยกหัวเมืองทางชายทะเลให้ตามแต่จะต้องการ พระ เจ้ายะไข่เห็นว่า เข้ากับพระเจ้าตองอูจะได้กำไรมากกว่าที่จะรอนกว่ากองทัพ ไทยยกไป ก็รับตกลง แล้วยกกองทัพขึ้นไปตีคเมืองหงสาวดี เห็นจะราว เมื่อเดือน ๑๒ ปีนั้น ฝ่ายพระเจ้าตองอูก็ยกกองทัพลงมา ว่าจะมาช่วยพระเจ้า หงสาวดี แต่พระเจ้าหงสาวดีระวางไม่ไว้พระทัยพระเจ้าตองอู ไม่ยอมให้กองทัพเข้าไปในเมือง กองทัพเมืองตองอูกับเมืองยะไข่ก็ตั้งล้อมเมืองหงสาวดีไว้

ฝ่ายพวกคนสนิทของพระเจ้าตองอู เมื่อลงมาถึงเมืองเมาะตะมะก็แยก ย้ายปะปนอยู่ในพวกพลเมือง เทียวหลอกลวงพวกมอญว่า ไทยเกณฑ์มาทำนา พอเสร็จแล้วจะกวาดต้อนเอาไว้ใช้ในกรุงศรีอยุธยาให้หมด พวกราษฎรก็เกิด หวาดหวั่น บางพวกก็คิดจะหลบหนี หากทำการงานเป็นปกติตั้งแต่ก่อนไม่ ครั้นพวกไทยที่เป็นพนักงานตรวจตรา เห็นพวกมอญหลีกเลียงหลบหนีส่งให้ จับกุม มอญก็เลยเข้าใจกันไปว่าจะจับเอามาเมืองไทย ยิ่งตื่นเต้นกันมากขึ้น ทีหลังบางทีถึงต่อสู้ไม่ยอมให้ไทยจับกุม แล้วเลยสมคบกันเป็นพวก ๆ ถ้าไทย ไปน้อยตัวก็ช่วยกันทำร้าย เกิดการฆ่าฟันกันมากขึ้นทุกที เจ้าพระยาจักรีเห็น

พวกมอญกระต้างกระเตื้องขึ้นเข้าใจว่าเพราะมุลนายไม่กำราบปราบปรามกัน ให้เอาจมุลนายมาจองจำทำโทษ พวกมอญที่เป็นชั้นมุลนายก็พากันหลบหนีไป เข้ากับพวกราษฎร จึงเลยเป็นกบฏขึ้น แต่พวกกบฏไม่กล้าเข้ามารบพุ่งกับกองทัพใหญ่ เป็นแต่เที่ยวแอบแฝงคอยทำร้ายอยู่ตามบ้านนอก กองทัพไทยก็ต้องเข้ามารวบรวมกันอยู่เป็นกองใหญ่ จะแยกย้ายกันไปเที่ยวตรวจตราบังคับบัญชาการตั้งแต่ก่อนหาได้ไม่ พอข่าวที่พวกมอญกำเริบเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรก็รีบเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปจากพระนคร พร้อมด้วย สมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เสด็จไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ครั้นถึงเมืองเมะตะมะ ต้องยับยั้งกองทัพปราบปรามพวกมอญกบฏ อยู่เกือบ ๓ เดือนจึงปราบคาบ

ฝ่ายพวกเมืองหงสาวดี เมื่อพระเจ้ายะไข่และพระเจ้าตองอูตั้งล้อมเมืองอยู่นั้น ข้างในเมืองความเห็นแตกต่างกันเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งเชื่อถือพระเจ้าตองอูว่าซื่อตรงต่อพระเจ้าหงสาวดี อีกพวกหนึ่งระแวงไม่ไว้ใจ ครั้นถูกล้อมเมืองอึดคักข่าวปลาอาหารเข้า พวกไพร่บ้านพลเมืองที่คอยยกก็พากันหลบหนีออกไปพึ่งพระเจ้าตองอู ที่หลังมาถึงมีพวกข้าราชการ และที่สดถึงพระมหาอุปราชาเองก็หนีไปเข้ากับพระเจ้าตองอู แต่พระเจ้าหงสาวดียังขัดแข็งอยู่ จนได้ข่าวไปถึงเมืองหงสาวดีว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพหลวงไปถึงเมืองเมะตะมะแล้ว พระเจ้าหงสาวดีตกพระทัยกลัวสมเด็จพระนเรศวรเป็นกำลัง มีรูปที่จะทำอย่างอื่นประการใด ด้วยพระญาติวงศ์และข้าราชการ ตลอดจนไพร่บ้านพลเมืองพากันไปเข้ากับพระเจ้าตองอูเสียเป็นอันมากแล้ว จึงจำพระทัยอนุญาตให้พระเจ้าตองอูยกกองทัพเข้าไปในพระนคร แล้วมอบราชการบ้านเมืองให้พระเจ้าตองอูบังคับบัญชาต่างพระองค์แต่ขึ้นมา พระเจ้าตองอูจึงส่งพระราช-

ธิดาของพระเจ้าหงสาวดีบรมนงองค์หนึ่ง กับข้างเผือก ๑ ตัวไปถวายพระเจ้า
 ยะไข่ ขอยุ่ทำพทัพตามทีเข้าใจกันมาแต่ก่อนและขอให้ช่วยก็ดักันกองทัพสมเด็จพระ
 พระนเรศวรตอบแทนที่ยกหัวเมืองชายทะเลให้หนั้นด้วย พระเจ้ายะไข่ก็ยอมหย่า
 ทำพทัพเป็นไมตรีตามประสงค์ ครั้นพระเจ้าต้องอุยู่ทำพทัพกับพวกยะไข่แล้ว จึง
 เข้าไปทูลพระเจ้าหงสาวดีว่า กองทัพพระนเรศวรที่ยกมามีกำลังมากนัก จะต่อ
 สู้ที่เมืองหงสาวดีเห็นจะไม่ไหว ขอเชิญเสด็จไปเมืองตองอู ตั้งต่อสู้ที่นั่นจึงจะ
 พ้นมือข้าศึกได้ พระเจ้าตองอูทูลแล้วก็สั่งให้เก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติ และ
 กวาค้อนครอบครัวในเมืองหงสาวดีผ่อนส่งไปเมืองตองอูโดยลำดับมา ใน
 พงศาวดารพม่าว่าพระเจ้าตองอูส่งพระมหาอุปราชำไปก่อน พอไปถึงไม้ซำ
 นัตจินหนองราชบุตรของพระเจ้าตองอู * ก็ลอบปลงพระชนม์พระมหาอุปราชำ
 เสียแล้วปกปิดหาให้ความทราบถึงพระเจ้าหงสาวดีไม่

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวร เมื่อเสด็จยกกองทัพหลวงไปถึงเมืองเมะตะมะ
 ได้ทรงทราบว่กองทัพเมืองยะไข่กับเมืองตองอูไปล้อมเมืองหงสาวดีอยู่ ก็ออก
 แคลงพระราชหฤทัย ด้วยพระเจ้ายะไข่กับพระเจ้าตองอูได้ทูลมาในศุภอักษรว่า
 ถ้ากองทัพหลวงยกออกไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อใด จะยกกองทัพมาช่วยทั้งสอง
 เมือง แต่เหตุไหนจึงด่วนไปล้อมเมืองหงสาวดีเสียก่อนกองทัพหลวงไปถึง
 แต่เป็นเวลากำลังต้องปราบปรามพวกมอญที่เป็นกบฏ จึงทรงนิ่งอยู่ พอปราบ
 ปราบพวกมอญเรียบร้อยแล้ว ก็เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปจากเมืองเมะตะมะ
 ในเดือน ๓ ปีนั้นนั้น พอพระเจ้าตองอูทราบว่ สมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพ
 หลวงขึ้นไปเมืองหงสาวดี ก็พาพระเจ้าหงสาวดีออกจากพระนครไปเมื่อเดือน
 ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ ทั้งเมืองหงสาวดีให้แก่พวกยะไข่ ๆ ก็เข้าคั้นคว่ำหาทรัพย์ที่เหลือ
 อยู่ในเมืองหงสาวดี เทียบเก็บบริษอยแย่งสิ่งของเครื่องประดับประดา แล้วเลย

* คือพระสังกทัต

เผาปราสาทราชวังและวัดวาอารามไฟไหม้ลุกลามไปแทบทั่วทั้งเมือง พอพระเจ้าทองอุทุมพรเจ้าหงสาวดีหนีไปได้ ๘ วัน ถึงเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จไปถึงเมืองหงสาวดี พวกยะไข่ก็พากันหลบหลีกหนีไป

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองหงสาวดีนั้น ไฟเห็นจะกำลังไหม้เมืองไม่ทันดับหมด ทอดพระเนตรเห็นเมืองเหลือแต่ซากโถรมอยู่ก็ขัดพระทัย ให้กองทัพยับยั้งตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ที่สวนหลวงใกล้พระราชตำบลดอนเมืองหงสาวดี แล้วแต่งข้าหลวงถือหนังสือรับสั่งไปยังพระเจ้าทองอุทุมพรเจ้าหงสาวดีเดิมได้มาอ่อนน้อมแล้วสัญญาว่าถ้าเสด็จยกกองทัพหลวงไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อใด พระเจ้าทองอุทุมพรจะยกกองทัพลงมาช่วย กองทัพหลวงยกไปยังไม่ทันถึงพระเจ้าทองอุทุมพรมาถึงเมืองหงสาวดีก็วาดต้อนครอบครัวและพาพระเจ้าหงสาวดีไปเมืองทองอุทุมพรจะคิดเป็นประการใด ถ้าหากว่าพระเจ้าทองอุทุมพรตรงคงความสัตย์อยู่ดังได้ทูลไว้ ก็ให้มาเฝ้าและพาพระเจ้าหงสาวดีมาถวายตามประเพณี ถ้าไม่ทำคั้งนั้นจะยกกองทัพหลวงตามไปตีเอาเมืองทองอุทุมพรให้จงได้ พระเจ้าทองอุทุมพรกราบหนังสือรับสั่ง จึงให้มังรตอ่องเป็นทูตเชิญพระอัมรินทร์เพชรสามยอดอันเป็นเครื่องราชูปโภคสำหรับพระเจ้าหงสาวดีมาถวายสมเด็จพระนเรศวร ทูลว่าพระเจ้าทองอุทุมพรมีความสามัคคีก็ขอตรงอยู่หาได้คิดคดอย่างใดไม่เดี๋ยวนี้พระเจ้าหงสาวดีประชวรอยู่ และพระเจ้าทองอุทุมพรให้รวบรวมช้างม้าพาหนะที่ได้ไปจากเมืองหงสาวดีอยู่ด้วย ขอเชิญเสด็จพักอยู่ที่เมืองหงสาวดีก่อน พอพระเจ้าหงสาวดีหายประชวรเมื่อใด พระเจ้าทองอุทุมพรจะมาถวายพร้อมกับช้างม้าพาหนะที่ได้ไป สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงฟังก็รู้ว่าพระเจ้าทองอุทุมพรสุจริตจริง ให้มาว่าวอนผ่อนผลัดประสงค์จะห่วงกองทัพไว้พอให้มีเวลาเตรียมรักษาเมืองให้มั่นคงเท่านั้น จึงมีรับสั่งให้นายทัพนายกองมาประชุม

กัน แล้วปรึกษาการที่จะยกไปตีเมืองตองอูต่อไป ด้วยเมืองตองอูตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำสะโตงข้างเหนือเมืองหงสาวดีทางประมาณ ๖,๐๐๐ เส้น ถ้าจะเปรียบกับแผนที่เมืองไทยก็ราวจากกรุงเทพฯ ไปถึงเมืองนครราชสีมา ทางที่ไปต้องข้ามเทือกเขาเป็นทางกันดาร สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงไปครั้งนั้น ได้ทรงตระเตรียมการโดยรอบคอบก็จริง แต่มุ่งหมายเพียงจะตีเมืองหงสาวดีให้จงได้ หาได้คิดว่าจะต้องยกกองทัพหลวงขึ้นไปรบพุ่งถึงเมืองตองอูไม่ จึงเกิดเป็นปัญหาถึงปรึกษาหารือกัน มากิจดูในเวลานี้ ถ้าหากความมุ่งหมายที่ยกกองทัพไป ประสงค์จะเอาเมืองหลวงของข้าศึก และจะทำแก่ข้าศึกให้ได้ ความยากแค้นแสนสาหัส การที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีครั้งนั้น ก็สำเร็จพระประสงค์ทั้งสองสถาน การที่มีชัยชนะมาอยู่อย่างเดียวแต่ที่ไม่ได้เข้าศึกไว้ในอำนาจ แต่ความข้อนั้นเป็นข้อสำคัญเพราะถ้าไม่ทำข้าศึกให้ยอมอยู่ในอำนาจได้หรือยังไม่ทำลายล้างข้าศึกเสียได้ทราบใด ถึงได้บ้านเมืองของข้าศึกไว้ในมือก็ไม่ใช่ประโยชน์มั่นคง ด้วยข้าศึกคงพยายามทำร้ายไม่สิ้นสุดการสงครามได้ และข้อสำคัญยังมีอีกข้อหนึ่งที่พระเจ้าตองอูอันเป็นแต่ประเทศราช บังอาจมาชิงเอาเมืองหงสาวดีไปได้ก่อน ข้อนั้นคงเป็นเหตุให้แก่นเคืองตลอดจนถึงแม่ทัพนายกอง จึงปรึกษากันว่าจำจะต้องยกกองทัพไปตีเมืองตองอูในครั้งนั้นด้วย

ฝ่ายพระเจ้ายะไข่ เมื่อหย่าทัพกับพระเจ้าตองอูแล้ว^{๑๐} ถอยทัพกลับลงไปตั้งอยู่ที่เมืองสิริเยิม ให้แต่งกองโจรซุ่มซ่อนอยู่คอยทำการที่เมืองหงสาวดีตามที่ได้รับไว้กับพระเจ้าตองอู พวกโจรกองนี้เองที่เผาเมืองหงสาวดีถึง

๑๐ ความในตอนสนันนิษฐานประกอบการที่ปรากฏในพงศาวดาร

กล่าวมาแล้ว ครั้นเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองหงสาวดี พระเจ้ายะไข่จึงให้ขุนนางผู้ใหญ่เป็นทูตขึ้นไปกราบทูลชี้แจงว่า พระเจ้ายะไข่ยกกองทัพมาช่วยพระราชสงครามตามที่ได้รับไว้ เมื่อมาถึงทราบว่าเป็นพระเจ้ายกกองทัพมาตีเมืองหงสาวดี สำคัญว่าได้รับกระแสน้ำสั่งมา จึงยกกองทัพขึ้นไปหมายว่าจะช่วย ต่อภายหลังจึงได้ทราบว่าพระเจ้ายกทัพเป็นกลอุบายจะชิงเอาเมืองหงสาวดีเอง แต่พวกเมืองหงสาวดีหลงเชื่อถือ ยอมให้พระเจ้ายกทัพเข้าไปในเมือง พระเจ้ายะไข่มิรู้ที่จะทำประการใด จึงถอยลงไปรอกองทัพหลวงที่เมืองสิริเยม^{๑๑} เดือนนี้ได้เตรียมพลไว้ ๕,๐๐๐ จะยกกองทัพมายะไข่เข้ากระบวนเสด็จ อย่างไรก็ดีแล้วแต่จะโปรด แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงแกล้งพระทัย ท้ายพระเจ้ายะไข่มิได้มาเฝ้าเอง และทำนองจะได้ทรงทราบกิตติศัพท์ว่า พวกยะไข่เผาเมืองหงสาวดี จึงรับสั่งต่อไปว่า กระบวนทัพหลวงมีพลพอแก่การอยู่แล้ว อย่าให้กองทัพพระเจ้ายะไข่ยกมาเลย

ครั้นทูตพระเจ้ายะไข่กลับไปแล้ว สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้กองทัพพระยาจันทบุรีรักษาเมืองหงสาวดี แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองตองอู หนทางที่ยกไปเป็นทางกันดารด้วยเมืองตองอูมีภูเขาเป็นเขตต์ชันชันคอง แต่พระเจ้ายกทัพมาได้มาต่อสู้ตามทาง คิดแต่จะรักษาเมืองมั่นไว้อย่างเดียว ช้างม้าพาหนะที่ได้ไปจากเมืองหงสาวดีจะเอาไปไว้ในเมืองไม่ได้ ก็ให้เอาไปชุ่มชื้นเสียให้ห่างไกล สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงไปถึงเมืองตองอูก็ให้ล้อมเมืองไว้ และครั้นนั้น พระเจ้าเชียงใหม่ให้ยกกองทัพไปช่วย สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้พระยาแสนหลวง พระยานคร กุมกอง

๑๑ ต่อไปกล่าวตามในหนังสือพระราชพงศาวดาร

ทัพเชียงใหม่ตั้งข้างค้ำน้ำใต้ กับกองทัพพระยาศรีสุธรรม พระยาท้ายน้ำ และหลวงจำแสนบ่กี ขุนราชนิกุล (นอกราชการ) กองทัพหลวงก็ตั้งอยู่ ค้ำน้ำ ด้านตะวันออกให้กองทัพพระยาเพชรบูรณ์ พระยาสุพรรณบุรีกับ หลวงมหาอำมาตย์ไปตั้ง ส่วนค้ำน้ำเหนือ นั้น ให้กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์และ พระยากำแพงเพชรไปตั้ง ข้างทิศตะวันตกให้กองทัพพระยานครราชสีมา พระยาสิงห์บุรี** ขุนอินทราภิบาล*** แสนภูมิโลกาเพชร๑๒ไปตั้ง ให้เจ้าพระยา สุรสีห์เป็นผู้ตรวจตราหน้าที่ทั้งปวงทั่วไป และเมืองตองอูนั้น คูเมืองกว้าง และลึกมาก เมื่อตั้งล้อมเมืองแล้ว จึงมีรับสั่งให้ขุดเหมืองไข่น้ำในคูเหมือง ให้ไหลลงไปแม่น้ำเสีย เหมืองนั้นยังปรากฏอยู่ พม่าเรียกว่า “เหมืองสยาม” จนตราบเท่าทุกวันนี้ ครั้นไข่น้ำในคูเมืองออกหมดแล้ว ให้กองทัพยกเข้าปล้น เมือง พวกชาวเมืองต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารรถ ไทยจะเข้าเมืองไม่ได้ก็ ต้องถอยออกมา แต่เข้าปล้นเมืองเป็นหลายครั้งก็ยังหาได้เมืองไม่ ครั้นนาน วันเข้าก็เกิดอดคัดเสบียงอาหารในกองทัพไทย ด้วยแต่เดิม ไม่ได้กะการว่า จะขึ้นไปตีเมืองตองอู ครั้นยกขึ้นไปการลำเลียงเสบียงอาหารต้องจัดโดย บัจจุบันทันด่วน หนทางก็ไกล ข้าพวุกองโจรเมืองยะไข่เที่ยวซุ่มซ่อนคอย ตีตัดลำเลียงด้วยอีกอย่างหนึ่ง เเสบียงอาหารก็ไม่พอใช้ในกองทัพหลวง ให้ออก ลาดหาเสบียงอาหารในท้องที่ขึ้นไปจนแดนเมืองอังวะ ไปได้ข้างปลายฝั่งของ พระเจ้าหงสาวดีที่พระเจ้าตองอูให้เอาไปซุ่มซ่อนมาเป็นอันมาก แต่หาได้

* ในหนังสือพระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชว่าพระยาเพชรบุรี

** ในหนังสือเรื่องเดียวกับข้างต้นว่าพระสิงห์บุรี

*** ในหนังสือเรื่องเดียวกับข้างต้นว่าพระอินทราภิบาล

๑๒ ที่เรียกว่าแสนภูมิโลกาเพชร เห็นจะเป็นเจ้าเมืองกะเหรี่ยง

เสียบียงอาหารมาพอลียงกองทัพไม่ กองทัพไทยก็อ่อนกำลังลง สมเด็จพระ
 นเรศวรทรงพยายามตีเมืองตองอูอยู่ ๒ เดือน จนถึงกลางเดือน ๖ ปีจอ
 พ.ศ. ๒๑๔๓ เห็นรูปลอคอยากซุบผอมถึงล้มตายก็มี ทั้งฝนก็ตกชุกลงมา
 จึงมีรับสั่งให้เลิกทัพกลับมาจากเมืองตองอูเมื่อเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ ฝ่ายข้าง
 พระเจ้าตองอูก็ครั้นคร้ามไม่กล้ายก กองทัพออกติดตามเพราะในเมืองตองอูก็
 ลอคอยากอดโรยอยู่มากเหมือนกัน ครั้นนั้นจึงเหมือนกับหย่าทัพถอยมาได้โดย
 สะดวก เสด็จมาทางกลอกหม้อ ครั้นมาถึงตำบลคัมแบ จึงโปรดให้สมเด็จพระ
 พระเอกาทศรถยกแยกทางไปเมืองเชียงใหม่ เพื่อจะระงับเหตุวิวาทซึ่งเกิดขึ้น
 ในระหว่างพระเจ้าเชียงใหม่กับพระยารามเดโช แล้วสมเด็จพระนเรศวรก็
 เสด็จกลับมาเมืองเมะตะมะ ทรงตั้งพระยาทะละ^{๑๓} เจ้าเมืองมอญผู้มีบำเหน็จ
 ความชอบที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นเจ้าเมืองเมะตะมะ ว่ากล่าวหัวเมือง
 มอญทั้งปวงต่างพระเนตรพระกรรณ แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงกลับคืน
 พระนคร

๙. ฝ่ายสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกกองทัพไปถึงเมืองเถิน ตั้ง
 พลับพลาประทับอยู่ที่นั่น แล้วให้มีหนังสือรับสั่งไปยังพระเจ้าเชียงใหม่
 และเจ้าเมืองใหญ่น้อยในแคว้นแคว้นลานนาให้มาเฝ้าที่เมืองเถิน จะทรงจัด
 การระงับวิวาทบาดหมางให้เรียบร้อย

อันเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นในครั้งนั้น เนื่องมาแต่ครั้งเจ้าพระยาสุรสีห์ให้
 พระยารามเดโชเป็นข้าหลวงอยู่ที่เมืองเชียงแสน พระยารามเดโชชาวเมือง
 นั้นมีผู้คนนับถือมาก พวกเจ้าเมืองที่กระต้างกระตือองต่อพระเจ้าเชียงใหม่ มี

๑๓ เมืองทะละอยู่ตรงกับเมืองร่างกุ้งทางฝั่งตะวันตก

พระยาน่านและพระยาฝางเป็นต้น ตลอดจนพวกท้าวชนไพร่บ้านพลเมือง เมื่อทราบว่สมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งพระยารามเดโชเป็นข้าหลวงขึ้นไปเกลี้ยกล่อม ต่างพากันนิยมยินดีมาเข้ากับพระยารามเดโชเป็นอันมาก แต่พระยารามเดโชถือตัวว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงชุบเลี้ยงให้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ ไม่ได้เคยเป็นข้าพม่า ก็ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อ อาณาเขตลานนาจึงแตกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายเหนือขึ้นต่อพระยารามเดโช ฝ่ายใต้ขึ้นต่อพระเจ้าเชียงใหม่ คู่แข่งกันอยู่ พระเจ้าเชียงใหม่ถูกรังทุกข์ไปยังสมเด็จพระนเรศวร จึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จไประงับให้เรียบร้อย ก็คืบคลาน ถ้าหากสมเด็จพระนเรศวรหมายแต่จะได้เหมือนเช่นพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ให้กองทัพกรุงฯ ขึ้นไปช่วยพระยารามเดโชก็ดี หรือแม่แต่ทรงเพิกเฉยเสียก็ดี พระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อก็คงจะอยู่เมืองเชียงใหม่ไม่ได้ เป็นช่องที่จะทรงตั้งเจ้านายในพระราชวงศ์ ไปเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ได้ในครั้งนั้น เหมือนกับที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตั้งมังนรธาช่อราชบุตรมาเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ไม่ผิดกัน แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงถือราชธรรมเป็นใหญ่ ด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ได้มาอ่อนน้อมโดยลำพัง และรักษาความสัตย์ซื่อตรงตลอดมา มิได้คึกคด ทรงพระราชดำริเห็นว่า จำจะต้องซื่อตรงตอบ จึงตั้งพระหฤทัยจะอดหนุนพระเจ้าเชียงใหม่ให้ได้ครองเมืองต่อไป

ฝ่ายเจ้าเมืองน้อยใหญ่ในแคว้นลานนา เมื่อได้ทราบหนังสือรับสั่งสมเด็จพระเอกาทศรถ ต่างก็เกรงพระเดชานุภาพ พากันลงมาเฝ้าถวายต้นไม้ทองเงินและเครื่องราชบรรณาการถึงเมืองเถินทุกเมือง แต่พระเจ้าเชียงใหม่เป็นแต่ให้บุตรคุมต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการมาถวายต่างตัว หลงมาเองไม่ด้วยยังไม่สิ้นทีฐิติว่าเป็นลูกของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ซึ่ง

คนทั้งหลายเรียกว่าพระเจ้าชนะสิบทิศ เกรงจะต้องถวายบังคมสมเด็จพระเอกาทศรถต่อหน้าธารกำนัล คิคละฮอยจึงบิตพิรวเสียด ครั้นหัวเมืองทั้งปวงมาพร้อมแล้ว ยังขาดแต่พระเจ้าเชียงใหม่ สมเด็จพระเอกาทศรถทรงคาดเห็นเหตุ จึงเสด็จยกทัพหลวงขึ้นไปยังเมืองลำพูน แล้วให้ข้าหลวงขึ้นไปบอกแก่พระเจ้าเชียงใหม่ว่า สมเด็จพระนเรศวรทรงพระกรุณาจะทะนุบำรุงพระเจ้าเชียงใหม่ จึงโปรดให้พระองค์เสด็จขึ้นไปประทับวิเวก เจ้าเมืองน้อยใหญ่ทั้งปวงก็มาเฝ้าอ่อนน้อมยอมตามพระราชประสงค์หมดแล้ว เหตุใดพระเจ้าเชียงใหม่จึงยังไม่ออกมาเฝ้า หรือจะให้เสด็จกลับคืนพระนคร ปล่อยเมืองเชียงใหม่ให้ยุ่งอยู่อย่างแต่ก่อนก็ให้ว่ามา พระเจ้าเชียงใหม่ได้แจ้งกระแสรับสั่งก็มีความเกรงกลัวสิ้นทีลึง มาเฝ้าถวายบังคมที่เมืองลำพูน แล้วถวายพระทูลองราชบุตรให้ลงมาทำราชการในกรุงศรีอยุธยา และในพงศาวดารพม่าว่า ถวายธิดาคัวยอีกองค์หนึ่ง พิศเราะห์คัวเรื่องพงศาวดารตรงนั้นนำพิศวงคัวยเรื่องช่างเหมือนกับเมื่อพระมหารัชมหาราชครองเมืองพิษณุโลก ต้องอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ถวายพระนเรศวรไปเป็นตัวจ่านำ และต่อมาต้องถวายราชธิดาคัวยอีกองค์หนึ่ง ครั้นราชบุตรของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมาครองเมืองเชียงใหม่ ต้องทำอย่างเดียวกันหมด รวากับว่ากรรมบันดาลให้ใช้ชาติกันทันตาเห็น

สมเด็จพระเอกาทศรถทรงเห็นว่า พระเจ้าเชียงใหม่สิ้นทีลึงแล้วจึงรับสั่งให้ตั้งพิธีที่พระมหาธาตุหริภุญชัย ให้พระเจ้าเชียงใหม่ถือน้ำกระทำสัตย์ต่อกรุงศรีอยุธยา แล้วให้เจ้าเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงกระทำสัตย์ต่อพระเจ้าเชียงใหม่ ยอมฟังบังคับบัญชาณผู้น้อยผู้ใหญ่น้อยตามประเพณีแต่ก่อนมา ครั้นทรง

ระงับวิวาทและจัดวางการท่งปวงเรียบร้อย สมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จกลับ
คืนมายังพระนคร

๑๐. เรื่องพงศาวดารต่อไปนี้จะต้องย้อนกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองพม่าก่อน แล้วอธิบายเรื่องพงศาวดารไทยจึงจะได้ความชัดเจน ความคิดของพระเจ้าทองอุทัยเอาพระเจ้าหงสาวดีไปไว้ในเมืองตองอูดังได้กล่าวมานั้น ประสงค์จะให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายว่า เป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงพระเจ้าหงสาวดี เพื่อจะอ้างรับส่งบังคับบัญชาได้ทั่วทั้งราชอาณาจักร หมายความว่าถ้าคุมพระเจ้าหงสาวดีไว้ได้ตลอดไปก็คงได้เป็นผู้รับรัชทายาท ครั้นสมเด็จพระนเรศวรเลิกทัพกลับมาแล้ว พระเจ้าทองอุทัยจึงทำหนังสือรับส่งพระเจ้าหงสาวดีประกาศไปตามหัวเมืองใหญ่น้อยท่งปวงว่า ซึ่งเกิดศึกไทยไปประชิดติดถึงพระนคร เป็นเพราะซาตาเมืองหงสาวดีถึงเวลาเสื่อมทราม ก็เผอิญให้เกิดเหตุเภทภัยต่าง ๆ พระเจ้าหงสาวดีจึงได้แปรสถานไปอยู่ที่เมืองตองอู จะเอาเมืองตองอูเป็นราชธานีที่ประทับต่อไปสัก ๗ ปี พอให้สิ้นเคราะห์แล้วจึงจะกลับไปอยู่เมืองหงสาวดีอย่างเดิม อย่าให้หัวเมืองใหญ่น้อยท่งหลายหวาดหวั่นวิตกอย่างใดเลย เจ้าเมืองท่งปวงได้รับหมายประกาศ ที่เชื่อถือก็มีบ้าง แต่ที่สงสัยว่าพระเจ้าทองอุทัยกลอุบายจะชิงราชสมบัตินั้นก็มีมาก มีเจ้าเมืองยังสามีกักต้อพระเจ้าหงสาวดีหลายคน ชวนกันยกกองทัพไปยังเมืองตองอู หวังจะไปชิงเอาพระเจ้าหงสาวดีมา พระเจ้าทองอุทัยทราบความจึงเข้าไปทูลยุยงพระเจ้าหงสาวดีว่าพวกเจ้าเมืองเหล่านั้น เห็นจะไปเข้าเป็นพวกพระนเรศวรเสียแล้ว อุบายยกกองทัพมาประสงค์จะล่อลวงเอาพระองค์ไปส่งให้พระนเรศวร ขอให้ มีพระราชโองการเป็นกระทุ้งตามทลองอู ตอบมาว่ากระไรก็จะได้นำน้ำใจได้ พระเจ้าหงสาวดีกลัวพระเจ้าทองอุทัย ก็ต้องยอมทำหนังสือรับส่งมอบให้พระเจ้า

ต้องอส่งไปยังพวกเจ้าเมืองที่ยกกองทัพไปนั้นว่าตามราชประเพณีแต่ก่อนมา
 ย่อมต้องมีท้าวตราสัง หัวเมืองจึงจะยกกองทัพเข้ามายังราชธานีได้ ถ้ายกเข้า
 มาโดยอำเภอใจ ก็มีความผิดฐานเป็นกบฏ ครั้นก็หาได้มีท้าวตราให้มาไม่
 ที่พวกเจ้าเมืองบังอาจยกกองทัพเข้ามาอย่างนี้ จะคิดเป็นกบฏหรืออย่างไรให้
 ว่ามา พวกเจ้าเมืองได้เห็นหนังสือรับสั่งก็จกใจ ต้องพากันเลิกทัพกลับไป
 บ้านเมือง แล้วแต่งให้คนลอบไปสืบสวน ก็ได้ความว่าราชการงานเมืองทั้ง
 ปวงสิทธิ์ขาดอยู่กับพระเจ้าทองอุทุมพร พระเจ้าหงสาวดีหาอำนาจบังคับบัญชา
 อย่างไม่ พวกเจ้าเมืองทั้งปวงมีรู้ที่จะทำประการใดก็พากันท้อใจ ที่เป็น
 เมืองใหญ่อยู่โดยลำพังได้ ก็ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นต่อพระเจ้าทองอุ หล่าหัว
 เมืองมอญที่ยังมิได้มาขึ้นไทยแต่ก่อน ก็พากันมาอ่อนน้อมต่อพระยาทละ ขอ
 เป็นข้าขอบขัณฑสีมาของสมเด็จพระนเรศวร ในพงศาวดารพม่าว่า ครั้น
 บรรดาหัวเมืองมอญตั้งแต่เมืองหงสาวดีลงมา มาขึ้นต่อไทยทั้งสิ้น ใช้แต่
 เท่านั้น เมื่อกิตติศัพท์เลื่องลือแพร่หลายไปถึงเหล่าเมืองใหญ่ว่า พระเจ้า
 หงสาวดีสิ้นบารมี ถึงต้องหนีสมเด็จพระนเรศวรไปจากเมืองหงสาวดี พวก
 ประเทศราชไทยใหญ่ก็ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นพม่าเหมือนแต่ก่อน ในเวลานั้น
 ที่เมืองแสนหวีอันเป็นประเทศราชไทยใหญ่อยู่ข้างเหนือ ใกล้กับแดนจีนเกิด
 กบฏขึ้นในเมือง เจ้าคำไข่น้อยเจ้าเมืองแสนหวีสู้พวกกบฏไม่ได้ ทราบ
 ว่าไทยได้เมืองเชียงใหม่ก็ลงมาพึ่ง พระบรมโพธิสมภารสมเด็จพระนเรศวรอยู่
 ในกรุงศรีอยุธยา ครั้นพวกญาติวงศ์เจ้าคำไข่น้อยช่วยกันปราบปรามพวก
 กบฏลงได้แล้ว ก็ให้ท้าวพระยาคุมทัพไม่เงินทองเครื่องราชบรรณาการมา
 ถวายสมเด็จพระนเรศวร ขอพระราชทานเจ้าคำไข่น้อยกลับไปครองบ้านเมือง
 สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรด ฯ ให้กองทัพไทยพาเจ้าคำไข่น้อยขึ้นไปส่งถึงเมือง

แสนหวี แต่ในเมื่อเมืองแสนหวีก็มีขึ้นกรุงศรีอยุธยา ฝ่ายพวกเมืองประเทศ-
ราชไทยใหญ่ที่อยู่ริมแม่น้ำสกลวินมีเมืองหาง^{๑๔} และเมืองนายเป็นต้น อันเขต
แดนต่อกับเมืองเชียงใหม่ เห็นพระบารมีของสมเด็จพระนเรศวรปกแผ่ขึ้นไป
ถึงเมืองเชียงใหม่และเมืองแสนหวี ก็พากันเกรงกลัวพระเดชานุภาพ ต่างแต่ง
ทูตให้คุมต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการมาถวาย ขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมา
อีกเป็นหลายเมือง ครั้นหนออาณาเขตแดนประเทศสยามจึงแผ่ขึ้นไปจนต่อกับ
แดนจีน

จะกล่าวถึงเมืองตองอูต่อไป พระเจ้าหงสาวดีไปอยู่เมืองตองอูได้
๘ เดือน เมื่อกองทัพพวกหัวเมืองพม่ากลับไปแล้ว นัคจินหน่อง
บุตรของพระเจ้าตองอูก็คิดเห็นว่า ตั้งแต่พระเจ้าตองอูรับเอาพระเจ้าหงสาวดีไป
ไว้ บ้านเมืองก็วุ่นวายไม่มีความสุข ต้องสู้ศึกพระนเรศวรเกือบจะเสียบ้านเมือง
ก็ครั้งหนึ่ง พอสู้ศึกพระนเรศวรก็มีกองทัพพวกหัวเมืองยกมาทำร้ายอีก หาก
คิดอุบายแก้ไขก็พอรอดมาได้อีกครั้งหนึ่ง ต่อไปนี้ถ้าใครยุยงพระเจ้า
หงสาวดีให้ประกาศกล่าวโทษพระเจ้าตองอูไปตามหัวเมือง ว่าเอามากขี่กักขัง
ไว้ก็ดี หรือมิฉะนั้นถ้าพระนเรศวรยังมีหมายจะเอาตัวพระเจ้าหงสาวดีให้
จงได้ ก็คงมีศัตรูมาทำร้ายเมืองตองอูอีก ตกลงว่าพระเจ้าหงสาวดียังอยู่ใน
เมืองตองอูทราบใด เมืองตองอูก็จะมีเวลาที่พินัยอันตรายอยู่ทราบนั้น
นัคจินหน่องก็คิดเห็นดังนี้ จึงลอบวางยาพิษปลงพระชนม์พระเจ้าหงสาวดี
นั้นพบแรงเสีย เมื่อเดือน ๑๒ แรม ๑๐ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๑๔๓ พระเจ้า
ตองอูทราบความก็ตกพระทัยปรึกษากับพระมหาเถรเสียมเพริยม เห็นว่าที่
หวังจะเป็นใหญ่ได้โดยเร็วร้อยนั้นไม่สำเร็จเสียแล้ว 'แต่จำจะต้องเลยไปตาม

^{๑๔} ในหนังสือพระราชพงศาวดาร เรียกว่าเมืองหางหลวง เพราะเป็นราชธานีเดิมของ
เมืองไทยใหญ่

เลย จึงให้มีหมายประกาศว่า พระเจ้าหงสาวดีประจวบสิ้นพระชนม์และเมื่อประจวบหนก้อยนั้น ได้ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระเจ้าทองอุให้เป็นที่ทายาทครองกรุงหงสาวดีต่อไป ประกาศนั้นห้ามเมืองใดเชื้อถือไม่

ขณะเมื่อพระเจ้าหงสาวดีหนีไปจากราชาธานีนั้น น้องยาเธอพระองค์หนึ่งคนทั้งปวงเรียกนามตามเมืองส่วยว่าเจ้านะยงรามหนีไปอาศัยอยู่ในแขวงเมืองพุกาม ครั้นทราบข่าวพระเจ้าหงสาวดีนั้นทบเร่งสิ้นพระชนม์ และหัวเมืองโดยมากไม่ยอมอยู่ในอำนาจพระเจ้าทองอุ ก็คุมสมักรพรรคพวกไปตั้งอยู่ที่เมืองอังวะ คัวยเพลานั้นเมืองอังวะมีแต่ขุนนางว่าราชการเมืองมาแต่ครั้งพระเจ้าหงสาวดีเลื่อนพระเจ้าอังวะไปเป็นพระมหากษัตริย์ พวกเจ้าเมืองที่ใกล้เคียงเห็นว่าเป็นราชบุตรของพระเจ้าหงสาวดีบริวารของกษัตริย์พุกามก็นิยมนับถือ ยกพระเจ้านะยงรามขึ้นเป็นพระเจ้าอังวะตั้งเป็นอิสระอยู่ส่วนหนึ่งหายอมขึ้นแก่ผู้ใดไม่ เวลานั้นในเมืองพม่าจึงแยกกันเป็นสามก๊ก คือพระเจ้าทองอุซึ่งตั้งตัวเป็นพระเจ้าหงสาวดีก๊กหนึ่ง พระเจ้าแปรซึ่งตั้งเมืองมาแต่ครั้งพระเจ้าหงสาวดีนั้นทบเร่งก๊กหนึ่ง พระเจ้าอังวะซึ่งตั้งตัวขึ้นใหม่ก๊กหนึ่ง พวกพม่าเห็นกันว่า พระเจ้าทองอุ พระเจ้าแปร ไม่ซื่อตรงต่อพระเจ้าหงสาวดี จึงพากันนับถือพระเจ้าอังวะโดยมาก ครั้นพระเจ้าทองอุกับพระเจ้าแปรเห็นผู้คนพากันนิยมพระเจ้าอังวะก็เกิดวิตกคัวยเห็นอยู่ว่า ถ้าพระเจ้าอังวะมีกำลังมากเมื่อใด ก็คงจะยกกองทัพมาตีทั้งเมืองแปรและเมืองทองอุ เพื่อจะรวบรวมราชอาณาจักรของพระเจ้าหงสาวดีไว้ในอำนาจให้เหมือนแต่ก่อน พระเจ้าทองอุกับพระเจ้าแปรนั้นที่จริงก็ไม่ชอบกัน แต่หากเกรงอันตรายจึงปรึกษาคถกลงกันว่า จะชิงยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองอังวะเสียก่อน อย่าให้ทันพระเจ้าอังวะจะมีกำลังตั้งมั่นได้ กำหนดนัดกันให้พระเจ้าแปรเป็นทัพเรือ พระเจ้าทองอุจะเป็นทัพบก ยกขึ้นไปตีเมืองอังวะ

ให้พร้อมกัน ครั้นถึงวันกำหนดยกกองทัพ พระเจ้าแปรไปลงเรือมีคนลอบจะทำร้าย พระเจ้าแปรโคตหนีผู้ร้ายเลยตกน้ำถึงพิราลัย ฝ่ายพระเจ้ายองกุกองทัพไปถึงกลางทางได้ทราบข่าวพระเจ้าแปรถึงพิราลัย กลับเห็นเป็นท่วงทีที่จะเอาเมืองแปรไว้ในอำนาจได้ จึงได้แปรกระบวนทัพยกไปตีเมืองแปร แต่พวกหัวพระยาข้าราชการเมืองแปรช่วยกันต่อสู้รักษาเมืองเป็นสามารรถ พระเจ้ายองกุกองทัพตีเอาเมืองไม่ได้ ก็ต้องเลิกทัพกลับไปเมืองตองอู แต่นั่นก็หาใครไปย่ำยีพระเจ้าอองวะไม่ ส่วนเมืองแปรตัวหัวหน้าพวกที่คิดร้ายพระเจ้าแปร ชนครอบครัวเมืองต่อมา ทั้งสามก็จึงเป็นอิสระแก่กันต่อมาอย่างเดิม เหตุการณ์ที่กล่าวมานี้เกิดขึ้นในระหว่างตั้งแต่ปีชวด พ.ศ. ๒๑๔๓ จนถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๑๔๖ กรุงศรีอยุธยาที่ว่างการศึกสงครามตลอดมาทั้ง ๔ ปี

๑๑. ฝ่ายพระเจ้าอองวะ เมื่อเกลี้ยกล่อมผู้คนได้มาก เห็นว่ามีกำลังมั่นคงแล้วก็ทำพิธีราชาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่าพระเจ้าสิริสุธรรมราชา แล้วคิดขยายอาณาเขตให้กว้างขวางต่อออกไป แต่เมืองอองวะนั้นอยู่ข้างเหนือ ใกล้ชิดติดกับแดนไทยใหญ่ จำต้องได้เมืองไทยใหญ่ไว้ในอำนาจก่อน จึงจะแผ่อาณาเขตไปทางเมืองอื่นได้ เพราะฉะนั้นพระเจ้าอองวะจึงตั้งหน้าแผ่อำนาจออกไปทางแคว้นแดนไทยใหญ่ก่อน ก็ในเวลานั้นประเทศไทยใหญ่ที่เรียกกันว่า ๑๙ เจ้าฟ้าแต่เดิมเคยขึ้นกับพระเจ้าหงสาวดี ครั้นเห็นพระเจ้าหงสาวดีหม้ออำนาจก็พากันตั้งแข็งเมืองยังเป็นอิสระอยู่บ้าง ที่อยู่ใกล้ทางแดนไทยก็พากันมายอมขึ้นแก่ไทยบ้าง ครั้นพระเจ้าอองวะมีอำนาจขึ้นพวกเจ้าเมืองไทยใหญ่ที่อยู่ใกล้แดนพม่า บ้างกลัวเกรงกลบยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอองวะโดยคึกมี เมืองที่อยู่ห่างออกไปไม่ยอมอ่อนน้อมโดยคึก พระเจ้าอองวะก็ยกกองทัพไปปราบปราม ตีได้เมืองไทยใหญ่ที่ตั้งตัวเป็นอิสระโดย

ลำดับมา จนถึงเมืองนายที่มาขึ้นอยู่แก่ไทย พระเจ้าอังวะก็ไต่เมืองนายแล้ว
จะมาตีเมืองแสนหวี สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบข่าวพระเจ้าอังวะมาเบียด
เบียนเมืองที่ไต่สมภารขอขึ้นเป็นข้าขอบขัณฑสีมาก็ขัดเคือง จึงดำรัสสั่งให้
เกณฑ์ไพร่พลเข้ากองทัพจะเสด็จไปตีเมืองอังวะ

กองทัพสมเด็จพระนเรศวรที่จะเสด็จยกไปคราวนี้หมายจะเดินทางเมือง
เชียงใหม่ ไปข้ามลำน้ำสลวินที่เมืองหางแล้วผ่านแดนไทยใหญ่ไปเข้าแดนพม่าที่
ใกล้เมืองอังวะ ด้วยเห็นว่าทางที่กระนั้นสะดวกกว่าจะยกไปทางเมืองมอญ เพราะ
ไปทางเมืองมอญจะต้องรบพุ่งกับเมืองตองอูและเมืองแปรก่อนจึงจะผ่านขึ้นไป
ถึงเมืองอังวะได้ ไปทางเมืองเชียงใหม่เดินทางในพระราชอาณาจักรไปจดแดน
ไทยใหญ่ พวกไทยใหญ่ที่เข้ากับไทยก็มีมาก โดยจะมีบางเมืองที่จะต่อสู้ก็จะ
ไม่แข็งแรงเท่าใดนัก เพราะพระเจ้าอังวะก็พึ่งได้เมืองเหล่านั้นไว้ในอำนาจ
สมเด็จพระนเรศวรจึงเสด็จไปทางเมืองเชียงใหม่ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ให้
เกณฑ์กองทัพมอญที่พัวลลันนาเข้าสมทบกองทัพไทย จำนวนพลเบ็ดเสร็จ
ประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ แต่รายการ ที่มี ในหนังสือ พระราชพงศาวดาร น้อยนัก
ปรากฏว่าสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จออกจากพระนคร
ณ เดือนพฤษภาคม เดือนนี้ แรม ๖ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๔๗ เสด็จโดย
กระบวนเรือไปตั้งทัพชั้ย ณ ตำบลพระหล่อ แล้วยกเป็นกองทัพยกไปทาง
เมืองกำแพงเพชร ครั้นเสด็จไปถึงเมืองเชียงใหม่หยุดพักจัดกระบวนทัพอยู่
เดือนหนึ่ง แล้วให้กองทัพพระเอกาทศรถยกไปทางเมืองฝาง ส่วนกองทัพ
หลวงยกไปทางเมืองหาง ครั้นเสด็จไปถึงเมืองหางตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ที่ทุ่ง
แก้ว เสด็จสมเด็จพระนเรศวรประชวรเป็นระลอกขึ้นที่พระพักตร์แล้วกลายเป็น
เป็นบาดทะยัก พระอาการหนักลงทุกที จึงโปรดให้ข้าหลวงรีบไปเชิญเสด็จ

สมเด็จพระเอกาทศรถมาเฝ้า สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จมาถึงได้ ๓ วัน
สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จสวรรคตที่เมืองหาง เมื่อวันที่จันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๘
ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๔๘ พระชนม์ษาได้ ๕๐ ปี เสวยราชสมบัติได้ ๑๕ ปี

สมเด็จพระนเรศวรได้ ทรงทำสงครามกับ พม่ามาแต่ชนม์ษาได้ ๒๐ ปี
การสงครามในตอนต้นเป็นการก่อกู้สยามประเทศให้พ้นจากอำนาจพม่า ทรง
พยายามรบพุ่งอยู่ ๘ ปี เมืองไทยจึงได้อิสระภาพมั่นคงดังพระราชประสงค์เมื่อ
คราวทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราชา การสงครามของสมเด็จพระนเรศวร
ต่อมาในตอนกลางเป็นการรวบรวมเขตแดนของสยามประเทศที่ได้เสียไป คือ
เมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ซึ่งเสียไปแก่พม่า กับทั้งกรุงกัมพูชาซึ่งกลับ
เป็นศัตรูเองโดยลำพัง ได้กลับมาเป็นของไทยทั้งหมดภายในระยะเวลา ๒ ปี
การสงครามของสมเด็จพระนเรศวรข้างตอนหลังเป็นการแผ่ราชอาณาจักรให้
กว้างขวางออกไป ภายในระยะเวลา ๔ ปี ทางทิศตะวันตกได้หัวเมืองมอญ
ฝ่ายใต้ ตั้งแต่เมืองหงสาวดีลงมาไว้เป็นเมืองขึ้นของไทยทั้งหมด ทางทิศ
เหนือได้แคว้นแคว้นลานนาเชียงใหม่ (คือมณฑลพายัพทุกวันนี้) และหัว
เมืองไทยใหญ่ตลอดขึ้นไปถึงเมืองแสนหัวเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาจนจด
แดนประเทศจีน รวมเวลาซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงทำสงครามมา ๑๕ ปี
ด้วยสามารถพระปรีชากล้าหาญพื้เห็นได้ในเรื่องสงครามทุกคราวมา สยาม
ราชอาณาจักรจึงรุ่งเรืองเดชะนุภาพ มีอาณาเขตแผ่ไพศาลอย่างยิ่งในกาลครั้ง
หนึ่ง

อันสมเด็จพระนเรศวรมหาราชพระองค์นี้ มีพระเกียรติยศเป็นยอด
กษัตริย์พระองค์หนึ่ง ไม่ใช่อยกย่องแต่ในหนังสือพงศาวดารไทยเท่านั้น ถึง
ในหนังสือพงศาวดารชาติอื่น ๆ เช่น พม่า รามัญ เขมร ลานช้าง และเชียง-

ใหม่ แม่ที่สุกจนจดหมายเหตุของจีน^{๑๕} แลฝรั่ง บรรดาได้จดไว้ในครั้งนั้น
 ก็ยอมยกย่องสมเด็จพระนเรศวรว่าเป็นวีรมหาราชเป็นนักรบและเป็นพระเจ้า-
 แผ่นดินอันวิเศษ ซึ่งได้ปรากฏขึ้นในโลกพระองค์หนึ่ง ถ้าหากประเพณีใน
 ประเทศทางทิศนี้ในเวลานั้นเหมือนกันกับยุโรป ก็คงจะได้มีอนุสาวรีย์ใหญ่
 สร้างไว้เฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระนเรศวร ปรากฏอยู่ตราบนานทุกวันนี้
 จะเป็นทีพอใจของชาวไทยเราไม่ใช่น้อยทีเดียว ถึงทุกวันนี้ตั้งแต่เด็กที่อยู่ใน
 โรงเรียน ตลอดจนผู้ใหญ่ทุกชั้นบรรดาศักดิ์ เมื่อได้อ่านพงศาวดารถึงเรื่อง
 สมเด็จพระนเรศวร หรือแม่ที่สุกเพียงเห็นพระรูปทรงช้างติดตังไว้ ณ ที่ใดๆ
 ใครเลยที่จะไม่นึกรำไคร่นับถือสมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระนเรศวร
 ไม่มีพระราชโอรสธิดา ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชาไว้ใน
 รัชทายาทมาแต่แรกเสวยราชย์ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรสวรรคต สมเด็จพระ
 เอกาทศรถจึงดำรงสั่งให้เลิกกองทัพ เชิญพระบรมศพสมเด็จพระเชษฐา
 ธิราชกลับคืนมายังพระนครศรีอยุธยา เรื่องพงศาวดารตอนมหายุทธสงคราม
 สิ้นเนื้อความเพียงเท่านี้ □

^{๑๕} จดหมายเหตุจีนว่าด้วยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้แปลพิมพ์ไว้ในประชุมพงศา-
 วดารภาคที่ ๕

ปาฐกถา เรื่อง ราชาศัพท

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ

ทรงแสดง ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๔

ก่อนที่จะแสดงปาฐกถาแก่ท่านทั้งหลายในวันนั้น มีความอยู่สองข้อ
ซึ่งอยากจะกล่าวก่อน

ข้อหนึ่งนั้นคือ ปาฐกถาที่มหาวิทยาลัยนี้ ฉันได้เคยแสดงมาแล้ว
หลายครั้ง แต่ว่ามาโดยคำเชื้อเชิญของผู้บัญชาการของมหาวิทยาลัย ครั้ง
เป็นครั้งแรกที่ได้รับคำเชิญของนักเรียนมหาวิทยาลัย ก็รู้สึกยินดีโดยเฉพาะ
เพราะเหตุว่าผู้บัญชาการของมหาวิทยาลัย หรือจะเป็นกรรมการก็ดี เห็นว่า
ควรมีปาฐกถาอย่างไรและจะเชิญใครก็สุดแต่ผู้ใหญ่จะเชิญมา ซึ่งเปรียบแล้วก็
เหมือนกับว่า พ่อบ้านและแม่บ้านคิดเห็นอย่างไรว่าใครจะทำกับข้าวหรือของ
กินอย่างไรก็ไปเชิญมาทำเลี้ยงคนทั้งหลาย ก็จะมีบางคนอร่อยถูกปากและบาง
คนก็ไม่พอใจ การที่นักเรียนพร้อมใจกันเชิญฉันครั้งนี้ ทำให้ฉันรู้สึก
ว่านักเรียนทั้งหลายเปรียบเหมือนคนในบ้านอยากจะกินอาหารที่ฉันทำ ฉันเอง
เป็นเหมือนกับคนมาทำของเลี้ยงคนทั้งบ้านที่ตกลงกันแล้ว

ข้อสอง การที่ฉันมาพูดวันนี้เป็นการปรับทุกข์กัน ธรรมดาอายุล่วง
ไป ฉันก็ชราวมามากแล้วกำลังวังชาก็มีน้อยลง ข้อที่สำคัญในปาฐกถานี้ก็คือเสียง

ซึ่งไม่ทนทานเหมือนแต่ก่อนนี้ บางทีก็จะมีคนได้ยินบ้าง ไม่ได้ยินบ้าง ก็เป็นได้ เพราะฉะนั้นอะไรบกพร่องก็ต้องขอภัยด้วย

ปาฐกถาที่ฉันได้รับเชิญจากนักเรียนทั้งหลายมาแสดงในวันนี้ เมื่อแรกก็ได้ถามผู้ไปเชิญ คือ หม่อมราชวงศ์สุนทรชาติ สวัสดิศกุล ว่าอยากจะฟังเรื่องอะไร ก็ได้รับตอบว่ายินดีทั้งนั้น มาพิจารณาว่า จะเอาเรื่องอะไรดีก็นึกได้ว่าที่นี้มีนักเรียนชั้นสูง ต่อไปจะเป็นครูและบางทีก็จะมีโอกาสได้แสดงปาฐกถาบ้าง เพราะฉะนั้นฉันจะบอกเคล็ดของการแสดงปาฐกถาให้ ก็คือการแสดงปาฐกถานั้น เราต้องการแสดงให้คนเขาชมว่าเราแสดงดี คนที่มาฟังได้ความรู้ไปเป็นประโยชน์เหมือนกับพระเทศน์ จะเทศน์ให้ได้ประโยชน์ต้องแล้วแต่เคล็ด และปัญญาของพระ พระที่ฉลาดอย่างนี้ก็สมเด็จฯ พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระราชาคณะต่าง ๆ หากมีใครมานิมนต์ท่านเหล่านี้ ท่านมักพิจารณาดูก่อนแล้วท่านก็เลือกเอาธรรมในพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นชั้นที่ควร ถ้าผู้ฟังเป็นชาวนา ท่านก็แสดงธรรมให้เหมาะแก่พวกที่มาฟัง พูดเฉพาะแต่ธรรมที่เป็นประโยชน์ นี่เป็นเคล็ดของปาฐกถา ข้อตรงกันข้ามก็คือ พระที่ไม่ฉลาดตงหน้าอ่านแต่คัมภีร์ไปทั้งสามสี่ล้านแล้วก็ เอวัง ก็มีด้วยประการฉะนี้ เลย บางทีทำให้ผู้ฟังไม่เลื่อมใสท่านทั้งหลาย ถ้าต่อไปมีโอกาสได้แสดงปาฐกถาแล้ว จึงถือปฏิบัติ

ปาฐกถาวันนี้ ฉันนึกถึงหลักอันนี้เหมือนกัน เพราะผู้ฟังเป็นนักเรียนชั้นสูง ไม่ใช่ชั้นประถมชั้นมัธยม และเชื่อว่าบางทีจะมีนักปราชญ์บางคนต่อมาเป็นบ้างก็เป็นได้ เพราะฉะนั้น ฉันต้องเลือกปาฐกถาที่ท่านทั้งหลายคงพอใจและเป็นประโยชน์ ประดับสติปัญญาของผู้ฟัง จึงนึกได้ข้อหนึ่งที่ไม่เคยมีใครแสดงเลย คือ ราชศัพท์

อันที่จริงนักเรียนรู้อันทุกคนแล้วว่า ราชศัพท์เป็นคำพูดสำหรับเจ้านายกับพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นบุคคลชั้นสูง ชาวต่างประเทศมักพูดเสมอว่า เรียนภาษาไทยนี้ยากเพราะมีคำพูดสำหรับเจ้านายและคนธรรมดา ที่จริงเรื่องราชศัพท์นี้ชอบกลมาก ชอบกลหนักหนาทีเดียว เกิดสืบเนื่องมาแต่สมัยโบราณราชศัพท์ที่เราใช้กันนั้น เป็นต้นว่า ห้ว ก็เรียกว่า เตียร นัยน์ตา ก็ว่า พระเนตร กิน ก็ว่า เสวย นั้นจำพวกหนึ่ง อีกจำพวกหนึ่งอยู่ในราชศัพท์เหมือนกันแต่ไม่ใช่พูด เพราะเห็นเป็นคำขู้ คำหยาบ ยกตัวอย่างเช่นคำว่า ขี้ เยียว ถ้าหากจะพูดกับเจ้านาย ต้องว่าอุจจาระ บัสสาวะ หรือคำอีกจำพวกหนึ่งเรียกว่า คำฉวน ซึ่งกลายเป็นคำหยาบไป คำจำพวกนี้คนมักใช้ต่างกัน จะขอยกตัวอย่างขอโทษผู้หญิงที่มาฟังทุกคน เช่นคำว่าดอกทอง ฉันไม่เห็นหยาบที่ตรงไหนที่จริงแปลว่า เป็นสีของดอกไม้ที่มีสีทอง และถ้าเติมคำว่า ฟัก ลงไประหว่างคำทั้งสองก็จะอ่านได้ว่า ดอกฟักทอง ส่วนที่เป็นของขู้ร้ายนั้นก็เพราะมาแต่คำฉวน ดอก คือ ลิงค์ ของผู้ชาย จึงทำให้คำว่าฟักทองต้องเปลี่ยนเป็นฟักเหลือง เลยเกิดโทษในราชศัพท์ ท่านทั้งหลายถ้าท่านต้องการทราบคำเหล่านี้ฉันจะบอกให้ มีอยู่ในหนังสือจินตามณี เขารวบรวมไว้เป็นภาษาเพ็ดทูล คำราชศัพท์นั้นมี ๑๕๓ คำ คำฉวนซึ่งเป็นคำหยาบมีราว ๕๔ คำ ประหลาดอยู่หน่อย เมื่อจะมาแสดงปาฐกถาฉันได้ไปเปิดดูหนังสือจินตามณี จะขอยกตัวอย่างมีหลายคำถ้าได้เจ้าเองก็ตก ฉันจะทำพระองค์ธานี^๑ เตียนักได้ เช่นคำว่า พระทาดิกะ แปลว่า เครา พระอะสะ แปลว่า สิว และยังมีอีกหลายคำที่เดียว เรื่องนี้มานึก ๆ ตุกก็แปล

๑ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีวัต กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

เพราะเจ้านายเองไม่ได้ใช้เลย เช่นคำว่า ฉันทจะเสวย ฉันทจะสรอง ฉันทจะบรรทม เหล่านี้ ความจริงท่านใช้พูดตรง ๆ ทั้งนั้น เช่น ฉันทหาวนอน ฉันทหิวข้าว หาได้พูดว่า ฉันทหาวบรรทม หรือฉันทหิวเสวย ไม่ จึงเกิดเป็นปัญหาขึ้นว่า ราชาศัพท์ที่เกิดขึ้นแต่เมื่อไร ลองไปหาหลักฐานดูเมื่อสมัยพระร่วง กับศิลาจารึก พ่อขุนรามคำแหงก็ไม่เห็นว่าใช้ คงใช้คำธรรมดาคงจะยกตัวอย่างในหลักศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงว่า พ่อกูช้อศรีอินทราทิตย์ แม่กูชื่อนางเสือง พ่อช้อบานเมือง ตูพี่น้องท้องเดียวกัน ห้าคน ผู้ชายสาม ผู้หญิงสอง หาได้จารึกว่า สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ สมเด็จพระบรมราชชนนีทรงพระนามว่าสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีเสือง ไม่ เพราะฉะนั้นเป็นอันแน่ใจได้ว่า ครองพระร่วงไม่มีใครเคยใช้ ถ้าไปถามพระร่วง ๆ คงตอบว่าไม่มี คราวนี้ก็ต้องดูที่อื่นต่อไป มาครองคูกรุงสุโขทัย ตอนปลายก็ไม่มีใครใช้ที่ไหนอีก ถ้าจะกล่าวว่ราชาศัพท์ของเราเกิดแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นก็ไม่ผิดอีก คราวนี้ปัญหาจึงจำต้องอธิบายโดยสันนิษฐานแล้วท่านทั้งหลายไปคิดดูเถอะ ข้อสันนิษฐานนี้อาศัยเหตุที่เราได้รับลัทธิมาจากอินเดีย วิชาของพวกอินเดียที่มาถึงประเทศเรา มี ๒ ทาง ๒ พวก พวกที่ถือศาสนาพราหมณ์ พวกหนึ่ง มนต์ของพวกนี้เป็นภาษาสันสกฤต ทั้งนั้น มนต์นั้นเรานำมาท่องอยู่เดี๋ยวนี้ ไม่มีเป็นเล่มหนังสือ ต้องท่องบ่นกันเรื่อยไป หากมีเป็นหนังสือก็มีเป็นใบลาน ครองนี้ท่านทั้งหลายต้องนึกให้ตีว่า คำว่าต่าง ๆ มิได้เป็นเล่มหนังสือพร้อมเพรียงอย่างเดี๋ยวนี้ ต้องจำจากครุคนละคำสองคำ ภายหลังในต้นวงศ์พระร่วง ใน พ.ศ. ๑๘๐๐ เราได้ภาษาบาลีจากพวกลังกาก็พวกหนึ่งซึ่งได้ตั้งเป็นพระไตรปิฎกเพราะฉะนั้นภาษาที่เราถือไว้ จึงเป็นสองทาง คือสันสกฤตและบาลี คำราชาศัพท์ โดยมากมีหลักฐานมาจาก

ภาษาบาลีและสันสกฤตเป็นพื้น ในเขมรเมื่อครั้งศาสนาพราหมณ์เข้ามาเป็นใหญ่ ก็ใช้ภาษาทั้งสองนั้นสอน เลยทำให้เจ้านายเฝ้าคิดว่า เป็นภาษาที่เหมาะสมสำหรับใช้กับเจ้านาย จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่คนไม่รู้ภาษาก็ต้องยกย่องศัพท์ที่เป็นภาษามคธหรือสันสกฤตสืบมา การสั่งสอนเช่นนั้นทำให้คนพื้นเมืองเข้าใจว่าภาษามคธหรือสันสกฤตเป็นภาษาสูง หรืออวดตัวว่าเป็นผู้รู้มาก จึงทำให้คิดมาในการพูด ยังในเรื่องศาสนาที่มาจากพวกนับถือพระอิศวรอีกมีศาสนาพราหมณ์เป็นต้น ศาสนาพราหมณ์มีสองลัทธิ เรียกว่า ศิวเวท นับถือพระอิศวรเป็นใหญ่ อีกพวกหนึ่งเรียกว่า วิษณุเวท นับถือพระนารายณ์เป็นใหญ่ และว่าเป็นผู้รักษาคัมภีร์เกรงเหตุร้ายปกครองให้ตนมีความสุข ภายหลังถือพระพุทธรเจ้าว่าเป็นผู้วิเศษกว่า โดยเห็นว่าเป็นผู้ปกครองที่ไม่มีความลำเอียงและการปกครองอย่างเป็นธรรมที่สุดทีเดียว หรืออีกอย่างหนึ่งการนับถือของพวกนี้เป็นการประมูลกัน พวกที่นับถือศิวเวท ก็ว่าไม่มีใครวิเศษเท่าพระอิศวร พวกที่นับถือพระนารายณ์เป็นใหญ่ที่สุด ก็ว่ามีอำนาจคัมภีร์รักษาตัวไม่ให้มีเหตุภัย บันดาลอะไรให้สำเร็จตามความประสงค์ ข้างที่ถือพระพุทธรเจ้าก็ว่า พระพุทธรเจ้าไม่เห็นแก่ตัวถือความเมตตาการุณาเป็นใหญ่ ลัทธิต่างกันเช่นนั้น โดยมากพวกพราหมณ์ข้างที่ถือพระนารายณ์ถือว่าพระองค์อวดการแบ่งภาคลงมาปกครองโลก เช่น มีเป็นพระรามบ้าง พวกที่ถือพุทธศาสนาในครั้งนั้น เป็นพวกขอมเมืองเขมร ซึ่งมาก็คิดก็คงเห็นว่าพวกขอมเหล่านี้ก็คงทำตามลัทธิศาสนาทุกอย่าง ท่านทั้งหลายรู้พงศาวดารของเราที่อยู่แล้ว เดิมมาก่อนที่ไทยเราลงมาครอบครองบังคับบัญชาพวกขอมนี้ พวกขอมกำลังมีอำนาจอยู่ในเมืองลพบุรี ธรรมเนียมใช้ภาษาพูดที่เรียกว่า พระเชษฐพระภักดา มีอยู่ในพื้นเมืองนี้ ครั้นไทยเราแผ่อำนาจลงมาปกครอง ชนชาติไทยเห็นชอบ

ตามภาษา^๕ด้วย แต่ศาสนาไม่ได้เดินตามพิธีของพวกเขา ครั้นนั้นไทยเรา
 ไม่ถือแต่พิธีธรรมเนียมอะไรอย่างเดียว ยังรับเอาลัทธิประเพณีใช้ศัพท์สูง
 ขึ้นเป็นมูลเหตุที่เจ้านายเอามาใช้พูดอีกด้วย อนึ่ง เจ้านายที่เป็นไทยได้คิดคำ
 พูดโดยใช้คำเพ็ดทูลซึ่งเหลืออยู่เพียงวันเป็น ๑๕๓ คำ ที่ใช้เป็นภาษาสูง ชาว
 ไทยก็นำมาใช้เพ็ดทูลพระเจ้าอยู่หัวหรือเจ้านายของตน นี่แหละเป็นเหตุที่
 สันนิษฐานว่า ราชศัพท์ ได้เกิดขึ้นตามที่ได้พูดมานี้

ท่านทั้งหลายฟังแล้วไปคิดดูเถิด

ต่อไปนี้จะขอเตือนสำหรับคำราชศัพท์ เราต้องใช้แต่ที่จำเป็น ที่ไม่
 จำเป็นแล้วไม่ควรใช้เลย ราชศัพท์โดยมากที่ใช้กันนั้น ก็เพื่อแสดงความ
 เคารพเช่นว่า ข้าพระพุทธเจ้าทูลพระองค์เจ้าธานี ฯ ถ้าจะพูดว่า จันทบ
 พระองค์เจ้าธานี ฯ ก็ดูเป็นการไม่เคารพ หรือจะว่าจันทไปหา แทนคำว่า
 จันทไปเฝ้า ก็ไม่เหมาะ นี่เป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นว่า ราชศัพท์ต้องใช้ในคราว
 จำเป็น ไม่ใช่ว่าใช้พร่ำเพรื่อไปจนไม่รู้ว่ในที่ควรหรือไม่ควร นักเรียนอยู่
 ที่นี้ต่อไปเมื่อเป็นครูแล้วไม่ควรคิดใช้คำราชศัพท์ให้มากนัก ถ้าไม่ถึงคราว
 จำเป็นต้องจำไว้ทีเดียว ราชศัพท์นั้นจะใช้แต่ที่จำเป็น ไม่ใช่ใช้สำหรับทำ
 ให้ภาษาไทยไพเราะขึ้นอีก เช่น ถ้าจะแต่งหนังสือว่า มารดาบุตรธิดา ถ้าไม่
 เป็นการจำเป็นอย่างไรแล้วใช้ว่า แม่กับลูก เอะตีกว่า ไม่เป็นการทำให้
 เสียศัพท์ตรงไหน ทั้งทำให้ภาษาง่ายเข้าอีก แต่อย่าลืมนว่ต้องไม่เป็นการ
 เสียสภาพด้วย มีคนบางจำพวกไม่ชอบ ไม่อยากให้ใช้คำง่าย เพราะเห็น
 ว่าใครเขาจะไม่รู้สื่กว่าตัวมีภูมิรัฐสูง และภาษาไม่ไพเราะ ตรงกันข้ามกลับจะ
 ทำให้คนไม่เข้าใจหรือไม่ก็หมายความว่าไปอีกอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้นท่านทั้ง
 หลาย ต่อไปอย่าได้คิดคำราชศัพท์ขึ้นอีกเลย นอกจากนั้นยังมีคำอีกจำพวก

หนึ่งที่ไม่ใช่ราชาศัพท์ และเมื่อพิจารณาลงไปก็จะเห็นว่ามีคามหมายอีก
 อย่างหนึ่ง และมักเป็นคำพบบ่อย ๆ ด้วย คำพวกนี้ฉันเองก็ได้ฝึกมาแล้ว
 ยกตัวอย่าง เช่น คำว่า รับผิดชอบ พวกเจ้านายเข้าใจว่าเป็นคำสำหรับเจ้านาย
 ใช้กัน ข้อนี้กรมพิทยา^๑ และพระองค์เจ้าธานี^๒ เสด็จอยู่ที่กระทรวง-
 ธรรมการสั่งปลัดทูลฉลองให้ไปบอกพระยาภรต^๓ ปลัดทูลฉลองเป็นผู้รับ
 คำสั่งไปบอกให้พระยาภรต^๓ ไปเฝ้า พระองค์เจ้าธานี^๒ เป็นผู้ส่ง และเหตุที่
 ต้องเข้าใจกันเช่นนี้ ก็เพราะครั้งโบราณใช้ว่า เจ้านายรับสั่ง รับสั่งโน้น รับ
 สั่งนี้ ทงนั้น นี้เป็นอาหารอันหนึ่ง ยังมีอีกเป็นอันมาก เพราะฉะนั้น
 นักเรียนทั้งหลายต้องจำไว้ว่า ถ้าจะแต่งหนังสืออย่าใช้ศัพท์ให้มากนัก หรือ
 ไม่ถี่ไม่ควรใช้เลย บางทีจะทำให้ผู้อ่านเสียประโยชน์เพราะเข้าใจผิด และ
 อย่าใช้เพราะเห็นแก่ความไพเราะ และไม่ควรถัดขึ้นใหม่อีกเลย และสำหรับ
 วันนี้ก็เห็นว่าพอสมควรแก่เวลาแล้ว ขอยุติปาฐกถาลงเพียงนี้

ขอขอบใจท่านทั้งหลายทุกคน.

๑. ทรงหมายถึงพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์

๒. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

๓. พระยาภรตราชา (ม.ล. ทศทิศ อิศรเสนา)

พิมพ์ที่โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย [๕๖๐๓-๐๑๕]
โทร. ๐๒-๒๑๙-๓๕๔๕-๕๐, ๐๒-๒๑๙-๓๕๕๖ ธันวาคม ๒๕๕๕
<http://www.cuprint.chula.ac.th>

